

Л. П. ШАРМА

БОБУРИЙЛАР САЛТАНАТИ

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 1998

Дуғёнинг машҳур кишилари ҳақида асар битиш ҳамиша ша-
рафли ва масъулиятлидир. Бинобарин, Бобур ва унинг авлодлари
ҳақида Ҳиндистон, Туркия, Франция, Англия ва бошқа мамлакат-
ларда жилд-жилд китоблар битилган. Л. П. Шарманинг инглизча-
дан таржима қилинган ушбу асари ўзбек китобхонларига анча-
гина янгиликлар беради.

Наширёт мазкур асарнинг инглизчадан бевосита таржима
қилинишида яқиндан ёрдам берган Чўлпон номидаги Андижон
Давлат Тиллар педагогика институти жамоасига ўз миннатдорчи-
лигини билдиради.

Инглиз тилидан Ғофуржон Сотимов таржимаси

Жамоатчилик асосида муҳаррир Хайриддин Султон

Ш 27

Шарма Л. П.

Бобурийлар салтанати; Ингл. тилидан тарж.
— Т.: «Маънавият», 1998. — 168 б.

63.3(5Ид)

Ш 4702620204 —4
М25(04)—98 11—97

© «Маънавият» 1998

ШОҲ ВА ШОИР САЛТАНАТИ

Тарих, маънавият, урф-одатлар қадим-қадим замонлардан то бизнинг давримизгача бутун инсоният, барча халқлар томонидан яратилган қадриятлар бўлиб, уларни ўрганиш ҳар бир инсоннинг маънавий-ахлоқий, маданий-сиёсий ва ижтимоий-маърифий дунёқарашини бойитади, кишини мустақиллик ғояларига садоқат, Ватан истиқболи учун кураш, замонвий тарраққиётга ҳисса қўшишга читилиш руҳида тарбиялайди. Усиб келаётган авлодни маънавий баркамол, ахлоқан етук инсонлар қилиб тарбиялаш билан банд бўлган ҳар бир ташкилот, муассаса, корхона, шунингдек, ҳар бир тарбиячининг иш фаолиятида ўтмиш маънавий меросига ҳурмат ва эътибор, маънавият ва шахс руҳияти, унинг феъл-атворининг шаклланиши каби мавзулар асосий ўринни эгалламоғи лозим. Зеро, ўтмишни билмаган ҳозирни ҳам билмайди. Шунинг учун ҳам ўтмишга теран кўз билан қарамоқ ва аждодлар тажрибасидан тўғри хулосалар чиқармоқ зарурияти сезилиб туради.

Маълумки, бизнинг маданий-маънавий ва тарихий меросимиз Ўзбекистон ҳудуди билангина чекланиб қолмай, балки барча Шарқ мамлакатлари, хусусан, Ҳиндистон, Покистон, Эрон, Афғонистон каби ўлкалар тарихи билан чамбарчас боғлангандир.

Хорижда «Буюк Мўғуллар» номи билан машҳур бўлган буюк сулола — «Бобурийлар сулоласи» тарихи бу мамлакатлар тарихида алоҳида аҳамиятга молик бўлган зарҳал саҳифаларни ташкил қилади. Бу мамлакатлар, шунингдек, бу жозибадор ўлкаларда маълум муддат ҳукмронлик қилиб, кўплаб осори-атиқалар қатори энг ноёб қўлёзма манбаларни ўз юртига олиб кетган инглиз мустамлакачилари юрти — Буюк Британия тарихи фанида бобурийшунослик алоҳида мустақил соҳага айланиб улгурган. Хорижий элларда бу соҳада яратилган асарлар биз учун ҳозирда янгилашиб ўзининг ҳақиқий қиёфасини топаётган бизнинг тарих фанимиз учун бебаҳо манба, ўсиб келаётган авлодимиз учун эса битмас-туганмас маънавий озуқадир.

Афсуски, бундай ноёб асарлар ўша буюк сулоланинг асосчиси бўлмиш Бобуршоҳдек мўътабар зотнинг она тилига таржима қилинмаган, ўрганлмаган. Гўё бобурийлар Ҳиндистон, Афғонистон, Покистон каби мамлакатларда ҳукм сурганлар-у, шу боис уларнинг тарихи бизга дахлдор эмас, деган ўринсиз қарашлар ва ғаразли, жузъий тақиқлар ва маънавий тазйиқлар бугунги истиқлолимизга қадар ҳукм суриб келди. Ҳолбуки, бобурийлар Ҳиндистонда ҳукмронлик қилиб, у ерда улкан империя барпо қилган ва ўз ҳукмронликлари даврида бетакрор меъморий, адабий-тарихий, мусиқий ва тасвирий санъат асарлари намуналарининг яратилишига ва давлатни идора қилишнинг ҳамда ҳарбий санъатнинг мукамал тизimini барпо қилишга бош-қош бўлган бўлсалар ҳам, уларнинг илдиз томирлари Ўзбекистонга, хусусан ўзбекларга, Марказий Осиёда яшайдиган барча туркий қавмларга келиб туташади. Уларнинг ғамхўрлиги боис яратилган маданий ва маънавий мерос эса тўла маънода бизнинг ҳам меросимиздир.

Аждодларимизнинг маънавият ва инсонийликни қайта тиклаш учун хизмат қиладиган моддий ва маънавий ёдгорликларини қидириб топиш, уларни халқимизнинг маънавий эҳтиёжини қондириш йўлига сафарбар қилиш бугунги куннинг энг долзарб вазифаларидан биридир.

Ватанимиз истиқлолига етказганига беадад шуқрлар бўлсинки, халқимиз маънавиятига ўтказилиб келаётган тазйиқлар барҳам топди. Ўтмиш аждодларимиз ҳақида хорижда яратилган илмий-тарихий ва адабий асарлар билан танишиш имкониятига ҳам эга бўляёмиз. Улар орасида, юртбошимиз айтганларидек, «Буюк маданият ва шарқона ахлоқ-одоб тинсони» бўлган бобокалонимиз Заҳриддин Муҳаммад Бобуршоҳ ва у асос солган сулола вакиллари салтанати тарихи алоҳида аҳамият касб этади. Бу мавзуга бағишланган ноёб асарларни она тилимизда ўқиниш имкониятини яратиш борасида ҳам дастлабки қадамлар қўйилди. Яқинда «Чўлпон» нашриёти инглиз шарқшуноси У. Эркининг Бобуршоҳ ҳазратларининг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган «Бобур ҳукмронлиги давридаги Ҳиндистон тарихи» (биз уни «Бобур Ҳиндистонда» деб ўғирдик) деб аталган китобини нашрдан чиқариб кенг китобхонлар эътиборига ҳавола этди.

Бобурийлар тарихини ёритишга бағишланган ноёб

асарлар қаторида ўша даврда яратилган қимматбаҳо қўлёзмалар билан бир қаторда, ўша қўлёзмалар асосида, уларга таянилган ҳолда яратилган замонавий тарихий асарлар Британия, Ҳиндистон ва Покистонда кўплаб нашр этилган. Ана шундай асарларнинг бири ҳинд тарихнависи Л. П. Шарманинг 1988 йилда Деҳлида чоп этилган «Мўғуллар империяси» (биз уни «Бобурийлар салтанати» деб таржима қилдик) деб аталган асари бизнинг диққатимизни ўзига тортди. Бу асар истиқлолнинг биринчи кунларидаёқ ташкил этилган. Халқаро Бобур илмий экспедицияси аъзолари томонидан юртимизга келтирилган эди. Бу асарнинг муҳимлиги шундаки, унда Бобуршоҳ ҳукмронлик қилган даврдан то охири бобурий шаҳзодалар тарихигача бўлган давр ҳар томонлама илмий асосда, тарихий манбаларга суянган ҳолда тўла ёритиб берилган. Унда бобурий шаҳзодаларнинг шахсий ҳаёти, феъл-атвори, уларнинг саркардалик маҳорати, сарой муҳити, давлатни идора қилиш усуллари, улар ҳукмронлик қилган даврдаги маъмурий ва ҳарбий тизим, молниявий идоралар, ўша даврларда яратилган маданий-маърифий ҳамда меъморий ёдгорликлар ҳақида қизиқарли маълумотлар берилади.

Бу маълумотлар орасида бобурий шаҳзодаларнинг шахси, уларнинг ота-бола ва ака-укалар ўртасидаги муносабатлари, уларнинг дунёқараши, давлат сиёсати ҳақидаги маълумотлар ўқувчида катта қизиқиш уйғотади.

Албатта, воқеалар баёнида муаллифнинг жузъий қарашлари ва хулосалари ҳам учраб қолади, бироқ асосий воқеа ва ҳодисалар, уларни келтириб чиқарувчи сабаблар ишончли манбалар асосида таҳлил қилинади. Бу асар китобхонларимизнинг бобурийлар тарихини ўрганишга интилишларида ишончли манба ва уларнинг маънавий дунёсини бойитишга муносиб ҳисса бўлиб қўшилади, деган умиддамыз.

Ғофуржон Сотимов,
филология фанлари номзоди, доцент

БОБУР

(1526—1530 йиллар)¹

БОБУРИЙЛАР СУЛОЛАСИ

1526 йилдан бошлаб Ҳиндистонда янги сулоланинг бошланишига асос солган Бобур Чигатой турклари оиласига мансуб эди. Шунга қарамай Ҳиндистон тарихида унинг оиласи «мўғуллар» деб аталади. Бу сулола вакиллари Ҳиндистонни узоқ давр мобайнида моҳирлик билан бошқариб турди. Мамлакатнинг жуда катта қисмида сиёсий бирликни сақлаб, бу улкан империянинг тинчликда гуллаб-яшнашини таъминлай олдилар. Бу сулола мамлакатга Бобурдан Аврангзебгача бўлган қобилиятли ҳукмдорларни кетма-кет етказиб бериб турди. Темурийлар одатда Халифани² ўзларининг пири деб билмасдилар, балки давлатни мустақил равишда ўз қарашлари асосида бошқарар эдилар. Улар рақиб билан уруш олиб боришнинг воситалари ва услубларини такомиллаштирдилар. Ҳиндистонда биринчи бор артиллерияни қўлладилар. Шунингдек, адабиёт ва тасвирий санъатнинг ҳар соҳада ўсиб ривожланишига раҳнамолик қилдилар.

Бобурийлар даврида Ҳиндистоннинг хорижий мамлакатлар билан алоқалари тикланди. Афғонистондай мамлакат эса буюк империянинг бир қисми бўлиб қолаверди. У Ҳиндистон билан Эрон, Марказий Осиё ва улар орқали Фарбнинг узоқ мамлакатлари билан алоқа боғлаш учун воситачилик вазифасини бажариб турди. Бу ҳол эса хорижий мамлакатлар билан савдо ишлари йўлга қўйиш ва Ҳиндистоннинг янада равишда топшишига ймконият яратиб берар эди. Шунингдек, Фарбий Осиё мамлакатлари билан маданий алоқаларни сақлашга ҳам ёрдам берар эди. Шуниси диққатга сазоворки; мусулмон ҳукмдорларининг кўпчилиги динга нисбатан холис назар билан қарар эдилар. Улар кўр-кўрона дин кетидан қувишдан кўра империя барпо этишни афзал кўрар эдилар. Шунинг учун ҳам мамлакат аҳолисининг кўпчилигини ташкил этувчи ҳиндлар-

¹ Ушбу саналар подшоҳларнинг ҳукмдорлик қилган даврини билдиради — таржимон.

² Бағдод халифаси — тарж.

нинг эътиқодини ҳам қўллаб-қувватлашга ҳаракат қилишарди. Деярли уч аср давомида икки хил эътиқоддаги, икки хил турмуш тарзидаги жамоани бир-бирига яқинлаштириб диний рақобатга йўл қўйилмасдан ҳиндлар билан мусулмонлар ёнма-ён ҳолда яшаб келдилар. Шундай қилиб, бобурийлар Деҳли салтанатида қўлланиб келинган кўп анъаналарни сақлаб қолдиларгина эмас, балки уларнинг кўпларини давом эттиришга ҳам эришдилар. Шунинг учун ҳам бобурийлар сулоласи тарихи Ҳиндистон тарихида муҳим ва шарафли ўрин эгаллайди.

БОБУРНИНГ ДАСТАБКИ ФАОЛИЯТИ

Бобурийлар сулоласи салтанатининг Ҳиндистондаги асосчиси бўлмиш Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1483 йилнинг 14 февралда туғилган. Унинг томирларида иккита машҳур жаҳонгирнинг қони оқар эди. У отаси томонидан Темурнинг бешинчи авлоди бўлса, онаси томонидан Чингизхоннинг ўн тўртинчи авлоди эди. Унга отасидан мўъжазгина Фарғона давлатининг тахти мерос қолган эди. Отаси Умаршайх Мирзо 1494 йилда ўз қариндошлари¹ унинг салтанатига ҳужум уюштириб турган пайтларида номаълум ҳолатда вафот этди. Шундай бўлса ҳам Бобур тоғаларининг ҳужумини тўхтатиб қолишга эришди. Кейинги ўн йиллик муддат Бобур ҳаётида катта синовлар йили бўлди. У тоғаларининг ҳужумидан ташқари ички фитналарни ҳам бостиришга мажбур бўлар эди. Бундан ташқари унинг бу ташвишли даврларни бошдан кечиришига бобоси Темур асос солган пойтахт—Самарқандни қўлга олиш иштиёқи ҳам сабабчи бўлган эди. Лекин қудрати ўсиб келаётган Шайбонийхон уни кўп муваффақиятсизликларга дучор қилди.

Бобурнинг Самарқандга (1494 йилда) биринчи бор юриши муваффақиятсиз бўлди. Иккинчи бор (1497 йилда) юришда у Самарқандни эгаллади, бироқ унинг тахтини 100 кунгача қўлида тутиб тура олди холос. 1501 йилда яна бир бор Самарқандни забт этди, бироқ бу сафар саккиз ойдан сўнг шаҳарни ташлаб чиқишга мажбур бўлди.

Самарқандни эгаллаш учун бу урнишлар Бобур-

¹ Қайини оғалари — *тарж.*

ни анчагина ҳолдан тойдириб, ғайрат-шижоатини бир-оз сусайтириб қўйди. Бу давр ичида у икки марта отасидан мерос қолган Фарғона давлати тахтини ҳам қўлдан бой берди ва ғарибона ҳаёт кечирришга мажбур бўлди. Бироқ 1501 йилда Бобурнинг амакиси бўлмиш Мирзо Улуғбекнинг кичик ўғли Абдураззоқ отасидан Кобул тахтини қўлга олгандан сўнг, Бобур бу мамлакатнинг сиёсий ҳаётига аралашди ва бу сафар омад унга кулиб боқди.

Кўп ўтмай Абдураззоқни ўзининг амалдорларидан бири бўлмиш Муқим Арғун тахтдан суриб ташлади. Бироқ Муқим Афғонистонда исён кўтарган амалдорлар ва оддий фуқаронинг эътиборини қозона олмади. 1504 йилда Бобур Кобулга ҳужум қилиб, уни деярли қаршиликсиз босиб олди. Тез орада у Ғазнани ҳам қўлга киритди ва ортқича қурбонларсиз бутун Афғонистонни эгаллаб олди. 1507 йилда Бобур ўзини «Подшоҳ» деб эълон қилди ва шу билан бу мамлакатда темурийларнинг ҳукмронлигини таъминлади.

1510 йилда Марв шаҳри ёнида Эрон шоҳи Шоҳ Исмоил билан бўлган жангда Шайбонийхон қатл этилди. Шайбонийхоннинг сиёсий саҳнадан четлаштирилиши Бобурда яна Самарқандни олиш иштиёқини кўзга тиди. У Шоҳ Исмоил билан битим тузиб, 1511 йилда Самарқанднигина эмас, ҳатто Бухоро ва Хуросон давлатларини ҳам ўзига бўйсундирди. Лекин бу муваффақиятларнинг лаззати унчалик узоққа бормади. Унинг Шоҳ Исмоил билан бўлган муносабатлари бузилди.

Ҳап шундаки, Бобур ва унинг қўл остидагилар сунний мазҳабида эдилар. Шунинг учун ҳам шиа мазҳабига мансуб бўлган Шоҳ Исмоил билан унинг яқинлашуви қўл остидагиларнинг ғазабини кўзғотар эди. Бу ҳолатдан ғанимлар усталик билан фойдаландилар ва 1512 йилда улар Убайдуллохон бошчилигида Самарқандга ҳужум қилиб, уни эгаллаб олдилар. Шундай қилиб Бобур учинчи бор Самарқандни қўлдан бой бериб, 1513 йилда Кобулга қайтиб келди. Убайдуллохон Бадахшондан ташқари бутун Марказий Осиёни босиб олдилар. Бобур Марказий Осиёнинг бутунлай қўлдан кетганини тамоман тушуинди, чунки у ғанимларга энди бас келолмас эди. Шунинг учун ҳам шимолда бой берилган мамлакатларнинг ўрнини қоплаш учун у шарқ томонга кўз тикди.

**ШИМОЛИЙ ҲИНДИСТОННИНГ БУИСУНДИРИЛИШИ.
ИБРОҲИМ ЛУДИЙГА ҚАРШИ ЮРИШ.
ПАНИПАТ ЁНИДАГИ ЖАНГ САБАБЛАРИ**

Бобур шижоатли ҳукмдор эди. У улкан империя тузиш иштиёқи билан тинимсиз ёнарди. Самарқандни қўлга олгач, Марказий Осиёда ана шундай улкан салтанат тузишга уринган эди. Лекин шайбонийлар унинг бу ниятини амалга оширишга йўл қўймадилар. Темурнинг Ҳиндистонга юриши ҳақидаги ҳикояни¹ бир кампирдан эшитгандан сўнг, у ўз бахгини шу ерда синаб кўрмоқчи бўлди. Фарбий Осиёдаги мавжуд сиёсий аҳвол ҳам унинг режаларини амалга ошириш учун қулай шароитни вужудга келтирганди. Шайбонийлар ва эронликлар ўзаро урушда бир-бирларини енга олмагандан сўнг, уларнинг ҳеч бири Бобурнинг Кобулдаги салтанатини безовта қила олмайдиган вазиятда қолган эдилар. Шунинг учун ҳам Бобур бемалол Ҳиндистонни эгаллаш ишлари билан шуғулланиш имкониятига эга бўлган эди.

Бобурнинг иштиёқи уни Ҳиндистонга ҳужум қилиш сари бошлади. У дойорақ, жасур ва моҳир лашкарбонини эди. Рақиблари бир неча бор мағлуб қилган бўлса ҳам, у ўзини батамом мағлуб деб ҳисобламас эди. Бобур шунинг учун ҳам кўзлаган мақсадига етишга ҳаминша ишонарди. У ўз мағлубиятларидан ҳам тўғри хулосалар чиқарар, қобилияти ва иродасини чиниқтириб борарди. У турклар, мўғуллар, шайбонийлар форслар ва афғонлар билан бўлган жангларда жуда кўп тажриба тўплаган ва чиниққан эди. Уларнинг ҳар биридан жанг қилиш услубини ўрганаар, шу билан ўзининг уруш олиб бориш тактикаси ва қуролларини такомиллаштириб борарди.

У шайбонийлардан урушнинг «тўлғама» усулини, мўғуллардан эса пистирма қўйишни ўрганди. Афғонлардан порохли милтиқ ишлатишни ўрганган бўлса, эронийлардан артиллерияни ишлатишни, турклардан эса кўчма суворийлар қўшини (кавалерия)ни унумли ишлатишни ўрганди. Бобур турк зобитлари бўлмиш Устод Али ва Мустафолар ёрдамида кучли артиллерия қўшинини тузди ва шу туфайли Ҳиндистондаги рақиблари устидан ғолиб келди.

¹ 1501 йилда Деккот қишлоғида турган пайтда — тарж.

Инглиз тарихчиси Рашбрук Уильямснинг таъкидлашича, «Бобурнинг Ҳиндистондаги тантанасига асосий сабаб бўлган ягона моддий омил бақувват артиллерия бўлган эди». Бундан ташқари, Бобур чидамлик, матонатлик, жасурлик, ўлимга тик қараш, ўзига ва ўз тақдирига ишонш каби хислатларга эга эдики, бу фазилатлар доимо унга кишиларни олға етаклаш имконини бериб турар эди. Шундай қилиб, унинг туганмас ғайрати ва шахсий хислатлари ўз бахтини Ҳиндистонда синаб кўришга чорлаган эди. Бобур бойликка ҳирс қўйган одам эмасди. Бироқ Ҳиндистоннинг бойликлари уни ва ҳамроҳларини мафтун қилган омиллардан бири бўлганлиги шубҳасиздир.

Ҳиндистон ўша пайтда бир-бири билан донмий рақобатда бўлган мустақил майда давлатлардан иборат эди. Шимолий Ҳиндистонда афгонларнинг кучли таъсири сезилиб турса-да, улар майда бўлакларга бўлиниб кетган эдилар. Иброҳим Лўдий Деҳли ва Агра султони эди, лекин у Шимолий Ҳиндистонга тўла ҳукмронлик қила олмасди. Унинг давлати ғарбда Панжобдан шарқда то Беҳор вилоятигача етиб борарди. Ҳаттоки мана шу кичик ҳудудда ҳам у ўз ҳукмини тўлалигича ўтказа олмас эди. Унга қарши амалдорлари ва қариндош-уруғлари исён кўтариб туришган эди. Беҳорлик амалдорлардан бўлмиш унинг амакиси Оламхон Лўдий Деҳли тахтига даъвогарлик қилар, Панжоб ҳокими Давлатхон Лўдий эса ўзи мустақил сиёсат юргизар эди.

Султон Искандар Лўдийнинг ўлиmidан сўнг унинг меросхўри Иброҳим Лўдий Деҳли салтанатида ўзининг қудрати ва обрўсини анча йўқотиб қўйган, афгонлари ҳали ўз таъсирига ололмаганди. Аксинча, Иброҳим Лўдий нотўғри сиёсати ва такаббурона феъл-атвори билан афгон амалдорлари орасида шубҳа, ғаразғўйлик ва тарқоқликни келтириб чиқарди. Шунинг учун ҳатто ўз саройида ҳам унга нисбатан содиқлик ва бирлик ҳисси сезилмас эди. Бундан ташқари, Бенгал, Молва ва Гужарот вилояти ҳокимлари ҳам унинг асосий рақиблари бўлиб, унинг ҳар бир хатосидан унумли фойдаланиб қолиш пайида юрар эдилар.

Шундай қилиб, афгон ҳокимлари орасида четдан келган рақибга қарши курашиш учун бирлашиш нияти йўқ эди. Улардан бири Оламхон Лўдий ва иккинчиси Давлатхон Лўдий бўлиб, улар Бобурни Ҳиндистонга юриш қилишга таклиф этган эдилар, чунки унинг ёр-

дамида Деҳли салтанатини қўлга олишни мўлжаллаган эдилар. Шунинг учун улар бирлашиб Деҳлига юриш қилдилар. Рона Санга ҳам Иброҳим Лўдийга қарши юришда Бобурга ўз ёрдамини таклиф қилган бўлиши керак. У ҳам Деҳли тахтини мўлжаллаб юрарди. Унинг ҳисобига қараганда, Бобур ва Иброҳим Лўдий орасидаги жангда улардан бири йўқолиши, иккинчиси эса қучсизланиб қолиши керак эди. Бу ҳол эса Рона Сангага Деҳли тахтига эга бўлиш ниятини амалга оширишни осонлаштирар эди. Ана шу ҳолатларнинг барчаси Бобурни Ҳиндистонга юриш қилишга ундарди.

Бобур Ҳиндистонга беш марта юриш қилди. Дастлабки тўрт юриши ўзига хос синов ёхуд тайёргарлик юришлари бўлди. Биринчи юришда (1519 йилда) у Бажур ва Беҳра вилоятларини бўйсундириб қайтганди. Бироқ ҳар иккала вилоят ҳам Бобур орқага қайтиши биланоқ мустақил сиёсат олиб бораверди. Шу йили у яна Ҳиндистонга юриш қилди-ю, бироқ бу сафар Пешовардан қайтиб кетди. Учинчи бор юришида Бобур (1520 йилда) Панжобгача кириб келди ва Сиалкот ҳамда Сайидпур қалъаларини ўзига бўйсундирди. Тўртинчи марта у Ҳиндистонга 1524 йилда юриш қилди ва бу сафар Лоҳур ва Диболпургача бўлган ҳудудни эгаллади. У Давлатхон Лўдийнинг Панжобни ўз ихтиёрида олиб қолиш ниятидан ранжиган эди. Лекин у Оламхон Лўдий ва Диловархон Лўдий¹га мурувват қилди. Панжобни улар ихтиёрида қолдириб, ўзи Кобулга қайтди. У қайтиши биланоқ, Давлатхон яна Панжобни босиб олди. 1525 йилги юришда Бобур Ҳиндистонни бутунлай ишғол қилиш нияти билан сафарга отланган эди.

ПАНИПАТ ЕНИДАГИ БИРИНЧИ ЖАНГ

(1526 йил 21 апрель)

Бу сафар Ҳиндистон юришини Бобур 1525 йилнинг ноябрь ойида бошлади. Давлатхон тез орада чекинишга мажбур бўлди. У асир олиниб Беҳрага жўнатилди, бироқ йўлдаёқ вафот этди. Мана шу ерда Оламхон Бобурга қўшилди. Шундай қилиб, Панжоб таслим бўл-

¹ Давлатхон Лўдийнинг ўғли — тарж.

гач, Бобур Деҳли томон юриш қилди. Шундан сўнг Панипат майдонида уни Иброҳим Лўдий қўшини қарши олди. Бобур ўз хотиралари¹да Иброҳим Лўдийга қарши 12 минг аскар билан жанг бошлаганини таъкидлайди. Инглиз тарихчиси Уильямс Рашбрукнинг таъкидлашича, унинг армияси 8 минг кишидан иборат эди. Эҳтимол Бобур Кобулдан 12 минг лашкар билан чиққандир, лекин Панжоб қўлга олингач, унинг армияси яна кўпайган бўлиши керак эди. Ҳинд тарихчиси доктор А. Л. Сриваставанинг фикрича, Бобур лашкарларининг сояи 25 мингга етиб қолган эди. Иброҳим Лўдий армиясининг сояи айрим тарихчилар томонидан анча орттириб кўрсатилган. Уларнинг айтишича, унинг армияси бир лак² сарбоз ва мингга яқин жангчи филдан иборат эди. Афтидан, Лўдий 40 минглик лашкарга эга бўлган, холос. Бир ҳафтача муддатдан сўнг ҳар иккала қўшин юзма-юз келиб тўқнашгач, қиличбозлик ва найзабозлик бошланди. Ҳақиқий жанг 21 апрель куни (1526 йилда) эрталаб бошланиб, чошгоҳга яқин тугади. Иброҳим Лўдий жанг майдонида ўлдирилгандан сўнг унинг қўшини тумтарақай қочди.

ЖАНГ ЯКУНЛАРИ

Панипат жанги Ҳиндистонда Лўдийлар сулоласига нуқта қўйди. Ҳинд тарихчиси доктор Р. П. Трипатининг ёзишича, «У (Бобур)нинг бобоси Темур тўғлоқлар сулоласига қандай хотима ясаган бўлса, бу жанг ҳам Лўдийлар сулоласига ана шундай яқун ясади». Инглиз тарихчиси Стэнли Лейн Поул ҳам шундай фикрни ифодалайди: «Деҳли афгонлари учун Панипат жанги охириги нафас бўлди. Бу воқеа улар ҳокимиятининг яқуни ва қўл остидаги барча мамлакатларнинг бой берилиши эди». Шундай қилиб, лўдийлар ҳокимияти Ҳиндистон сиёсий ҳаёти саҳифаларидан бутунлай ўчириб ташланди, Афгонларнинг Ҳиндистондаги таъсири бутунлай тугатилмаган бўлса ҳам, анча кучсизлаштириб қўйилган эди. Бобур тез орада Деҳли ва Аграни эгаллаб олди ва бу билан Ҳиндистонда темурийлар сулоласи ҳукмронлигига асос солди. Бироқ ўзининг Ҳиндистондаги мавқеини мустаҳкамлаш учун ҳали кўп урушлар қилишга тўғри келарди.

¹ «Бобурнома» — тарж.

² Юз минг — тарж.

БОБУР МУВАФФАҚИЯТИНИНГ САБАБЛАРИ

Бобурнинг бу жангда ғолиб чиқишига сабаб бўлган асосий омиллар, бир томондан, унинг қўшинидаги артиллериянинг «тўлғама» усулида уруш олиб бориши ва бунга Бобурнинг моҳирона раҳбарлик қилиши, иккинчи томондан, Лўдийнинг кучсизлиги бўлди. Бобур Иброҳимга нисбатан анча тажрибали ва қобилиятли саркарда эди. У ўз хотираларида Иброҳимни «тажрибасиз, ўйламасдан таваккал ҳаракат қиладиган, кутилмаганда тўхтаб қоладиган ёки чекинадиган ва олдини кўриб олмай туриб олга интиладиган киши экан», деб таърифлайди. Бобурнинг кучли артиллерияси ва чаққон ҳаракат қиладиган сарбозлари бор эди. Бунинг устига, у уруш ҳаракатларининг энг яхши услубларини қўлларди. Иброҳим эса замбараксиз, фақат жангчи филларига ишониб урушни одатдаги усул билан олиб борарди. Тўпларнинг гумбурлашидан даҳшатга тушган филлар эса ҳар томонга қочар ва ўз аскарларини оёқлари остида мажақлаб ташлар эди. Иброҳим қўшин ҳаракатини яхши ташкил қила олмаган, боз устига, афғон амалдорлари ва ўз қўл остидаги фуқаролар назарида ҳам Иброҳимнинг обрўси яхши эмасди. Қолаверса, қўшинининг кўпчилиги қисми унга содиқ бўлмаган ёлланма аскарлардан, Бобур қўшини эса, аксинча, интизомли ва тажрибали сарбозлардан ташкил топган эди. Бу ҳам саркарданинг моҳирлигидан далолат берарди. Бу ҳақда С. Лейн Поул шундай деб ёзади: «Бобур лашкарини жасоратга ундаган ва уларга шижоат бағишлаган омил саркарданинг совуққон соф виждони ва синчков тактикаси эди». Шунинг учун ҳам афғонлар жон-жаҳди билан мардона жанг олиб борсалар ҳам, яхши тайёргарлик кўрган Бобур лашкарига бас кела олмадилар.

ПАНИПАТ ЖАНГИДАН КЕЙИНГИ ВОҚЕАЛАР

Панипат жангидан кейин Бобур жуда кўп қийинчиликларга дуч келди. Унинг асосий вазифаси қўлга киритилган ҳудуддаги фуқароларнинг бирдамлигини таъминлаш ва Султон Лўдий салтанатининг қолган қисмини ҳам эгаллаш эди. Иброҳимнинг мағлубиятидан сўнг кўпгина афғон хонлари ўз вилоятларини мустақил давлат деб эълон қилдилар. Қўшни Мевот хон-

лиги Ҳасанхон қўлида эди. Самбҳол вилояти Қосимхонда, Боёна вилояти эса Низомхонда, Гувалёр вилояти Тоторхон ихтиёрида, Атова вилоятида Қутбхон ҳукмронлик қиларди, Дўлпурда Зайтунхон ва Қолпида эса Оламхон мустақил иш тутарди. Шарқда эса Носирхон Нўхоний, Муҳаммад Фармулий ва Маъруф Фармулийлар афғон хонликларининг қолдиқларини бузмай сақлаб турардилар. Беҳор вилоятида эса Баҳорхон ўзини мустақил ҳукмдор деб эълон қилиб, ўзига «Султон Муҳаммадшоҳ» деган тахаллус олди. Шундай қилиб, Беҳор афғон қочоқлари учун бошпана вазифасини ўташи мумкин эди. Панипатдаги жангдан зўрга жон сақлаб қочган Маҳмуд Лўдий¹ эса Бобурдан ўч олиш учун афғонларни бир жойга тўплашга уриниб юрарди.

Бенгал ва Гужаротдаги афғон хонлари унга ёрдам беришлари ёки ўзлари Деҳлига ҳужум уюштиришлари мумкин эди. Бу вақтда Иброҳимнинг онаси Аграда яшарди. У Бобурни сиртдангина тан олган, аслида ўғлининг ўлими учун Бобурдан қасос олишга зимдан чоғланиб юрарди. Орадан бироз вақт ўтгач у Бобурни заҳарлашга ҳам улгурганди. Бобур мустаҳкам соғлиги ва омади туфайлигина бевақт ўлимдан омон қолган эди. Шу тариқа, пойтахт ичида ҳам, ташқарисида ҳам афғон ҳокимиятининг қолдиқлари изғиб юрарди.

Афтидан, Беҳор хони Султон Муҳаммадшоҳ ва Маҳмуд Лўдий ўз байроғи остига афғонларни бирлаштирса, Бобурни Деҳлидан сиқиб чиқаришлари мумкин эди. Мевор хони Роёна Санга эса Деҳли тахтига даъвогарлардан бўлиб, Бобурнинг Шинмолий Ҳиндистондаги мавқенга раҳна солиб турарди. Ҳиндистонликлар четдан келган босқинчи деб Бобурдан қўрқар, молмулки ва номусини сақлаш учун ўз қишлоқларини ташлаб чиқиб кетар эди. Бундан ташқари, Бобурнинг беклари ва навкарлари Кобулга қайтиб кетиш пайида юрар, чунки улар Ҳиндистон даштларининг иссиғига бардош беролмас эдилар.

Шунга қарамасдан Бобур Ҳиндистонда қолишга қарор қилди. Бу ҳол эса унинг беклари ва навкарларидаги иккиланишларга чек қўйди. Чунки улар ўз шоҳларини ташлаб кета олмас эдилар. Маҳаллий аҳолида ҳам янги ҳукмдорга нисбатан аста-секин ишонч ҳосил

¹ Иброҳимнинг кичик укаси — тарж.

бўла бошлади. Энди улар Бобур Ҳиндистонни талаб кетиш учун эмас, балки шу ерда муқим яшаш учун келганига ишона бошладилар.

Яхшилик билан бўйсунитишни истаган афғон бекларига Бобур ҳам катта ҳурмат ва эътибор кўрсата бошлади. Давлатхон Лўдийнинг ўғли Диловархонга «Хони хонон» унвони бериб, унга жуда катта жоғир¹ ажратиб берди. Бобурнинг бу ҳиммати жавобсиз қолмади. Кўпгина иккиланиб юрган афғон беклари, жумладан, Шайх Боязид, Муҳаммадхон Лоханий ва уларнинг шериклари тинчгина бош эгиб келдилар. Бобур уларни ҳам сийлаб ўзларига яраша мансаб ва ер-мулкни ажратиб берди.

Шундан кейин Бобур қўл остидаги мамлакат ҳудудида тартиб ўрнатишга киришди. Шу билан бирга кейинги юришлар режасини ҳам тузиб чиқди. Шимолий Ҳиндистон текисликлари ҳудудини амирларига тақсимлаб, у ёрларни босиб олишларини тайинлади. Бу сиёсат яхши натижа берди. Тез орада Шимолий Ҳиндистон текисликларининг катта қисми Бобур ихтиёрига ўтди. Навбатма-навбат Самбҳол, Атова, Қануж, Дўлпур, Рап-ру, Жонпур, Ғозипур, Боёна ва Гувалёр вилоятларини бобурийлар эгалладилар.

Бобур ўзининг беклари ва ўғилларига ҳам катта ҳиммат кўрсатди. Уларга жуда катта мулк ажратилди, Ҳиндистондан тўпланган ўлжа-бойликлар ҳам уларга тақсимлаб берилди. Машҳур Кўҳиннур олмосини ўғли Ҳумоюнга тақдим қилди. Бобурнинг қўл остидаги хонлари ҳам шоҳнинг бу сахийликларига яраша ҳиммат кўрсатиб, унга содиқлигича қолдилар. Шундай қилиб, Бобур Шимолий Ҳиндистонда ўз мавқенин анча мустаҳкамлаб ва кенгайтириб олишга муваффақ бўлди. Бироқ у ўз ҳокимиятини ҳали тўла мустаҳкамлашга улгурмай туриб Мевор хони Рона Санганинг тажовузларига рўпара келди.

ҚАНВА ЁНИДАГИ ЖАНГ

(1527 йил 17 март)

Қанва ёнидаги жангнинг асосий сабабларидан бири Бобурнинг Деҳли тахтида шоҳ бўлиб қолиш нияти эди. Маълумки, Рона Санга Иброҳим Лўдийга қарши

¹ Ер-мулк — *гарж*.

йүришда Бобурни қўлламоқчи бўлган эди. Чунки унинг фикрича, Бобур ҳам аввалги босқинчилар каби юртни талаб бўлгач, орқага қайтиб кетиши керак эди. Бу ҳолда Деҳлини у осонгина қўлга киритиб олиши мумкин эди. Бироқ Бобурнинг Ҳиндистонда қолиш режаси унинг умидларини пучга чиқарди ва босқинчи бобурийларга қарши курашаётган афғонларни қўллашни маъқул кўрди. У Оламхон Лўдийни ўз паноҳига олди, Маҳмуд Лўдийни эса Деҳли ҳукмдори сифатида қабул қилди ҳамда Бобурга қарши турган Ҳасанхон Мевотий ва бошқа афғон хонларига умид кўзини тикди. Шу билан у ўз кучларини Ҳиндистондан босқинчиларни қувиб чиқаришга қаратганига шама қилмоқчи бўлди. Ҳинд тарихчиси доктор С. Р. Шарма мана шу фикрни қувватлайди. Қанва уруши ҳақида у шундай деб ёзади: «Бу ҳиндларнинг мусулмонларга қарши уруши бўлмай, балки мамлакатнинг умумий душманига қарши миллий кучларнинг ҳамкорликдаги ҳаракати эди». Шунинг учун ражпутлар билан бобурийлар урушининг келиб чиқиши заруратга айланиб қолганди. Урушнинг бошқа сабаблари бунга қўшимча бўлиши мумкин, холос. Бобур Рона Сангани Иброҳимга қарши урушда ўзига ёрдам беришга ваъда қилганига қарамай, унинг Боёна, Дўлпур ва Қолпийни босиб олишига халақит бергани учун ёмон кўрарди. Ражпутлар қўшини ғазабнок ҳолда илгарилаб Боёна ва Аграни босиб олишга интиларди. Маҳмуд Лўдий ва Ҳасанхон Мевотий ўз сафларини бирлаштирдилар. Бобурнинг иккита илғор қўшинини ражпутлар мағлубиятга учратдилар. Бобур Панипат ёнидаги афғонлар армиясидан кўра жиддийроқ рақиб билан юзлашиб турганига ишонч ҳосил қилди. Ражпутларнинг жасорати мақтовга лойиқ эди. Уларнинг бошлиғи Рона Санга тажрибали саркарда бўлиб, ҳаёти давомида бир неча ўйлаб жангларда қатнашган, шу жангларда бир кўзи ва бир қўлидан ажралган, танасида эса саккизта жароҳати бор эди.

Қобуллик мунажжим юлдузларга қараб навбатдаги уруш бобурийларга мағлубият келтиришнинг башорат қилган эди. Бу эса Бобур аскарларини тушқунликка солди. Бироқ шу онда Бобур инсон руҳиятини яхши билишини, кишиларни ўз ортидан эргаштира олишдек нодир салоҳиятга эга моҳир саркарда эканини исботлади. Тўпланаётган лашкарларига мурожаат қилиб, май нчишдан воз кечганини эълон қилди, жангчиларни дин ва номусини сақлаш йўлида ўлгунча жанг қилиш-

га чақирди, мусулмонлардан олинадиган «тамға» со-
лиғини бекор қилганини айтиб, кофирлар¹га қарши
«жиҳод» уруши эълон қилганини баён этди. Бу му-
рожаат қутилган натижани берди ва Бобур аскарлари
ҳамда беклари ўлгунча жанг қилишга қасамёд қил-
дилар.

Фотеҳпур Секри² шаҳридан ўн милча³ наридаги
Қанва деган жойда иккала қўшин юзма-юз келди.
Бобур ражпутлар лашкарини икки лак деб таърифла-
са, Рашбрук Уильямснинг тахминига кўра ражпутлар
қўшини бобурийлардан 7—8 барабар ортиқ эди. Ле-
кин буни исботлайдиган далил йўқ. Доктор А. Л. Сри-
вастава эса ҳақиқатга бироз яқинроқ рақам—(2:1)ни
кўрсатади, яъни ражпутлар лашкари 80 минг киши
бўлса, Бобур қўшини эса 40 минг киши атрофида эди.

Ражпутлар ўз қўшинини одатдагича, яъни чап қа-
нот, ўнг қанот ва марказий қисмларга бўлдилар. Бо-
бур эса ўз қўшинларини Панипатдаги жангдагидек
тарзда тақсимлади. Ўзи эса марказдан туриб қўмондон-
лик қилди. Ўнг қанотни ўгли шаҳзода Ҳумоюн бошқар-
ди, чап қанотга эса Низомиддин Халифа бошчилик
қилди. Мустафо ўз замбараклари билан ўнг қанотнинг
олдида борди, Устод Али эса ўз тўпчилари билан мар-
казий қўшин олдида борар эди. Иккала чекка қанот-
ларда эса «тўлғама»чилар гуруҳи борардилар. Жанг
эрталаб соат 9 ларда (1527 йил 17 март) бошланиб,
10 соатлар чамаси давом этди. Жангда Рона Санга
оғир жароҳатланиб, жанг майдонидан олиб чиқиб ке-
тилди, ражпутлар қўшини эса тор-мор этилди, ғолиб-
лик яна бобурийларга насиб этди.

Усталик билан уруш олиб бориш маҳорати, қўшин-
га моҳирона раҳбарлик қилиш ва тўпчиларнинг зар-
балари туфайли Бобур аскарлари жангда яна устун
келдилар. Рона жанг давомида оғир яралангани учун
ўз қўшинига зарур пайтда раҳбарлик қила олмай қол-
ди. Бу ҳол унинг аскарларини баттар довдиратиб қўй-
ди. Шунга қарамай, бу омилларни мағлубиятнинг ик-
кинчи даражали сабаблари қаторига қўшиш мумкин.

Қанва жанги Панипатдаги жангдан кўра муҳимроқ
аҳамиятга молик эди, деб айтиш мумкин. Ражпутлар
ҳақиқий маҳорат кўрсатиб, қаҳрамонона жанг қилди-

¹ Маҳаллий ҳиндлар — тарж.

² Ғолиблар шаҳри — тарж.

³ 16 км. — тарж.

лар. Уларнинг қўшини анча интизомли бўлиб, Рона Санга раҳбарлигида жасурлик билан жанг қилдилар. Уларнинг ҳеч бири хоинлик қилмади. Сон жиҳатидан ҳам ражпутлар ўз рақибидан устун турардилар. Шунга қарамай улар енгилдилар. Бу ҳол эса бобурийлар қўшинининг қуруллари ва ҳарбий маҳорати устун эканини кўрсатиб турибди.

Бироқ шу билан ражпутларнинг ҳарбий қудрати батамом яқсон қилинди, деб бўлмайди. Агар шундай бўлганда эди, Ҳиндистондаги иккинчи афғонлар салтанатининг асосчилари Гужарот хони Баҳодиршоҳ ва Шершоҳ Сурлар орадан кўп ўтмай ражпутларнинг қаттиқ қаршилигига дуч келмаган бўлар эдилар. Лекин Қанвадаги жанг ҳақиқатдан ҳам ражпутлар қудратини анча сусайтириб қўйганди.

Ражпут ҳукмрон доираларининг деярли ҳаммаси бу жангда энг яхши жангчиларидан ажралиб қолганди. Бу жангдан сўнг Бобур ўзини «Ғозий» деб эълон қилди. Рона Санга эса 1528 йилда вафот этди. Бу ҳодиса эса ражпутларни Деҳли тахтини қайтариб қўлга олиш умидидан бутунлай воз кечишга мажбур қилди. Шу билан афғонларнинг қаршиликлари ҳам сусайди. Ҳасанхон Мевотий жангда ўлдирилди. Оламхон Лўдий ва Маҳмуд Лўдий қочиб қолдилар. Афғонларнинг бу урушда ютиб чиқишига ҳеч қандай имконият қолмаган эди. Бобурийлар учун эса бу жанг ҳал қилувчи уруш бўлган эди. Бобур энди Ҳиндистонда ўзини бехатар ҳис этса бўладиган вазият юзага келган эди. Албатта, бу ҳол бундан кейин ҳам бобурийлар ҳокимиятини мустаҳкамлаш, қудратини янада ошириш учун хизмат қилар эди. Бобур энди Ҳиндистонга мустаҳкам ўрнашиб олди ва унинг ҳукмронлик маркази Кобулдан Деҳлига кўчди.

ЧАНДИРИЙНИНГ ЗАБТ ЭТИЛИШИ

Чандирий қалъаси Молва ва Бандилхонд вилоятлари туташган жойда бўлиб, сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан муҳим аҳамият касб этарди. Унинг забт этилиши Молвани қўлга киритиш ва Ғарбий Ҳиндистон билан қилинадиган савдо йўлини эгаллаш имконини берар эди. Бундан ташқари, бу қалъа ҳозир ражпутларнинг бошлиқларидан бўлмиш Медини Рао қўлида бўлиб, у яқиндагина Молва ҳокимлигидан воз кечган

ва Рона. Сангага қўшилиб Бобурга қарши Қанва жайгида иштирок этган эди. Бобур унга зарба беришга қарор қилди ва Чандирийни Шамсиободга алмаштиришни ундан талаб қилди, лекин рад жавобини олди. Бобур яна ражпутларга қарши жиҳод эълон қилиб, 1529 йилнинг 29 январида Чандирийга ҳужум бошлади. Медини Рао жангда ўлдирилиб, қалъа қўлга киритилди. Минглаб ражпутлар ҳалок бўлди. Қўплаб ражпут аёллари асир қилиб олинди. Булар орасида Медини Раонинг иккита қизи ҳам бўлиб, улар Ҳумоюн ва Комронга хотинликка берилди.

Бобур Чандирий қалъасини ўз аъёнларига бермади. Уни Молва хони Султон Насриддиннинг невараси Аҳподшоҳга ҳадя қилди. Бу билан Бобур Ҳиндистон мусулмонларининг ҳурматини қозонмоқчи бўлган эди.

ГОГРАДАГИ ЖАНГ (1529 йил 6 май)

Чандирий қўлга олингач, Бобур Райзин, Бхилза ва Сарангпур вилоятларини эгаллашга қарор қилди, чунки бу билан Молвага яқин йўл очиларди. Бироқ бунинг имкони йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Сабаби, шарқдаги афғон қабилалари Бобурни кўндан бери ташвишга солиб келарди. Бобур уларни ҳам бартараф этди. Бенгал хони афғон Нусратхоннинг қўллаб-қувватлаши туфайли улар Маҳмуд Лўдий бошчилигида Беҳорга тўпланиб, Қанужгача юриш қилдилар. Бироқ Бобурнинг бу томонларга келаётганини эшитишлари биланоқ орқага қайтишди. Маҳмудхон Нўхоний, Жалолхон, Шерхон Сур ва Фаридхонлар эса таслим бўлдилар. Лекин Бобур уларнинг таҳликасидан биратўла қутулиш ниятида эди. Уларни авф этгач у яна йўлда давом этиб, Беҳорга яқинлашди. Шунга қарамай Бенгал хони Нусратхонни урушга жалб қилгиси келмади. Лекин унга изғиб юрган қочоқ афғон хонларига бошпана ва ёрдам бермаслик шарти кўйилди. Шу шартга биноан Бобур Бенгалга тегмай ўтиб кетди. 1529 йил 6 майда Маҳмуд Лўдийнинг афғон аскарлари Гогра дарёси бўйларида Бобур қўшини билан юзма-юз жанг қилишга мажбур бўлди ва бутунлай янчиб ташланди. Маҳмуд Лўдий Бенгал томонга қочиб қутулди, кўнгина афғон исёнкорлари Бобурга таслим бўлдилар. Бенгал шоҳи Нус-

ратшоҳ бобурийлар билан чегараларни бузмаслик ҳақида сулҳ тузди. Беҳорнинг бир қисмини Бобур ўз ихтиёрида қолдириб, қолган қисмини ўз измидан чиқмаслик шarti билан афғонларга берди.

БОБУР ҲАЕТИНИНГ СЎНГГИ КУНЛАРИ ВА ВАФОТИ

Ҳогра қирғоқларидаги жанг Бобурнинг Ҳиндистондаги жанглариининг охиригиси эди. Ҳиндистонда бўлган учала даҳшатли жангдаги муваффақияти туфайли Бобур ғарбда Синд дарёсидан шарқда то Беҳор водийсигача, шимолда эса Ҳимолай тоғларидан жанубда то Гувалёр ва Чандирий қалъаларигача ёйилган улкан ҳудудга ҳукмдор бўлди. Шундай қилиб, у Ҳиндистонда улкан бобурийлар империясини вужудга келтирди ва бу яқин атрофда унинг салтанатига даъво қиладиган ҳеч ким қолмади. Бобурнинг Ҳиндистондан кейин ҳам Самарқандни эгаллаш иштиёқи сўнмаган эди. 1527 йилги Қанва ёнидаги урушдан сўнг у ўғли Ҳумоюнни Бадахшонга ҳукмдор қилиб юборди. У Ҳиндистондан уйига қайтиб кетмоқчи бўлган навкарлар ва беклар билан бу ерга қайтиб келганди. Бобур Ҳумоюнни Бадахшонга ўз салтанати чегараларини қўриқлаш учунгина эмас, балки ўша даврда шайбонийлар қўлида бўлган Ҳирот ва Самарқандни олиш учун ҳам юборган эди. 1528 йилнинг 26 сентябрида эронийлар билан шайбонийлар ўртасида Жом шаҳри ёнида бўлиб ўтган жангда Эрон шоҳи Шоҳ Тахмасп аскарлари уларни батамом суриб ташлай олмаган эдилар. Бу эса Бобурнинг кўнглидаги Самарқандни қайтариб олиш иштиёқини яна аланга олдирди. Шунинг учун у Ҳумоюнга Ҳисор ва Самарқандни, иложи бўлса Марвни ҳам эгаллашни тайинлаб, йўлга отлантирди. Ҳумоюн йўл-йўлакай Ҳисорни эгаллади, лекин шу ерда шайбонийлар билан сулҳ тузиб соғлиги ёмонлашиб қолган отаси ёнида бўлиш ниятида бўлса керак, тезда Аграга қайтди. Шундай қилиб, Бобурнинг ҳаёт вақтида Самарқандни қўлга киритиш режаси орзулигича қолиб кетди.

Бобур ҳаётининг охириги кунлари яқинлашиб қолган эди. У Ҳумоюнни Самбҳолга юборган эди, бироқ Ҳумоюн у ерда касалга чаллиниб қолади. Кўпгина тарихчиларнинг таъкидлашларича, тўнғич ўғли бўлмиш Ҳумоюннинг соғайиб кетишига кўзи етмагач, Бобур ўз жони

эвазига ўглининг ҳаётини қайтариб беришини сўраб худога илтижо қилган. Шундан кейин Ҳумоюн соғайиб, ўрнига Бобур касалланган ва ҳаётдан кўз юмган. Лекин доктор С. Р. Шарма бу фикрга шубҳа билан қарайди. Унинг фикрича, Ҳумоюннинг соғайиши билан ундан олти ой ўтгач касалланган Бобурнинг бетоблиги орасида ҳеч қандай боғлиқлик йўқ. Тарихчиларнинг кўпчилиги доктор Шарманинг фикрига қўшиладилар. Доктор Р. П. Трипати ҳам ана шу фикрни қувватлайди. Бобурнинг касалланиши ва вафотига асосий сабаб унинг босиб ўтган машаққатли ҳаёт йўли, қолаверса, Ҳиндистоннинг ортиқча иссиқ ва нам иқлимидир. Бобур ўз ўрнига Ҳумоюнни тахтга ўтқазиб, 1530 йилнинг 26 декабрида оламдан ўтди. У Аградаги «Ором боғ»га дафн этилган эди, кейинчалик ўзининг васиятига кўра Кобулга, ҳаётлик пайтида ўзи танлаб қўйган жойга кўчириб дафн этилди.

БОБУРНИНГ ФАЗИЛАТЛАРИ ҲАҚИДА ХУЛОСАЛАР

Бобурнинг феъл-атвори ўз замондошлари ва ҳозирги тарихчилар томонидан кўкларга кўтариб мақталади. «Тарихи Рашидий» китобининг муаллифи Мирзо Ҳайдарнинг таъкидлашича, Бобурни «жуда кўп фазилатлар файзиёб этган бўлиб, у беҳисоб олижаноб хислатларга бурканган эдики, у зотнинг мардлиги ва саховатпешалиги ҳамма хислатларидан устун турар эди». Бобурнинг фазилатлари қизи Гулбаданбегим томонидан ёзилган «Ҳумоюннома» асарида батафсил тасвирлаб берилган. Инглиз тарихчиси С. Лейн Поул Бобурни «Шарқ тарихидаги энг мафтункор шахс эди», деб таърифлайди.

Бобурнинг инсон сифатидаги хислатлари ҳақиқатан ҳам мақтовга сазовордир. У жисмонан жуда бақувват киши бўлиб, қалъа девори, устида икки кишини кўлтиқлаб олиб, тўсиқлардан бемалол ўта олар эди. Ҳиндистонда дуч келган ҳар қандай дарёдан қийналмай сузиб ўтар, 80 милча масофани дам олмай бир кунда отда босиб ўтар эди. У май ва чилим чекишни яхши кўрар эди. Шунга қарамай, унинг вужуди умрининг охиригача бешикаст юрди. Иброҳим Лўдийнинг онаси берган захар ҳам унинг бақувват жисмига катта зарар етказмади.

Бобур садоқатли ўғил, меҳрибон ота, содиқ дўст,

вафодор эр ва ғамхўр қариндош эди. У кекса ёшдаги қариндошларининг ҳурматини жойига қўяр, ўз болаларининг ўқиши ва тарбияси, шахсиятининг шаклланишига катта эътибор билан қарар эди. Катта ўғли Ҳумоюнга тилни мукаммал ўрганишни ва ўз нутқиға эътибор қилишни, камолот сари интилишни маслаҳат берарди. У «Интилганга толе ёр», дер эди ва фавқулодда ҳолларда ваҳимаға йўл қўймасди. «Беғамлик ва лоқайдлик ҳукмдорнинг иши эмас»,—деб таъкидлар эди.

Бобур қариндош-уруғларидан меҳр-мурувватини аямас, дўстларининг ташвишиға ҳамдардлик қилар ва қувончларига шерик бўлар, хотинлари бир нечта бўлишиға қарамай, уларнинг барчасини баравар иззат қиларди, ўғилларининг ҳам ҳаммасиға бирдек меҳр билан қарарди. Улим тўшагида ётган пайтда ҳам катта ўғли Ҳумоюнға васият қилиб: «Укаларинг жазоға лойиқ иш қилсалар ҳам, уларға ёмонликни раво кўрмагин», деган эди. У май ва улфатчиликни хуш кўрганидан кайф устида берилган ваъдалари учун ҳам катта масъулнат ҳиссини сезарди.

У сахий, олижаноб, мард, мафтункор, севимли ва жуда маданиятли киши эди. Инглиз тарихчиси Ҳ. Эллиот Бобур ҳақида шундай деб ёзган эди: «Табиатан хушчақчақ, жасур, улуғвор, ўткир зеҳнли ва очиқ чеҳрали киши. Агар унинг ҳаёт йўли Оврүпода ўтганда Генри VIIIнинг¹ ўзгинаси бўлган бўлар эди. У киши қалбини ва вазиятни дарҳол англаб оларди. Мусиқа ва боғ яратиш ишиға жуда ишқибоз эди. Ҳиндистонда жуда кўп иншоотлар барпо этган эди».

Бобур мусулмонларнинг сунний мазҳабиға мансуб бўлиб, ўз тақдирини Худодан кўрарди. У бир пайтлар шундай деган эди: «Аллоҳнинг хоҳишисиз ҳеч иш бўлмайди. Тақдиримизни Аллоҳнинг қарамиға топшириб, ўзимиз олға интилмоғимиз лозим». Бироқ у динға кўр-кўрона ишонмас ва жаҳолатпарастликка йўл қўймасди. У шиа мазҳабидагилар билан ҳам ҳамкорлик қилиб кетаверар эди. Шунинг учун ҳам бу мазҳабдаги Эрон шоҳи билан сулҳ тузган эди. Албатта, Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган пайтда маҳаллий ҳиндлар диниға нисбатан мурасасизлик қилган ҳолатлар ҳам бўлган,

¹ Оврүпода инглизлар сулоласи салтанатининг асосчиси — тарж.

лекин бу фақат жанг пайтларидагина сезилар эди, холос.

Рона Санга ва Медини Раонинг ҳинд аскарларига қарши жиҳод эълон қилиб, у минглаб ражпутларни қириб ташлади ва ўзини «Ғозий» деб эълон қилди. Мусулмонлардан олинмаган «тамға» солиғини бекор қилиб, Атодхйайа деб аталадиган ва маҳаллий ҳиндлар Авлиё Раманинг туғилган жойи сифатида зиёрат қиладиган жойга масжид қурдирган эди. Шунинг учун ҳам унинг танқидчиларидан бири, «Бобурда мусулмонларга хос фақат ўз манфаатини кўзлаш хусусияти бор эди», деб ёзади. Шунга қарамай тарихчилар, Бобур ушбу чора-тадбирларни ўз мусулмон аскарларини илҳомлантириш учун кураш ҳолатидаги пайтларидагина қўлларди, деб ҳисоблайдилар. Шунинг учун ҳам унинг асосий қуроли дин эмас, балки сиёсат эди. Тинч ҳаёт даврида у ҳиндларни таъқиб этмасди. Ҳинд тарихчиси доктор А. Л. Сриваставанинг тан олишича, Бобурнинг ўз қўл остидаги маҳаллий ҳиндларга бўлган муносабати унда аввалги Деҳли султонларининг уларга бўлган муносабатларидан ёмон эмас эди.

Ҳинд тарихчиларидан доктор Шарма ва доктор Трипатилар, аксинча, Бобурга кўпроқ ён босадилар. С. Р. Шарма: «Бобурнинг биронта ҳинд ибодатхонасини бузгани ёки ҳиндларни уларнинг диний эътиқодига кўра таъқиб қилганининг бирон-бир асорати кўринмайди»,—деб ёзади. Доктор Трипати ҳам шу тарзда: «Яқин ва Урта Шарқдаги шиалар ва Ғарбдаги суннийлар ўртасида бўлиб ўтган рақобатлар билан таққослаганда бу ишларнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ»,—деб ёзади.

Бобурнинг мусулмон ва ҳиндларга баравар муносабатда бўлгани тўғрисида бир неча мисол бор. 1529 йилда Гогра дарёси қирғоғидаги жангдан олдин у ҳинд ва мусулмон беклари билан тенг маслаҳатлашган эди. Ўз хотираларида бу ҳақда бундай ёзади: «Шабон ойининг ўн тўққизинчиси, чоршанба куни дарёни қандай кечиб ўтиш кераклиги ҳақида уларнинг фикрини билиш мақсадида туркий ва ҳинди амирларимни кенгашга чақирдим». Шунинг учун ҳам кўпчилик тарихчиларнинг фикрига кўра Бобур диндор шахс бўлган бўлса ҳам, лекин у кўр-кўрона хурофотчи бўлган эмас ва Ҳиндистондаги фаолияти давомида диний жаҳолатпарастликка йўл қўймаган.

Бобур маърифатчи шоҳ бўлган эди. Шимолий Ҳиндистонда эришган ғалабалари туфайли Бобурнинг номи

машхур жангчи ва саркарда сифатида тарихдан ўрин олган. Бироқ, у Ҳиндистонни забт этмаган тақдирда ҳам, унинг номи олим сифатида эсланган бўларди. У ўн бир ёшиданоқ жангу жадаллар билан банд бўлгани учун ёшлигида мукаммал илм ололмаган. Шунга қарамай, унинг ҳаётдан олган билими, туркий тилни мукаммал билиши олимлар дунёсидан унга алоҳида жой ҳозирлаб берган эди. Туркийни мукаммал билишидан ташқари у араб ва форс тилларини ҳам яхши эгаллаган эди.

Туркий насрда асар яратиш борасида унинг замондошларидан биронтаси ҳам унга тенг келолмас эди. «Тузуки Бобурий» ёки «Бобурнома» деб аталган унинг хотиралар тўплами дунёда яратилган автобиографик асарлар ичида энг яхшиси ҳисобланади. Бу асар энг яхши тарихий манбагина бўлиб қолмай, энг яхши адабий асар ҳамдир. А. С. Бевериж хоним¹нинг таъкидлашича, бу асар «...бутун тарихда яратилган ёзма ёдгорликларнинг энг бебаҳосидир». Бобур бу асарда ўзи бўлган ўлкаларнинг табиий ҳодисаларини, табиат манзараларини, иқлими, жониворлар ва паррандалар оламини, гуллар ва мевалар дунёсини, санъат ва ҳунармандчилигини ҳамда халқларнинг турмуш тарзини усталик билан тасвирлаб берган.

У шахсий ҳаёт йўлини тасвирлар экан, шу аснода ўзининг одатлари, яхшилик ва камчиликларини, рақибларининг сиёсий ва иқтисодий шарт-шароитларини, ўғиллари ва қариндошларининг қилиқ ва одатларини усталик билан баён этади. Бу асарни ўқиган киши Бобурнинг туркийни мукаммал эгаллаганига ҳамда ўзи босиб ўтган ўлкаларнинг географик, ижтимоий ва сиёсий вазиятини жуда синчковлик билан кузатганига ишонч ҳосил қилади.

Унинг «Девон» деб аталган шеърий асарлар тўплами ўша даврда яратилган поэтик асарларнинг энг яхшиси эканига шубҳа йўқ. У форс тилида ғазал ёзиб, бу борада ҳам ўзига хос услубни яратди. У Хожа Убайдуллонинг «Рисолаи волидия» асарида туркийга таржима ҳам қилган. Шу билан бир қаторда Бобур мусулмончилик қондаларини ўзида мужассам қилган «Мубаййин» деб аталган маснавийлар тўпламини ҳам битади. «Хатти Бобурий» деб аталган алифбо яратиб янги ҳуснихат

¹ «Бобурнома»ни асл туркий нусхасидан инглиз тилига ўнгирган инглиз шарқшуноси — тарж.

намуналарига асос солади. Бу асарларнинг барчаси муаллифнинг билим доираси, ёзиш услуби ва тил манбаларидан усталик билан фойдаланганлиги нуқтаи назаридан таҳсинга сазовордир, деб ҳисоблаб келинади.

Уз даврининг шоирлари қаторида Бобур Мир Алишербекдан кейинги мавқеда турар эди. Шунинг учун ҳам Бобур асосли равишда олим шоҳ деб тан олинади. С. Лейн Поул таърифлаганидек Бобур «...омадли навкар бўлиш билан бирга, нозик дидли адабиётчи ва танқидчи ҳам эди. Унинг жангларидан ҳам маиший ҳаётдагидек шоирлик нафаси уфуриб турарди».

Бобур жасур навкар ва тажрибали саркарда эди. У болалигиданоқ жангларда қатнашганидан ўлимга қўрқмасдан қарарди. С. Р. Шарма шундай деб ёзади: «У ажойиб чавандоз, моҳир мерган, чаққон қиличбоз ва толмас овчи эди». Бобурнинг саркардалик тажрибаси Марказий Осиёнинг турли тоифа ва гуруҳдаги халқлари билан бўлган жангларда чиниқиб тобланди. У Темур ёки Чингизхон сингари тугма саркарда эмас эди, балки ҳаётининг дастлабки давридаги жангларда бир неча бор мағлубиятга учраб, аста-секин тадбиркор лашкарбошига айланди. У ҳеч қачон матонатини йўқотмади ва курашда йиқилган пайтларда ўзини ўнглаш учун доимо ирода кучини ишга сола билди, жангларда тажриба тўплади. «Тўлғама» усулида уруш олиб боришни турклардан, пистирма қўйишни афғонлардан, порохли милтиқ ва тўпларни ишлатишни эронийлардан, ҳаракатдаги отлиқ аскардан фойдаланишни турклардан ўрганди. У бу каби барча усулларни ўз ўрнида қўллаш тизимини ҳам ишлаб чиқди. Мана шундай тадбиркор лашкарбошилиги учун ҳам у Ҳиндистондаги жангларнинг барчасида ғолиб чиқди. Бундан ташқари Бобур ўз ҳамроҳларини илҳомлантириб ишончини қозонар, уларни жасоратга ундар, зарур ҳолларда ўзига бўйсундира олар эди. У ўз қўшинидан каттароқ бўлган лашкарга қарши курашишдан асло қўрқмас, ҳамшира рақибининг нозик ва кучли жойларини англаб олишга, ундан жанг жараёнида фойдаланишга ҳаракат қилар эди.

Ҳаётнинг оғир кунларида Бобур ҳамшира аскарлар даврасида бўлар ва шунинг учун ҳам навкарлар уни ҳурмат қилишарди. Лекин Бобур қаттиқ интизом тарафдори эди, тартиббузар, буйруққа бўйсунмаганлар ва айбдорларни қаттиқ жазоларди. Буйруққа тўла итоаткорликни талаб қиларди. Унинг бу борадаги обрўси

ҳақида тарихчи Фаришта¹ шундай ёзади: «Шуниси аниқки, бу ерда Бобурнинг борлиги учун ҳам Давлатхон оиласининг ор-номуси сақлаб қолинди». Беҳрадаги урушдан сўнг талончилик билан шуғулланганларнинг ҳаммасини у қаттиқ жазога тортган эди. Уз хотираларида улар ҳақида шундай деб ёзади: «Арзға еттиким, чери эли Беҳра элиға бесарлиқ ва дастандозлиқлар қиладурлар. Кишилар йнбориб, беасарлиғ қилгон элнинг баъзисини ясоққа етқуриб, баъзисининг бурнини тешиб, ўрдуни эвурдилар».² Шунинг учун ҳам унинг аскарлари Бобурни севибгина қолмай, ундан қўрқар ҳам эдилар. унинг қўл остида қўшинлар яхши ташкил қилинган интизомли ва омилкор лашкарга айланганди.

Дипломат сифатида Бобур жуда тадбиркор арбоб эди. Фарғонадаги тахтидан биринчи бор қувилган пайтда унинг салтанатига душман тоғалари ҳар томондан таҳдид солиб турганди. Тадбиркорлиги ва устомонлиги туфайлигина Бобур Фарғона давлатини тоғаларининг ҳужумидан сақлаб қола олган эди.

Шиа мазҳабиға мансуб бўлган Эрон шоҳи билан тузилган битим ва ундан кейинги муносабатлари ҳам Бобурнинг моҳир дипломат эканидан далолат беради. Ҳиндистонда олиб борган сиёсати ҳам унинг бу ҳислатларини яққол намоён қилиб берди. Уз мағлуб қилган ҳинд роҷаси Медни Раошнинг иккита қизини ўғиллари Ҳумоюн ва Комронга хотинликка олиб бериши ҳам маҳаллий халқ меҳрини қозонишға ва ҳиндлар билан бобурийларнинг қуда-андачилик муносабатларини йўлга қўйишиға сабаб бўлган эди. У мўғул, афғон ва ҳинд амир ва беклари билан ҳам яхши муносабатларни сақлаб турар эди. Кўпгина афғон хонлари ҳам унинг остонасига бош уриб келди. Бенгал хони Нусратшоҳ³ ҳам у билан дипломатик муносабатлар ўрнатди.

Бобур Шерхон Сурнинг ҳам юқори мартабаларға эришишиға йўл очиб берди, бироқ у пайти келганда маккорлик билан бобурийларни бироз муддатға бўлса ҳам Ҳиндистондан қувиб чиқарди. Лекин ўша вақтда

¹ «Тарихи Фаришта» асари муаллифи Муҳаммад Қосим Ҳиндушоҳ назарда тутиляпти — тарж.

² З. М. Бобур. «Бобурнома», «Чўлпон» нашриёти, Т. 1990 й., 206-бетдан келтирилди. Инглизча нусхасида шундай берилган: «Мен уларнинг баъзиларини қатл қилдирдим, баъзиларининг бурнини кесдириб қароргоҳ атрофида сазойи қилдирдим» — тарж.

³ Албатта, рақибнинг қудратини ҳисобға олган ҳолда — тарж.

Беҳор хони Жалолхон Бобур салтанатига таҳдид солиб турган эди, шунинг учун ҳам у Шерхон Сурнинг тавбазаррусини қабул қилиб, Жалолхондан кўз-қулоқ бўлиб туриш учун уни Беҳорда қолдирганди. Бундан ташқари у ўз амирларига Шерхоннинг тутган ишларидан доим хабардор бўлишни тайинлаб, «Шерхондан кўз узманг, у ақлли одам, унинг пешонасига шаҳзодалик битилгани сезилиб турибди»,—деган эди. Бундан кўриниб турибдики, у одамларнинг ички дунёсини ва муддаосини яхши биладиган ўткир зеҳли киши эди. Кишиларнинг қалбига йўл топа билиш маҳорати туфайли Бобур олтита ҳинд рожасини уларнинг ўз хоҳишига кўра измига бўйсундириб олган эди.

Хукмдор сифатида Бобур ўз бурчларини яхши бажарарди. У хукмдорнинг мавқеини янада кўтаришга тиришарди ва якка хукмронликнинг қудратига тўла ишонар эди. Шунинг учун ҳам у ўзига «Подшоҳ» деган унвонни қабул қилган. Мамлакатга якка хукмронлик қилиш услуби ҳиндларга ҳам яқин бўлган ва шоҳнинг улуғворлигига улар жуда катта эътиқод қилган. Ҳиндистонда Феруз Тўғлоқдан кейин халқ назарида обрўси пасайиб кетган императорнинг нуфузини Бобур яна ўз ўрнига тиклаб қўйди. Деҳлида султонлар хукм сурган даврда Бўлбон, Аловуддин, Хилжий ва Муҳаммад Тўғлоқ каби султонларни фуқаро ҳурмат қилмас, балки улардан қўрқар эди. Феруз Тўғлоқ сингари хукмдорлардан унинг қўл остидагилар на қўрқар ва на ҳурмат қиларди, шу боис халқ назарида салтанат ўз ҳурматини йўқотиб қўйган эди. Султон Искандар Лўдий хукмрон бўлган даврда салтанат обрўси бироз тиклангандай бўлди-ю, лекин бу ҳол узоққа бормади. Унинг вориси бўлмиш ўғли ўз фуқаросининг ҳам, сарой аъёнларининг ҳам ҳурматига сазовор бўла олмади.

Бобур саройда шоҳнинг мартабасини жуда юқори даражага олиб чиқди. Амир ва беклари ҳамда оддий фуқаро ҳам унинг ҳурматини жойига қўяр ва ундан ҳайиқиб ҳам турар эди. Ана шу туфайли Бобур Бадахшондан Беҳоргача бўлган улкан салтанатида тартиб ва осойишталикни сақлаб тура олди. Фуқаролар турмушининг фаровонлигини таъминлаш ўзининг асосий бурчи эканини яхши англади. У қўл остидаги фуқароларнинг мулки ва номуси дахлсизлигини таъминлар, йўллардаги қароқчилардан ҳимоя қилар, сарой ва маҳаллий амалдорлардан уларга нисбатан доим шафқатли бўлишни талаб қилар, маъмурий ишларни назора-

тига олиб, мамлакатда адолат ўрнатишга ҳаракат қиларди. Ҳиндистонга дастлабки келишидаёқ Бехра амир ва бекларига маҳаллий аҳолининг мулкани талон-торож қилмаслик ҳақида буйруқ берган эди. Инглиз тарихчилари Х. Эллиот ва Ж. Доусонларнинг ёзишича, Бобур шундай таъкидлаган экан: «Қадимдан туркларга мансуб бўлган бу ўлкаларни мен ўзимники деб эълон қилган эканман, мен бу ерларда ҳеч қандай талон-торожга йўл қўймайман».

Йўлларни ўлчаб ҳисоблаш учун у «Гази Бобурий» деган ўлчов бирлигини амалда татбиқ қилди ва бу birlik Жаҳонгир ҳукмронлигининг охиригача амалда қўлланилди. Бобур ҳукмдор сифатида фуқароларнинг мулкни ва қадр-қимматини ҳимоя қилишни ўзининг асосий бурчи деб билар ва шунинг учун ҳам уларнинг ишончини қозона олган эди. Оддий фуқаролар ундан ҳурмат-эътибор ва шафқат-ҳимоя кутарди. Қўл остидаги амалдорларнинг буйруқларни қай тарзда ижро этаётганини синчковлик билан кузатиб борар ва фуқароларнинг турмуш фаровонлигини қатъий назорат қиларди.

Бобур санъатга жуда ишқибоз эди. У Агра, Фотеҳпур Секри, Боёна ва Дўлпур шаҳарларида жуда кўп бинолар қурдирди ҳамда гуллар ва мевали дарахтлар экириб, боғлар яратди.

Шундай қилиб, шоҳ сифатида Бобур мамлакатда осойишталикни сақлаш, хавфсизликни таъминлаш, халққа ғамхўрлик қилиш ва адолатпарварлик борасида катта муваффақиятларга эришди. Бунинг эвазига халқнинг ҳурмати ва меҳрини қозонди.

Айни вақтда Бобур унчалик яхши маъмур эмас эди. У Ҳиндистонда ҳам, Афғонистонда ҳам деярли маъмурий ўзгаришлар қилмади. Ҳукумат идораларида эскича тартибнинг давом этишига йўл қўйиб берди. Ҳиндистонда у мамлакатни «жоғир» деб аталган ҳудудларга ажратиб шу тарзда идора қилишни йўлга қўйди. Бобур, албатта, ҳукумат бошлиғи сифатида империянинг бирлигини таъминлашга эришган бўлса-да, маҳаллий маъмурий идора бошлиқлари ўз ҳолига ташлаб қўйилган эди. Улар фақат ўз ҳудудларидаги ишлар билангина овора бўлар эдилар. Бобур бошқа соҳалар, масалан, солиқлар ва йиғимлар борасида ҳам, судлов ишлари соҳасида ҳам ягона бир тизимни шакллантира олмади. Бунинг устига, у молия ишлари билан ортиқча қизиқмас эди. У Деҳли, Агра ва Гувалёрдан ўлжа қилинган хазиналарни ўғиллари ва амирларига бўлиб-

бериб, салтанат хазинасини тўлғазиш ҳақида қайғурмади ҳам. Бу эса ўзи учун ҳам, кейинроқ Ҳумоюн учун ҳам анча молиявий қийинчиликларни келтириб чиқарди. Шу бонс ўзи ҳаёт пайтидаёқ у аҳолидан қўшимча солиқ йиғишга ва ундан 30 фоизини амалдорларга маош сифатида беришга мажбур бўлган эди. Бироқ, бу чоралар ҳам унга ёрдам бера олмади ва салтанатда ҳаммаша молиявий етишмовчилик сезилиб турди. Бунинг асорати Ҳумоюн фаолиятида ҳам давом этди. Инглиз тарихчиси Рашбрук Уильямс таъбири билан айтганда, Бобур «...ўз ўғлига фақат урушлар туфайлигина ушлаб туриш мумкин бўлган, тинчлик пайтларида эса молиявий жиҳатдан кучсиз ва келажаги ноаниқ бўлган салтанат қолдирган эди».

БОБУР — ҲИНДИСТОНДАГИ БОБУРИЙЛАР САЛТАНАТИНИНГ АСОСЧИСИ. УНИНГ ТАРИХДАГИ ЎРНИ

Ҳозирги тарихчиларнинг барчаси Бобурнинг тарихда жуда катта ҳурматга сазовор ўринни эгаллашини алоҳида таъкидлайдилар. Инглиз тарихчиси В. А. Смитнинг ёзишича, «Бобур ўша даврдаги осиелик шаҳзодаларнинг энг зўри бўлиб, унинг тарихдаги ўрни ўтмишдаги шаҳзодалар орасида улкан таҳсинга сазовордир». Овруполик тарихнавис Гавел эса Бобурни «Ислому дунёси тарихидаги энг жозибадор шахслардан эди», деб таърифлайди. Инглиз шарқшуноси У. Эрскиннинг таърифлашича, «Осиелик шаҳзодалар орасида Бобур билан баравар мавқени эгаллай оладиган шаҳзода бўлган эмас». Бобурнинг шахси ва унинг феъл-атвори, шубҳасиз, ана шундай юксак баҳоларга сазовордир. Лекин у Шимолий Ҳиндистоннинг катта қисмини забт этмаганида, тарих саҳифаларида бундай юқори ўринни эгалламаган бўларди. Осие мамлакатларидаги сиёсати ва Афғонистонни фатҳ қилишдаги хизматлари унга унчалик шуҳрат келтирмаган. Фақат Ҳиндистондаги голибона юришлари туфайлигина у тарихда машҳур ва аҳамиятли ўрин эгаллади.

Урта асрларда қудратли ҳукмдоргина яхши ҳукумат бошқарувчиси ҳисобланади. Ҳиндистон ҳам кучли ва таъсирчан давлат идораси асосидагина гуллаб-яшнаши мумкин эди. Асрлар давомида ражпутлар, турклар ва афғонлар навбатма-навбат Ҳиндистонда империя ва

кучли монархия ўрнатишга уриниб келдилар. Лекин уларнинг ҳеч бири бу ишни уддалай олмадилар. Бобур эса бу ўлкада ўзининг тадбиркор ҳукмдорлар сулоласини ва улкан имериясини ўрната олди. У Ҳиндистонда уч марта, яъни Панипат, Қанва ва Гograда ҳал қилувчи жанглар қилди ва уларнинг барчасида ғолиб чиқди. Шу билан у Ҳиндистонга темурийларга хос давлат бошқарувини олиб кирди ва унга мустақкам асос солди.

Бобур, албатта, ўз салтанатини бутун Ҳиндистонга ёйиб, унинг турғунлигини таъминлай олмади. Шунга қарамай, афгонлар ва ражпутлар ҳокимиятини синдириб, унинг ўрнида кучли империяга асос солди. Тарихчилар кўпинча Акбарни бобурийлар империясининг асосчиси деб айтишади. Албатта, Акбар мазкур империяни қайта тиклаб, уни кенгайтирди ва қудратини анча оширди ҳамда салтанатни маъмурий жиҳатдан моҳирона идора қилиш билан унга яхшигина асос яратиб берди. Шунинг учун ҳам у қонуний равишда бобурийларнинг энг буюк ҳукмдори деб тан олинди. Шунга қарамай, фақат Бобургина Ҳиндистонда ўз номи билан аталувчи сулолага асос солган ҳукмдор деб тан олинishi мумкин. У Шимолий Ҳиндистоннинг катта қисmini эгаллаб олди. Деҳлини ўзига пойтахт қилиб, афгонлар ва ражпутлар ҳокимиятини синдириди.

Ҳинд тарихчиси С. Р. Шарма Бобурни Англия қироли Генри VII билан таққослайди. Уларнинг иккаласи ҳам ўзига қадар бўлган тахт соҳиби ва даъвогарларини суриб ташлаб, ўз сулоласини давлат тепасига олиб келиб ўрнатдилар. Шу муносабат билан билан Шарма шундай деб ёзади: «1526 йилда Заҳриддин Муҳаммад Бобур Панипат ёнидаги жангда Иброҳим Лўдий устидан ғалабага эришиб, Ҳиндистон тарихида янги даврни яратди ва Деҳли тахтига янги сулолани олиб келди. Худди шунга ўхшаб ундан 40 йил аввал¹ Босфор майдонидаги жангда ғолиб чиққан Генри VII ҳам Англияда ўз сулоласи ва давлат бошқарувини ўрнатган эди». Ҳинд тарихчиси Р. П. Трипатининг таъкидлашича, «...бобурийлар империясининг тантанаси унинг ҳарбий қудрати туфайлигина эмас, балки ўз сиёсатида диний эътиқод эркинлигини амалга оширгани ва маданий ҳаётга катта ҳисса қўшганлиги туфайлидир». Бу сиёсатни эса Бобур бошлаб берган эди.

Бобур янги империяни қай тарзда ўрнатиш керак-

¹ 1485 йилда — тарж.

лигини кўрсатибгина қолмай, балки бу империяни бошқариш сиёсатини ҳам ўргатиб қўйган эди. У Ҳиндистонда ўрнатган сулола ва унинг анъаналарини ҳеч қайси мамлакатда топиб бўлмайди. Бобур давлат бошлиғи сифатида халифаликка даъво ҳам қилгани йўқ ва ўз ҳукмдорлик фаолиятида диний муҳтожликни сезмади. Аксинча, у «Подшоҳ» унвонига сазовор бўлгач, давлатни мустақил тарзда темурийлар услубида бошқариб борди. Шунинг учун ҳам у Деҳли салтанатида ҳукм суриб келган давлат бошқарувини назарий жиҳатдан ўзгартариб юборди.

Бу, албатта, давлат бошқарувида динга нисбатан ҳолислик сиёсатининг бошланиши эди. Бобур бутун Ҳиндистон бўйлаб ягона империя ўрнатишга улгура олмаган бўлса ҳам, унинг номи ўзи яратган шоҳона асарлари, айниқса, унинг автобиографик асари туфайли хотирамизда сақланиб қолади.

БОБУРНИНГ ХОТИРАЛАРИ ҲИНДИСТОН ТАЪРИФИ

Бобурнинг ёдномалари унинг тахтга чиққан кунидан бошланади. «889 (ҳижрий) йилнинг рамазон ойида ўн икки ёшимда Фарғона давлатининг ҳукмдори бўлдим», деб ёзган эди Бобур. У ўзининг ҳаёт тафсилотларини «Тузуки Бобурий» ёки «Бобурнома» номи билан ўз она тили бўлмиш туркийда ёзган. Бу ҳам адабий, ҳам тарихий аҳамиятга молик асар сифатида эътироф этилади. Бу асарни Поёнда Ҳасан ва Абдураҳим Хони хонлар форс тилига алоҳида-алоҳида тарзда таржима қилганлар, Шундан сўнг у жуда кўп Оврупо тилларига, шу жумладан, инглиз ва француз тилларига ҳам ўгирилган. Инглиз олимаси А. С. Бевериж хоним таржимаси инглизча таржималар ичида энг яхшиси деб тан олинган, чунки бу таржима асл туркий нусхадан бажарилган.

Асарда тушириб қолдирилган бир неча ўринлар бор. Муаллиф 1508—1519 йиллардаги, 1520 йилдаги, 1525 ва 1529—30 йиллардаги воқеаларни турли сабабларга кўра баён қила олмаган.

Бобурнинг ҳаёт йўлини ўрганишда бу асар энг яхши манба бўлиб хизмат қилади. Бобурнинг ҳикоялари аниқ, таъсирчан ва ҳақиқатга жуда яқин. Тўғри, айрим ўринларда, айниқса, Ҳиндистон масаласида баъзи ҳодисаларни тўғри таҳлил қила олмаган ва нотўғри изоҳлаган, лекин бу атайин қилинган иш эмас эди. Бу асардан Бобурнинг билим доираси, унинг ютуқ ва кам-

чиликлари, ҳузур-ҳаловати ва ташвишлари, у яшаган даврдаги сиёсий аҳвол, у кезган ўлкаларнинг иқлими, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси, муаллифнинг диди ва нозик таъби, бир қатор халқлар ва элатлар ҳақида юзят нодир ва қимматли маълумотлар зикр этилган. Инглиз тарихчиси С. Лейн Поул бу асарга «муҳим тарихий ҳужжат» деб қарайди ва «Ўша даврга хос воқеликни тасдиқлайдиган бирон-бир ҳужжат бўлмаса, бу масалада «Бобурнома»га мурожаат қилиш керак», деб ёзади у. Инглиз тарихчиларидан яна бири ва давлат арбоби М. Элфингстоун эса бу асарни «Осиёнинг ҳаққоний тарихини акс эттирувчи китоб», деб баҳолайди.

«Бобурнома»да муаллифнинг дўст ва душманларини, турли вазиятлардаги ўзининг кечинмалари, тоғлар, дарёлар, ўрмон ва гулзорларнинг табиий гўзаллигини таърифлаши кишини ҳайратда қолдиради ва ўқувчида унинг адабий асар эканига шубҳа қолмайди.

Бобур ўз хотираларида Ҳиндистон таърифига ҳам ўрин берган. Унда Ҳиндистон иқлими, аҳолиси таркиби, бу ердаги иқтисодий ва ижтимоий шарт-шароитлар, маҳаллий ҳукмдорлар ва сиёсий воқеалар тасвирига кенг ўрин берилган. «Ҳиндистон биринчи, иккинчи ва учинчи иқлимларда жойлашган. Лекин тўртинчи иқлимда Ҳиндистон йўқ», деб ёзган эди Бобур. «Инд дарёсини кесиб ўтишингиз биланоқ, мамлакат, дарахтлар, тоғлар, одамлар ва уларнинг одатлари ҳиндча эканини кўрасиз». Ҳиндистон ва ҳиндлар билан бўлган биринчи учрашув унда яхши таассурот қолдирмаган эди. Шу сабабли Ҳиндистоннинг таърифлари унчалик тўғри ҳам, тўла ҳам эмас. Орисса, Хондеш, Синд ва Кашмир вилоятлари ҳақида умуман ҳеч нарса дейилмаган. Албатта, кўп вақти урушлар билан банд бўлган кишининг юртни таърифлашга вақти ҳам бўлмаганини унутмаслик лозим.

ҲУМОЮН

(1530—1556 йиллар)

Бобурнинг тўнғич ўғли бўлмиш (Носириддин Муҳаммад) Ҳумоюн 1508 йилнинг 6 мартида Кобулда туғилди. У онаси Моҳим Султоннинг яккаю ягона ўғли бўлиб, укалари Комрон ва Аскаррийлар Бобурнинг бошқа хотини — Гулруҳ Бегимдан туғилган эдилар, Ҳиндол

эса яна бошқа хотини — Дилдор Бегимдан туғилган эди.

Ҳумоюн ёшлигида яхши маълумот олган, ҳарбий фаолият ва давлатни идора қилиш ишларидан пухта хабардор эди. Отаси ҳаётлик вақтидаёқ Панипат ва Қанва ёнидаги жангларда қатнашиб анча тажриба орттирганди. Ҳисор, Бадахшон ва Самбҳол вилоятларида эса маълум муддат ҳокимиятни бошқариб ҳам турган. Бобур вафоти олдидан Ҳумоюнни тахт вориси этиб тайинлади.

Бироқ Ҳумоюннинг қобилиятига шубҳа билан қараган бош вазир Низомиддин Халифа Бобурнинг вафотидан кейин унинг куёв ўғли бўлмиш Маҳди Хўжани тахтга чиқармоқчи бўлди. Маҳди Хўжа 20 йилдан буён Бобур хизматида бўлиб, Панипат ва Қанва ёнидаги жангларда шижоат билан жанг қилган эди. Ёши ҳам анча улур бўлгани учун унинг фикр ва мулоҳазалари анча пишиқ-пухта ва маъмурий ишларни ҳам яхши уддалар эди. Шунинг учун ҳам унга нисбатан ҳали ғўрроқ бўлган Ҳумоюндан кўра унинг номзоди маъқулроқ кўрилган.

Вазир Маҳди Хўжа билан тил бириктириб фитна уюштирмоқчи бўлишган эди. Бироқ маслаҳат пишгач, унинг уйдан чиқиб кетаётганида «Бордию, Аллоҳнинг иродаси билан тахтни қўлга киритиб қолгудай бўлсам, биринчи қиладиган ишим сенинг тириклайин терингни шилиш бўлади», деганини эшитиб қолади ва тезда ўз фикридан қайтиб, Ҳумоюннинг номзодини қўллаб юборади.

Ҳумоюн тахтга 1530 йилнинг 30 декабрида, отасининг вафотидан тўрт кундан кейин чиқади.

ҲУМОЮННИНГ ДАСТЛАБКИ ҚИЙИНЧИЛИКЛАРИ

Ҳумоюн тахтга чиқиши биланоқ кўлгина қийинчиликларга дучор бўлди. Ўзининг юмшоқ феъл-атвори туфайли, укалари ва қариндошлари унга кўп ғаразғўйликлар қила бошлади. Отасидан қолган салтанат мероси ҳам унга кўп мушкулотлар туғдира бошлади. Унинг энг асосий рақиби бўлмиш собиқ афгон хонлари Бобурийлардан Деҳли тахтини тортиб олиш пайида юрган эдилар.

БОБУРДАН ҚОЛГАН МЕРОС

Бобурдан Ҳумоюнга улкан салтанат мерос қолган эди. Лекин бу империяни мустақкам пойдеворга бирлаштириш учун унинг умри етмаган эди. Бу империянинг асосини мустақкамлайдиган маъмурий тизимни шакллантиришга улгурмади. Забт этилган ўлкаларни жоғирларга ажратиб, уларга ўз амир ва бекларини тайинлади, ўша ерда тартиб ўрнатиш ва тинчликни таъминлаб, вазиятни бошқариш масъулиятини ҳам уларга юклади. Лекин улкан салтанатнинг ўзагини мустақкамлаш учун бу иш етарли эмас эди. Бу ҳақда инглиз тарихчиси Маллесон «Бобур вафотидан кейин бобурийлар сулоласи улардан аввалги мусулмон ҳукмдорлари¹ каби Ҳиндистон ерига томир отиб ўрнаша олмади», деб ёзган эди. Бобур эса давлатнинг иқтисодий асосларини мустақкамлаш ўрнига хазинани ўғли амалдорлари ва аскарларига сахийлик билан тақсимлаб берди, бу эса салтанатдаги молиявий вазиятни қийин аҳволга солиб қўйган эди. Шунинг учун ҳам Ҳумоюнга отасидан иқтисодий инқирозга юз тутган, пойдевори нураб турган салтанат мерос қолган эди. Бунинг устига отасининг вафоти олдидан ўз укаларига нисбатан ғамхўр ва шафқатли бўлиши ҳақидаги васияти итоткор ўғилни кўп мушкулотларга дучор қилди.

ҲУМОЮННИНГ УКАЛАРИ

Ҳумоюннинг учала укаси ҳам ноқобил ва акасига нисбатан ғаразғўй инилар бўлиб чиқди. Салтанат ака-укаларнинг ҳамкорлигига, қолаверса, барча бобурийларнинг бирдамлигига муҳтож бўлиб турган бир даврда Ҳумоюннинг укалари салтанатни ўзбошимчалик билан ўзлари хоҳлаганча бўлиб олиш, бунинг устига акасига қарши бош кўтариш пайида юрардилар. Айниқса, акаси уларнинг ёрдамига муҳтож бўлиб турган бир пайтда, ака-укалар Ҳумоюнни асосий давлат ишларидан чалғитиб, унга халақит берад эдилар.

ҲУМОЮННИНГ ҚАРИНДОШЛАРИ

Бобур ўз қариндошларига улкан жоғирлар ажратиб берган, бу уларни анча ҳовлиқтириб, иштаҳасини очиб юборганди. Улардан бири Бобурнинг куёв ўғли Маҳдун

¹ Афғон султонлари назарда тутиляпти — тарж.

Хўжа бўлиб, у Бобур вафотидан кейин тахтни қўлга олишга уриниб кўрди-ю, лекин фитнаси ўша заҳотиёқ бостирилди. Бошқа қариндошларидан, яъни поччаси Муҳаммад Замон Мирзо ва холасининг ўғли Муҳаммад Султон Мирзо бир неча марта унга қарши бош кўтариб, унинг рақибларига ҳомийлик қилардилар. Шу тарзда унинг қариндошлари ҳам Ҳумоюннинг бир ташвишига икки ташвиш бўлиб қўшилган эди.

ЯХЛИТ АРМИЯНИНГ ИУҚЛИГИ

Бобурийлар қўшинини яхлит миллий лашкар деб бўлмасди. У чигатойилардан, ўзбеклардан, мўғуллардан, эронийлардан, афгонлардан ва ҳиндлардан ташкил топган йиғма қўшин эди. Бундай қўшинга фақат Бобур сингари ўта қобилиятли ва ҳарбий маҳоратга эга бўлган кишигина саркардалик қилиши мумкин эди. Ундан кўра кучсизроқ одам раҳбар бўлса, бу қўшин дайдиб юрган тўдаларнинг йиғиндисига айланиб қолиши ҳеч гап эмасди. Шундай бўлди ҳам. Панипат, Қанва ва Гогра ёнидаги даҳшатли жангларда ғолиб чиққан бу қўшин Ҳумоюн қўл остига ўтгач, афгонлар тўдасининг тазйиқига бардош бера олмай қолди.

ҲУМОЮННИНГ ФЕЪЛ-АТВОРИ

Ҳумоюн жасур, бироқ юмшоқ кўнгилли киши эди. Лекин тахт эгаси бўлгач, ана шу хусусияти туфайли кўп азият чекди. У лашкарбошиликни ҳам, дипломатликни ҳам яхши уддалай олмади. Ўз бошидаги ташвишларининг мудҳишлигини қўл остидагиларга қаттиққўллик билан раҳбарлик қилиш орқалигина бартараф қилиш лозимлигини тушуна олмади. Унда тинимсиз меҳнат қилиш қобилияти ҳам етишмас эди. Айниқса, унинг табиатни ортиқча саховатпешалиги уни омадсизликка олиб келган хислатларидан энг асосийси эди. Шунинг учун бу ҳақда С. Лейн Поул: «Ҳумоюннинг муваффақиятсизликларининг асосий сабабчиси унинг гўзал, лекин ўринсиз юмшоқ кўнгиллилиги эди»,—деб ёзган эди. Шундай қилиб, Ҳумоюннинг мушкулотларидан бири унинг феъл-атвори бўлиб чиқди.

ҲУМОЮННИНГ МАМЛАКАТНИ БЎЛИБ БЕРИШИ

Ҳумоюн мамлакатни укаларига бўлиб берди. Бу эса мамлакат парчаланиб кетди, деган гап эди. Қанда-

ҳор ва Қобулни Қомронга, Самбҳолни Аскаррийга, Мевотни эса Ҳиндолга берди. Кейинроқ Қомронга Панжоб ва Ҳисорни ҳам эгаллашига рухсат берди. Доктор Сриваставанинг фикрича, бу иш Ҳумоюннинг жуда катта хатоси бўлган эди. Чунки бу билан мамлакатнинг қудрати ва заҳираси ҳам бўлиб берилган эди. Лекин доктор Р. П. Трипатининг фикрича, бу иш бобурийлар ва туркларнинг анъанасига кўра амалга оширилгани, акс ҳолда мамлакат ичкарасида фуқаролар уруши бўлиши яққол сезилиб қолган эди. Айниқса мамлакат шимоли-ғарбий қисмининг Қомронга берилиши кўпол хато бўлгани, негаки, бу ерлар қўшинлар сафларини тўлғазиш учун аскар олинадиган асосий жойлар эди. Доктор Ишвари Прасаднинг ёзишича, «...бу ерларнинг қўлдан чиқарилиши Ҳумоюннинг катта хатоси бўлиб, бу билан пойтахт ва улкан афғон ерлари ўртасига тўсиқ қўйилган эди». Бундан ташқари, Қомрон Ҳисорни эгаллагач, Ҳумоюннинг Деҳлидан Қандаҳорга борадиган асосий, муҳим ҳарбий аҳамиятга эга бўлган йўлини тўсиб қўйган эди.

АФҒОНЛАР

Ҳумоюннинг ўша пайтдаги энг ашаддий душмани афғонлар эди. Глар яқиндагина Деҳли тахтининг эгаси эдилар, қолаверса, уни яна қайтариб олиш иштиёқи ҳали сўнмаган эди. Маҳмуд Лўдий Беҳорга қайтиб келиб, Бенгал шоҳи Нусратшоҳдан Деҳлини босиш учун катта ёрдам олиб тургани, Гужарот хони Баҳодиршоҳ ҳам афғонлардан эди. У ёш ва ғайратли сарбоз бўлиб, унинг ихтиёрида кучли қўшини, яхши артиллерияси ва гуллаб-яшнаётган Гужаротнинг барча бойлиги бор эди. Аҳмаднагар ва Беҳор хонлари ҳам унинг қудратини тан олган, Хондеш ва Берор хонлари ҳам у билан ҳамкорлик қилишга тайёр бўлган. Баҳодиршоҳ Молвани эгаллаб, энди Ражастонга, хусусан Меворга кўз тикиб турган эди. Қувғинга учраган кўпгина афғон беклари, яъни Фотеҳхон, Қутбхон ва Оламхон Лўдийлар унинг қаноти остидан бошпана топдилар. У Шерхон ва Бенгал шоҳи билан яқин алоқада бўлиб, Деҳли тахти учун Ҳумоюнга қарши жанг қилишга шайланиб турган эди.

Афғон хонларидан яна бири маккор Шерхон бўлиб, у афғонларни бобурийларга қарши бирлаштиришга

яширинча уриниб юрарди. Дастлаб у Ҳумоюн учун аҳамиятсизроқ рақибдек туюлган бўлса ҳам, кейинчалик у Ҳумоюнни Ҳиндистондан қувиб чиқарган энг асосий душманга айланиб қолган эди.

**ҲУМОЮННИНГ ҚИЙИНЧИЛИКЛАРНИ БАРТАРАФ
ҚИЛИШ УЧУН УРИНИШЛАРИ. АҒҒОНЛАР БИЛАН
БҮЛГАН ЖАНГЛАР. ҚАЛИНЖАРГА ҚИЛИНГАН ЮРИШ**

(1531 йил)

Тахтга чиққанидан сўнг бир неча ой ўтгач, Ҳумоюннинг жаңг қилишига тўғри келди. Жаңг Қалинжарга қилинган ҳужумдан бошланди. Чунки Қалинжар ҳокими Пратапруда Деонинг ағғонларга ён бераётгани ҳақида хабар олинган эди. Унинг Қолпи қалъасини кўз остига олиб тургани аён бўлиб қолди. Агар у Қолпини қўлга киритгудай бўлса, Гужарот Баҳодиршоҳ ихтиёрига ўтиб кетиб, Ҳумоюн учун катта хавф туғдирарди.

1531 йилда Қалинжар қалъасига ҳужум бошланди. Қалъа баланд адирликда жойлашган бўлиб, жуда кучли ҳимояланган эди. Бу қалъа анчадан буён ражпутлар ва турклар ўртасида талаш бўлиб келарди. Уни эгаллаш Ҳумоюн учун осон бўлмади. Қалъани қамал қилиб турган пайтида Шерхон Қунор қалъасини босиб олгани ва Маҳмуд Лўдий, бошчилигидаги ағғонлар Жонпур қалъаси томон бостириб келаётгани ҳақида хабар келди. Ҳумоюн Пратапруда Део билан сулҳ тузиб, ундан бироз ўлпон олди-да, орқага қайтди. Қилинган ҳаракат беҳуда бўлди.

**ДАУРИЯ (ДОДРА) ДАГИ ЖАНГ. ҚУНОР ҚАЛЪАСИНИНГ
ҚАМАЛ ҚИЛИНИШИ**

(1532 йил)

Маҳмуд Лўдий бошчилигидаги ағғон қўшини Жонпур қалъасининг ҳокимини қувиб чиқариб турган пайтда шарқ томондан Ҳумоюн бостириб келди ва Даурияда ағғонларни тор-мор қилди. Ана шу жангда Маҳмуд Лўдий бор обрўсидан ажралиб, кейинги сиёсий ишларга умуман аралашмай қўйди. Сўнгра Ҳумоюн Шерхоннинг ихтиёридаги Қунор қалъасини қамал қилди. Бу қалъа жуда кучли ҳимоя қилинарди. Аградан шарқий Ҳиндистонга борадиган сув ва қуруқликдаги йўллар шу ердан ўтар эди. Шерхон бу қалъани 1530

йилда бобурийлар томонидан тайинланган ҳокими Тожхоннинг бевасига уйлангач, эгаллаб олган эди. Тўрт ойлик қамалдан кейин ҳам Ҳумоюн қалъани ололмади. Бу орада Гужарот шоҳи Баҳодиршоҳ Ражастонга юриш қила бошлади; бу юриш Ҳумоюннинг манфаатига зид эди. Ҳумоюн бир қисм қўшинини унга қарши юбориб, уруш қилмасликни илтимос қилди. Шерхон ҳам ўғли Қутбхон бошчилигида озроқ аскарни Ҳумоюн ихтиёрига хизматга юбориб, ярашган бўлдилар. Шундан кейин Ҳумоюн Аграга қайтди.

Аграда бир йилга яқин вақт бўлиб, у ерда «Дин — Паноҳ» деб аталган янги қалъани барпо этиш билан банд бўлди. Р. П. Трипатининг фикрича, бу қалъани Ҳумоюн укаси Комрон ва Гужарот ҳокими Баҳодиршоҳдан сақланиш учун ҳимоя чораси сифатида қурдирган эди. Лекин бу пайтда Деҳлига ҳеч қайси томондан тажовуз сезилмас, Ҳумоюн эса бир йилга яқин вақтни ҳеч қандай ташвишларсиз ўтказмоқда эди. Баҳодиршоҳ эса бу вақтда ўзининг ҳарбий қудратини мустаҳкамлаш билан банд бўлди. 1534 йилда Муҳаммад Замон Мирзо ва Муҳаммад Султон Мирзолар Ҳумоюнга қарши бош кўтардилар. Бироқ фитна ҳомийлари қўлга олиниб, фитна бостирилди, лекин уларнинг бошлиқлари кейинроқ қамоқдан қочиб кетдилар.

БАҲОДИРШОҲ БИЛАН БУЛГАН ЖАНГЛАР

(1535—1536 йиллар)

Баҳодиршоҳ жанубий Ҳиндистондаги кўпгина хонлар билан битимга келишиб, 1531 йилда Молвани қўлга киритди, 1532 йилда эса Райзон қалъасини ўзига бўйсундирди ва 1533 йилда Мевор ҳокимини битим тузишга мажбур қилди. У Ҳумоюнга қарши курашда Шерхон ва Бенгал хони Нусратшоҳ билан келишиб олиб, унинг барча рақибларини ўз атрофига тўплаётган эди. У Муҳаммад Замон Мирзонни ҳам ўз паноҳига олиб, уни Ҳумоюнга қайтариб беришдан бош тортди. Баҳодиршоҳ Деҳлини ўзи эгалламоқчи бўлиб, салтанатга таҳдид солиб турар эди. У Оламхон Лўдийнинг ўғли Тоторхонни Агра ва Деҳлига қарши ҳужумга, Оламхонни эса ўз қўшини билан ўша ердаги Ҳумоюнга қарши уюштириляётган фитналарга ёрдам бериш учун Қалинжарга жўнатди. Ўзи эса Меворга ҳужум қилиш учун йўлга отланди.

Бироқ Тоторхон бобурийлар қўлида ҳалок бўлди. Оламхон эса ҳеч нарса қилолмади. Лекин омад Баҳодиршоҳга кулиб боқаётган эди. Бу пайтда Комрон Панжобдан чиқиб, эронийлардан Қандаҳорни ҳимоя қилиш учун кетади. Муҳаммад Султон Мирзо эса зиндондан қочиб, шарқда Ҳумоюнга қарши уюштирилаётган фитналарга бошчилик қилаётган эди. Шерхон ҳам Ҳумоюнга таҳдид солиб турарди. У Беҳорнинг ҳокимлигини 1534 йилда қўлга олиб, Бенгалиянинг Суражгарҳ қалъаси султониининг қўшинини енгади ва ўз байроғи остига афгонларнинг бошлиқларини тўплаб, Ҳумоюннинг қийинчиликларидан усталик билан фойдаланади.

Баҳодиршоҳ тождор шоҳлардан бўлиб, анча бақувват қўшига эга эди. У аввал Мевордаги ҳиндларга қарши жиҳод эълон қилганди. Ҳумоюн эса бундан фойдаланиб, Молвага бостириб кирди. Баҳодиршоҳ эса Читтор қалъасини қамал қилди. Мевор хони Қаранвати Ҳумоюндан ёрдам кутарди. Ҳумоюн Читторга кетаётиб, йўлда Сачанпурда тўхтади. Трипатининг фикрича, Ҳумоюн бу ерда Манду ёки Аҳмадободдан Баҳодиршоҳга қўшилиш учун келаётган қўшинни қайтариш мақсадида тўхтаган. У Қалинжардаги Оламхоннинг орқадан ҳужум қилишидан ҳам ҳадиксирарган эди. Ун кундан кейин Баҳодиршоҳ Читтор қалъасини эгаллади ва уч кунгача уни талади. Ҳумоюн Читтордан 60 милча наридаги Мандасор қалъасига келди. Баҳодиршоҳ ҳам Мандасорга келиб, тўпларнинг ўқи етмайдиган масофада туриб рақибни анча кузатгач, ўзининг тўпчилари Ҳумоюн артиллериясидан кучсизроқ эканини тушундида, жанг қилмай (1535 йилнинг 25 апрелида) орқага чекинди ва Манду қалъасига яширинди. Ҳумоюн уни таъқиб қилиб бораверди. Баҳодиршоҳ Мандудан Чампанёрга, ундан Комбайга ва ниҳоят Диуга қочди. Ҳумоюн Чампанёрдан у ёғига таъқиб этишги амирларига топшириб, ўзи Чампанёр қалъасини қамал қилиш учун орқага қайтди.

Бу қалъа баландликда ўрнашган бўлиб, уни қўлга олиш осон эмас эди, чунки унда кучли тўпчилар қўшини жойлашган бўлиб, қалъага яширин йўл билан озуқа киритиларди. Ҳумоюн бу йўлни топиб, қалъанинг 60—70 метрли баландликдаги деворидан ошиб ўтди ва уч юз назкари билан кутилмаганда жанг бошлади, қалъа ҳокими Ихтиёрхонни асир қилди ва олинган катта ўлжани ҳамроҳларига бўлиб берди. Бу орада бутун бошлиқ Молва ва Гужарот қалъалари бобурийлар қўли-

га ўтди, Манду ва Чампанёр ҳам эгалланди. Ҳумоюн укаси Аскарини Гужарот хони деб тайинлаб, амрларидан Ҳиндубекни унга ёрдамчи қилиб қолдирди ва ўзи Мандуга қайтиб келди.

Бу иш Ҳумоюннинг хатоси бўлгани кейинроқ маълум бўлди. Чунки Ҳумоюннинг тасарруфидаги вилоят кучларини бирлаштириши лозим эди. Баҳодиршоҳ ҳали тирик бўлиб, унинг қўл остидаги афғонлар ҳам ундан юз ўгирмаганди. Рантамбор, Читтор ва Ажмор қалъалари ҳали афғонлар қўлида қолган, Ҳумоюннинг вазир Имодул-мулк эса халқни бобурийларга қарши гиж-гижламоқда эди.

Аскарини кўп вақтини маишатда ўтказиб, Гужаротдаги ишларни ўз қўлига ола билмади, натижада вазир Имодул-мулк катта қўшин тўплаб фитна уюштирди. Бироз вақт ўтгач, Баҳодиршоҳ Гужаротга келди. Аскарини аскарларини Аҳмадодга тўплади. Шу пайтда Ҳиндубек Аскарини мустақил ҳукмдор деб эълон қилишини таклиф қилди, чунки бу чора бобурийлар аскарларини анча дадиллаштириб, Гужарот аҳолисини ҳам қониқтириши керак эди. Лекин Аскарини бу таклифни рад этиб, Баҳодиршоҳни Фиёспур ёнидаги майдонда қарши олишга қарор қилди. Бироқ қисқа жангдан кейин у Чампанёр қалъасига чекинди, бу эса деярли бутун Гужаротдан чекиниш демак эди. Аскарининг бошқа иложи ҳам йўқ эди. Шунга қарамай қалъа ҳокими Турдубек шаҳар хазинасини Аскарини бергиси келмади, чунки Аскарининг ниятлари унга шубҳали кўринди ва у Мандуга чекинди. Аскарини эса Аграга қайтди.

Укасининг Аграни эгаллаб олишидан шубҳаланган Ҳумоюн ҳам Аграга жўнади. Йўлда укаси билан учрашиб, унинг бундай нияти йўқлигини сезгач ундан узр сўради. Бу орада Баҳодиршоҳнинг тарафдорларидан бўлган Маллухон Мандуни эгаллади. Шундай қилиб, бир ой ичида бобурийлар Молва ва Гужаротни бой бердилар. Бу эса Ҳумоюн мулкининг ярмига тенг ҳудуд демакдир.

ШЕРХОН БИЛАН БУЛГАН ЖАНГЛАР

(1537—1540 йиллар)

Ҳумоюн Баҳодиршоҳ билан талашиб юрган пайтда Шерхон Беҳорда ўз ҳарбий ва иқтисодий қудратини мустаҳкамлаб олиш билан банд бўлди. Қунор қалъаси ҳам унинг ихтиёрида эди. Уғли Қутбхон эса Ҳумоюн

қўшинидан чиқиб, отасига бориб қўшилди. Бенгал шоҳи Нусратхон ўлгач, ворис Муҳаммадшоҳ ношудроқ бўлганидан фойдаланиб, унинг пойтахти Гаурни босиб олиб, шаҳардан ўн уч лак динор товон ундирди. Ҳумоюн унинг ишларига эътибор бермади ва Ҳиндубекни Жонпур қалъасининг ҳокими деб эълон қилиб, унга, Шерхондан кўзқулоқ бўлиб туришини тайинлади. Шерхон эса Ҳиндубекка қимматбаҳо совғалар юбориб турарди, шунинг учун Ҳиндубек Шерхоннинг бобурийларга ёмонлик нияти йўқ, деган мазмунда пойтахтга хабар бериб турар эди. 1537 йилда Шерхон Бенгалияни яна босиб олгандан кейингина Ҳумоюн Шерхонни тийиб қўйиш зарурлигини тушуниб етди.

1537 йилнинг июль ойида Ҳумоюн Беҳорга юриш бошлади ва октябрь ойида Қунаргар қалъасини қамал қилди. Шаҳар ҳокими Қутбхон, отаси Шерхоннинг маслаҳатига кўра, Ҳумоюн ҳужумини иложи борича узоқроқ тутиб туришга, унинг Беҳор ёки Бенгалияга келишини кечиктиришга уринар эди. Илгари Баҳодиршоҳ қўшинида хизмат қилган тўпчи Румийхон қалъани тўп билан бузмоқчи бўлди, бироқ уддалай олмади. Олти ойдан кейингина (1538 йилда) қалъа бўйсундирилди. Бу орада Шерхон Бенгал пойтахти Гаурни босиб олиб, унинг хазинасини роса талади. Бу ҳам Ҳумоюннинг хатоси бўлиб, у қалъа қамали билан оворалик вақтида, Шерхоннинг Бенгални эгаллаб олишига имконият яратиб берган эди.

Ҳумоюн Банорасга келиб, Шерхон билан музокара-лар бошлади. Музокара битимига имзо чекилмай туриб, Бенгал шоҳи Маҳмудшоҳнинг элчиси келиб, Ҳумоюндан Бенгални Шерхондан тортиб олишини сўради. Ҳумоюн музокарани тўхтатиб йўлга чиқди. Бундан хабар топган Шерхон бутун афғон хонларини тўплаб Ҳумоюнга қарши қўйди ва ўғли Жалолхонни Ҳумоюннинг йўлини тўсиб туришга жўнатди.

Бу орада Жалолхон Бенгалдаги ишларини битириб Беҳорга қайтиб келди. Шунинг учун Ҳумоюн осонгина Бенгални эгаллаб, у ерда саккиз ойча қолиб кетди. Бу орада Шерхон Қара, Банорас ва Самбҳолни эгаллаб, Қунаргар ва Жонпурни қамал қилди. Натижада Ҳумоюннинг Аграга ўтадиган йўли деярли тўсилган эди. Бу орада Ҳумоюн укаси Ҳиндолнинг ўзини Аграда шоҳ деб эълон қилганини эшитди ва Жаҳонгир Қулибекни Бенгалияда қолдириб, 1539 йилнинг март ойида беш юз кишилик қўшин билан Аграга йўл олди.

ҚАУЗА ЖАНГИ
(1539 йил июнь)

Ҳумоюн Шерхон ихтиёрида бўлган Беҳорнинг жанубий қисмини кесиб ўтадиган катта йўлдан юрди. Бу йўл бобурийларга таниш бўлиб, афгонлар билан жанг қилаётган Қунарғар қалъасига олиб борар эди. Шунга қарамай Ҳумоюн Ганг дарёсини яна бир бор кечиб ўтиб, Беҳор билан Уттар Прадеш вилоятига чегарадош бўлган Қауза деган жойга келди. Шерхон ҳам бу ерга етиб келган эди. Рақиблар қўшини уч ойгача (1539 йил апрель—июнь) юзлашиб турди. Музокаралар натижа бермади. Шерхон жангни орқага суриб, ёмғирли кунларни кутмоқда эди, чунки бобурийлар Ганга ва Карманаза дарёлари оралиғидаги настқамликда жойлашган эдилар. Худди шу кунларда ёмғир бошланиб қолди. Дастлаб Шерхон чекингандек бўлдию, лекин тунда қайтиб келиб, Ҳумоюн қўшинига уч томондан ҳужум бошладди.

Бобурийлар кутилмаган бу ҳужумлардан довдираб қолдилар. Натижада қўшин тарқала бошлади. Ҳумоюн ўзини дарёга отиб, сув ташувчи Низом ёрдамида дарёнинг нариги қирғоғига ўтиб олиб жон сақлади. Уша жангдан кейин Шерхон ўзини «Шершоҳ» деб эълон қилиб «Султон» унвонини олди. Шу тарзда Бенгалияни ҳам тўла эгаллаб, кейин Қанужга қайтди.

БИЛГРАМ ЕКИ ҚАНУЖДАГИ ЖАНГ

(1540 йил 17 май)

Шерхон шарқда ўз кучларини мустаҳкамлар экан. Ҳумоюн ва унинг укалари Аграда вақтини бекор ўтказардилар. Ҳумоюн укаси Ҳиндол ва қариндоши — фитначи Султон Мирзонинг гуноҳларини кечди. Шунга қарамай ака-укаларнинг боши бир жойга қовушмасди. Комрон бетоб бўлиб қолди. Бетоблигининг сабабини акаси Ҳумоюннинг аста-секин заҳарлаётганидан бўлса керак, деб гумонсирарди. Шунинг учун у тез орада қўшиннинг каттароқ қисмини олиб Лоҳурга жўнаб кетди. Бобурийлар Молвада Шерхоннинг ўғли бўлмиш Қутбхоннинг қўшинини енгган бўлсалар ҳам, Шерхонга қарши тура олмадилар. Ҳумоюн охирида ўзи қўшинга бош бўлиб Шерхон жойлашган Қанужга келди ва бир

ойча муддат юзлашиб турди. Яна ёмғирли кунлар бошланди. 1540 йил 17 майда Ҳумоюн аскарлари пасткам жойдан тепаликка силжиётган пайтда Шерхон қўшини уларга ҳужум қилди. Бобурийлар катта жасорат кўрсатиб жанг қилдилар-у, лекин рақибга бас келолмадилар. Ҳумоюн яна қочиб қутулди.

Бу жанг Ҳумоюннинг Шерхонга қарши тўқнашувлари ичида ҳал қилувчиси бўлган эди. У Аграга келди-ю, лекин Шерхоннинг таъқибига туфайли у ердан ҳам қочишга тўғри келди. Шерхон Деҳли билан Агранни эгаллади ва шу билан афғонлар бобурийлар қўлидан салтанат тахтини тортди олдилар. Ҳумоюн Лоҳурга келди, у ердан эса Синд орқали Ҳиндистондан чиқиб, Эрон шоҳи ҳузурига йўл олди.

ҲУМОЮН ҚУВГИНДА

(1540—1555 йиллар)

Қануждаги жангдан сўнг деярли ўн беш йил давомида Ҳумоюн сарсон-саргардонликда юрди. Унинг Кашмир ёки Бадахшонга ўтиб кетишига укаси Комрон тўсқинлик қилди. Шундан сўнг у Синдни эгалламоқчи бўлди-ю, аммо удалай олмади. У 1541 йили Ҳиндолнинг пири бўлмиш Мир Али Акбар Жонийнинг қизи Ҳамидабонуга уйланди. Бу пайтда Ҳиндол Қандаҳорга кетганди. Ҳумоюн Марвар томонга юрди. Унинг ҳокими Молдева уни бу ерга таклиф қилган эди. Бироқ унинг Шерхон таъсирида эканидан шубҳаланган Ҳумоюн Амаркотга келди ва шу ерда шаҳар ҳокими ражпут Вирсал унга бошпана берди. 1542 йилда Акбар ана шу шаҳарда тутилди. Синд ҳокими Шоҳ Ҳусайн Ҳумоюннинг бу ердан Қандаҳорга ўтиб кетишига кўмаклашди ва у Ҳиндистонни тарк этди. Комрон унинг йўлини тўсмоқчи бўлиб унга ҳужум қилди. Бундан хавотирланган Ҳумоюн гўдак ўғли Акбарни Қандаҳорда Ҳиндол ихтиёрида қолдириб, ўзи эсон-омон Эронга етиб келди. Эрон шоҳи Шоҳ Тахмасп уни яхши кутиб олди ва маблағ ҳамда қўшин билан ёрдам беришга ваъда қилди. Бироқ бериладиган ёрдамнинг шартига кўра Ҳумоюн шиа мазҳабига кириб, ўз қўл остидагиларга ҳам шунини тарғиб этишни лозим эди. Ҳумоюн ўзини таҳқирловчи бу шартга рози бўлишга мажбур эди.

1545 йилда Шоҳ Тахмасп ўғлининг вафотидан кейин Эрон аскарлари ёрдамида Ҳумоюн Қандаҳор ва Кобул-

ни Комрондан тортиб олди. Шу ерда у Ҳиндол ва Едгор Мирзо билан қўшилди. Лекин укалари Комрон билан Аскарний унга ташвиш туғдириб турар эдилар. Бир неча марта жазоланишлари ва афв этилишларига қарамай, улар акасига қарши ҳаракат қилишдан ҳануз қайтмас эдилар. Натижада Комроннинг кўзига мил тортилди ва Маккага кетишига рухсат берилди. У ўша ерда 1557 йили вафот этди. Аскарнийга ҳам Маккага кетишга рухсат берилди ва ортига қайтиб келмай, 1558 йилда ўша ерда у ҳам вафот этди. Ҳиндол эса ўша кезларда афгонлар билан бўлган жангларнинг бирида ҳалок бўлди.

Ниҳоят, Ҳумоюн укаларининг рақобатидан қутулиб, Афғонистонда ўзини бироз ўнглаб олгач, Ҳиндистонда бой берилган салтанатини яна қайтариб олиш имкониятига эга бўлди.

ҲИНДИСТОНДА БОБУРИЙЛАР САЛТАНАТИНИНГ ТИКЛАНИШИ. ҲУМОЮННИНГ ВАФОТИ

(1555—1556 йиллар)

Ҳумоюнни Ҳиндистондан қувиб чиқарган Шершоҳ 1545 йилда вафот этди. Унинг ўрнига Исломшоҳ тахтга чиқди. У ҳаётлигида Ҳумоюн Ҳиндистонни бутунлай эгаллашга уриниб кўрди-ю, бироқ Исломшоҳнинг унга қарши кўрган кескин чоралари бу режани амалга оширишга йўл қўймади. Исломшоҳ 1553 йилнинг октябрь ойида вафот этди. Бунинг натижаси ўлароқ Ҳиндистондаги афгонлар салтанатига дарз кетди. Унинг ўрнига тахтга ўтирган ўн икки ёшли ўғли Ферузшоҳни ўз тоғаси Мубориз ўлдириб, тахтга чиқиб олди ва ўзини Муҳаммад Одилшоҳ деб эълон қилди.

Одилшоҳ маишатпараст киши бўлиб, давлатни идора қилиш ишларини ҳинди вазири Ҳемуга топшириб қўйди. Оқибатда тез орада Одилшоҳ тахти сарой аъёнларидан Иброҳимшоҳ ва Искандаршоҳлар ўртасида талашда қолди. Бу орада Бенгалия хони Муҳаммадшоҳ ҳам ўзини мустақил деб эълон қилди. Иброҳимшоҳ ва Искандаршоҳ Одилшоҳ салтанатини бўлиб олиш учун қаттиқ уриндилар. Бу курашлар натижасида Искандаршоҳ Лоҳурни, эгаллади. Иброҳимшоҳ Боёнага жойлашди, Одилшоҳ Қунаргарга чекинди, Ҳему эса ташқи рақибларни қайтариш билан банд эди. Деҳли аввал Иброҳимшоҳ қўлига, кейин эса Искандаршоҳ

ихтиёрига ўтди. Ҳумоюн Ҳиндистонни қайтариб олишга шайланиб турган пайтда Ҳиндистонда Шершоҳ асос солган салтанатнинг аҳволи ана шундай эди.

1554 йилнинг ноябрь ойида Ҳумоюн Пешоварга юриш бошлади ва 1555 йил бошларида Лоҳургача бўлган ҳудудни эгаллаб олди. Искандаршоҳ Ҳумоюннинг йўлини тўсиш учун Тоторхон ва Ҳайбатхон бошлиқ икки туркум қўшин юборди. Мажхивора яқинида (1555 йил 15 майда) афгонлар билан бобурийлар ўртасида қаттиқ жанг бўлди. Бу жанг бобурийларнинг тўла ғалабаси билан яқунланиб, бутун Панжоб вилояти эгалланди. Шундан сўнг Искандархон қўшин тортиб, 1555 йилнинг 22 июнида Сархиндга келди ва бу ердаги қаттиқ жанг унинг мағлубияти билан тугади. Искандар Панжобнинг шимоли-ғарб томонидаги тоғларга қочиб жон сақлади. Ана шундан сўнг июль ойида (1555 йил) Ҳумоюн Деҳлини эгаллади. Сўнгра Агра, Самбҳол ва улар атрофидаги ҳудуд ҳам бобурийлар қўлига ўтди.

Бироқ Ҳумоюн Деҳлини эгаллагандан кейин узоқ яшамади. Ўзи қурдирган «Дин — Паноҳ»даги кутубхона зинасидан тушиб келаётганида оёғи тойилиб йиқилиши натижасида бош суяги ёрилди. Бу воқеадан икки кун ўтгач, 1556 йилнинг 26 январь куни у вафот этди. Вафоти олдидан у ўғли Акбарни тахт вориси этиб тайинлади.

ҲУМОЮН ҲАҚИДА ХУЛОСАЛАР

Инсон сифатида Ҳумоюн жуда ақлли ва бағри кенг одам бўлиб, жуда яхши тарбия кўрган ва маданиятли шахс эди. У туркий ва форсийни гоёят пухта билар, бундан ташқари, география, математика, астрономия ва ислом назариясига жуда қизиқар эди. У итоаткор ўғил, севимли эр, ювош ота ва меҳрибон қариндош ҳам эди. У қўл остидаги амир ва бекларига ҳамда аскарларига нисбатан хушмуомала ва иззат назари билан қарар, уларнинг барча қувонч ва ташвишларини баҳам кўрар эди. У бениҳоя тақводор киши бўлса-да, жаҳолатпарастликдан йироқ эди. Сиёсий мақсадларини амалга ошириш ниятида Эрон шоҳи билан битим тузиб, унинг шартларига кўра шна мазҳаби удумларини қўл остидагиларга тарғиб этишга рози бўлган эди. Унинг хотини Ҳамидабону Бегим ҳамда бош вазирни Байрамхон ҳам шна мазҳабида эди. Албатта, уруш жараёнида унинг

ҳинд ибодатхоналарини буздириб юборган ҳоллари ҳам бўлган-у, лекин тинчлик пайтларида ҳиндларга қарши ҳеч қандай чора-тадбир кўрмаган.

Ҳумоюн диний эътиқоди ёки ирқидан қатъий назар, олиму уламоларга катта ғамхўрлик билан қарагани туфайли унинг саройи илм ва маданият марказига айланган эди. У табиатан сахий ва олижаноб фазилатли киши эди. Қауза ёнидаги жангдан сўнг Ганг дарёсига ўзини отиб жон сақлаганида, уни сувга ғарқ бўлишдан сақлаб қолган мешкобчини ўз ўрнига бир кун Деҳли тахтига ўтқазиб қўйган эди. У ўзига қарши фитна уюштирган ёки унинг жонига қасд қилган амирлари, қариндошлари ва укаларини бир неча бор афв этган.

Ҳумоюн қадди-қомати келишган, жисмонан бақувват ва оғир меҳнатга чидамли йигит эди. У жасур ва қобилиятли жангчи бўлиб, ҳаётнинг барча қийинчиликларига бардошли эди. Умри давомида не-не жангларда иштирок қилиб, ҳаётини бир неча марта таҳлика остида қолдирган эди. Демак, шахс сифатида Ҳумоюн феъл-атвори ҳавас қилса арзийдиган, таҳсинга сазовор киши бўлган.

Шу билан бирга Ҳумоюннинг феъл-атворида инсонга хос, қолаверса, ҳукмдорга хос бўлган айрим камчиликлар ҳам кўринади. У яхши тарбия кўрган ва кенг билимли киши бўлса ҳам, ҳеч кимга ақл ўргатмасди. Унинг ёзиш услуби ва баён тили ҳам унчалик таъсирчан эмас эди. Ҳумоюннинг саховатпешалиги ва олижаноблик хислатларидан усталик билан фойдаланган укалари ва қариндошлари унга қарши мудом фитна уюштиришар эдилар. Ана шунинг учун ҳам ҳукмдор сифатида Ҳумоюннинг омади юришмади. Унинг феъл-атвори ҳақида инглиз тарихчиси С. Лейн Поул шундай деб ёзади: «...феъл-атвори ҳамиша кишининг ҳавасини келтирарди-ю, лекин бу хислати билан у бировга тазйиқ ўтказа олмас эди. Шахсий ҳаётда у мафтункор ҳамсуҳбат ва содиқ дўст, дополиқда насронийларга ўхшаб кетар ва бутун ҳаёти давомида олижаноб, мулоҳим кишилигича сақланиб қолди. Бироқ шох сифатида у омадсиз эди».

Ҳумоюнда саркардалик ва ҳарбий ташкилотчилик қобилияти етишмас эди. Панипат ва Қанва ёнидаги даҳшатли жангларда ғолиб чиққан, Гужарот ва Молвани бўйсундирган ғолиб бобурийлар қўшини Қауза ва Қануж ёнидаги жангларда Шершоҳнинг зарбаларига бардош бера олмади. Албатта, бу мағлубиятларнинг

асосий сабабларидан бири лашкарни бошқаришдаги ношудлик эди. У соддалиги туфайли Шершоҳнинг мак-корона ўйинларини ўз вақтида тўла англаб етмади. Шу хислатлари туфайли укаларини ҳам ўз томонига огди-ролмади. Қўлга киритилган Гужарот ва Молва вилоят-лари ҳамда Бенгалияни қаттиқ назорат билан бошқар-ишда ҳам бўшанглик қилди. Мамлакатнинг молиявий қудратини ошириш борасида эса отаси ўрнатган тизим-га ўзгартириш киритишга ҳам лоқайдлик билан қаради. Шершоҳдан мағлуб бўлишига олиб келган сабаблардан бири ҳам ана шу эди.

Ҳумоюннинг феъл-атвори ҳақида инглиз тарихчиси Маллесон шундай ёзади: «Ўзи табиатан жасур, сахий қалбли, ўткир зеҳнли, ширин калом, юқори маданиятли ва чуқур билимли, олижаноб ва шафқатли бўлса ҳам, Ҳумоюнда отаси каби давлатнинг мустаҳкам пойдеворини яратишга уқув етишмас эди».

Шунга қарамай Ҳумоюннинг иродаси кучли эди. Ҳаётдаги омадсизликлар унинг руҳини сўндира олмади. У Эрон шоҳининг бироз ёрдами билан Афғонистонни қўлга киритди ҳамда қулай вазият туғилиши биланоқ, Ҳиндистондаги салтанатини афғонлардан тортиб олди. Доктор С. Ройнинг ўринли таъкидлашича, «Юмшоқ табиатлилиги ва муваффақиятсизликларига қарамасдан Ҳумоюн Ҳиндистон тарихида жуда муҳим ўрни эгаллайди, бироқ бу ҳолга ҳар доим ҳам тарихчилар томондан тўла баҳо берилмавермайди. Бобурийлар сулоласи ҳукмронлигининг ўз вақтида қайта тикланиши Акбаршоҳнинг улкан салтанати яратилишига йўл очиб берган бўлса, ҳинд-эрон муносабатларининг ривожлантирилиши Ҳиндистон тараққиётида узоқни кўзлаб кўрилган тадбир эди».

БОБУРИЙЛАР ИМПЕРИЯСИНИНГ КЕНГАЙИШИ

АКБАРШОҲ

(1556—1605 йиллар)

Урта асрлардаги Ҳиндистон ҳукмдорлари орасида фақат Акбаргина «Буюк Акбар» деган унвонга сазовор бўлган. Мусулмонлар Ҳиндистонда ўз салтанатини ўрнатганларидан буён деярли 350 йилдан ортиқ вақт ўтди. Акбардан аввал ўтган мусулмон ҳукмдорларининг биронтаси Ҳиндистоннинг ҳатто шимоллий қисминини ҳам тўлалигича эгаллаб ололмаган. Бунинг устига,

уларнинг биронтаси ҳам на давлатни идора қилишнинг муқим тартибини ўрната олди ва на қўл остида бошқа динда бўлган, бошқача маданиятдаги фуқароларни адолат билан бошқара олишнинг қонуний асосини яратиб бера олди.

Улар орасида Шершоҳни ана шу соҳада илк қадамларни қўйган ҳукмдор деса бўлади. Бироқ у бошлаган ишлар ҳам сезиларли даражада юзага чиқмади. Шунинг учун ҳам Акбарни мусулмон ҳукмдорлари орасида Ҳиндистонда биринчи бўлиб ўз қўл остидаги ўзгача диний эътиқодли, ўзгача урф-одатли ва ўзгача маданиятли халқни адолат билан бошқариш тизimini яратган ҳамда уни амалда тадбиқ қилган ҳукмдор, деб тан олишга ҳамма асосимиз бор. У Шимолий Ҳиндистонни тўла эгаллагач, Бобурийлар салтанатини Ҳиндистонда энг мустаҳкам давлатга айлантирибгина қолмай, балки давлат маъмуриятига кўп янгиликлар киритди ҳамда узоқни кўзлаб муваффақиятли сиёсат олиб бориб, Ҳиндистон тарихида алоҳида бир боб яратди, ўлкада ўз ҳукмронлигини тўла ва узил-кесил ўрнатди. Шунинг учун ҳам уни Ҳиндистондаги Бобурий ҳукмдорлар ичида энг улуғи — «Буюк Акбар» деб атайдилар. «Ҳиндистондаги Бобурийлар ичида энг буюги Акбардир», деб ёзади С. Лейн Поул. Ҳинд тарихчиси доктор Ишвари Прасад эса: «Акбар Ҳиндистон тарихидагина эмас, балки бутун дунё тарихида ҳам энг буюк шоҳдир. Агар овруполик ҳукмдорлар билан таққосланганидан бўлса, Акбар улуғворликда ҳам, омадбарорликда ҳам улардан устун туради», — деб ёзади.

АКБАРНИНГ ТАХТГА ЧИҚИШИ. ДАСТЛАБКИ ҚИЙИНЧИЛИКЛАР

Акбар 1542 йил 15 октябрда Амаркот ҳокими Рожа Вирсалнинг хонадонида дунёга келди. Бу пайтда унинг отаси Ҳумоюн мусофирликда бир жойдан иккинчи жойга қочиб юрарди. Ҳумоюн Эронга кетаркан, ўғли Акбарни Қандаҳорда қолдиришига тўғри келди. Аскарий уни ўз паноҳига олди. Кейинроқ Акбар 3 ёшга тўлганда отаси билан учрашди, бу пайтда Ҳумоюн укалари Комрон ва Аскарийдан Кобул ва Қандаҳорни тортиб олган эди. Тақдир яна ота-болани бир-бирдан ажратиб юборди. Акбар 5 ёшга тўлгандагина отаси билан муқим бирга яшай бошлади.

Ҳумоюн ўғлининг билим олиши учун яхши шароит

яратиб берди-ю, бироқ Акбарни саводхонликдан кўра отда чопиш, жисмоний ўйинлар ва ов қилиш кўпроқ қизиқтирар эди. Отаси ҳаёт пайтида Ғазна ва Лоҳурда ҳукмдорлик қилиб, Искандаршоҳдан қолган афғон тўдаларини Панжоб атрофида қувиб юрарди.

Акбарнинг шахсий қўриқчиси бўлмиш Байрамхон уни тахтга чиқаришга дадил ҳаракат қилди ва 1556 йилнинг 14 февралда у Панжоб яқинидаги Қалонавр шаҳрида бобурийлар салтанатининг шоҳи деб эълон қилинди. Бу пайтда Акбар ҳали 14 ёшга ҳам тўлмаган эди.

Тахтга чиққандан кейинги кунларда Акбар кўп қийинчиликларга дуч келди. Деҳли тахти ҳали бесаранжом эди. Ҳумоюн қувғиндан ўз салтанатига келгандан кейин ҳали сарой ишларини саранжомлашга ҳам улгурмаган эди. Қобул, Қандаҳор ва ҳатто Бадахшон ҳам хавфдан холи эмасди. Бадахшон шўъбадори Мирзо Сулаймон шу пайтда ўзини мустақил хон деб эълон қилди ва ҳатто Акбар билан унинг укаси Мирзо Ҳакимни ўз оталиғига олмоқчи эканини билдирди. Байрамхон қарамоғида бўлган Қандаҳорга Эрон таҳдид солиб турган бўлса, Мирзо Ҳаким эгалик қилиб турган Қобул ҳам ночор аҳволда Муқимхон оталиғида турган эди. Шунинг учун Афғонистондан ёрдамга умидвор бўла олмасди. Ҳиндистонда фақат Деҳли, Агра ва унинг атрофидаги ерлар бобурийлар қўлида эди, холос.

Шимолий Ҳиндистоннинг кўп қисми ҳали афғон хонлари қўлида бўлиб, Иброҳимшоҳ, Искандаршоҳ ва Одилшоҳ Деҳли тахтини қайтариб олиш пайида изғиб юрардилар. Ражпутлар Мевор, Амбор, Жайсалмор ва бошқа вилоятларда қўзғолиб турарди. Марвар ҳокими Малдева ҳали бақувват ҳукмдорлардан ҳисобланарди. Иқтисодий жиҳатдан ҳам Акбарнинг аҳволи ҳавас қиладиган даражада эмасди. Хазина бўм-бўш, солиқлар эса, фақат қилич ёрдамидагина йиғилиши мумкин эди, бунинг устига Деҳли ва Агра атрофида очарчилик ҳукм сурарди. Ҳар томондан ночор аҳволга тушиб қолган Акбар бобурий бекларнинг саховатига суяна олмасди. Улардан бири Абдул Малик Акбарнинг тож кийиш маросимида қатнашишдан бош тортгани учун ҳибсга олиниб Лоҳурга жўнатилди. Лекин Акбар учун энг даҳшатли рақиб Одилшоҳнинг собиқ вазири Ҳему эди. У қўшин тўплаб Деҳли ва Аграни босиб олиш пайида изғиб юрганди.

БАЙРАМХОН ОТАЛИҒИДАГИ ДАВР

(1556—1560 йиллар)

Акбар шахсий қўриқчиси Байрамхонни ўзига вазир этиб тайинлаб, унга «Хони хонон» унвонини берди. Шундан кейинги тўрт йиллик давр давлатни Байрамхон идора қилди. Байрамхон асли эронлик бўлиб, унинг отаси Сайфи Алибек Бобур хизматида бўлган, унинг ўзи эса 16 ёшидан бошлаб Ҳумоюн хизматида эди. Байрамхон саводли, маданиятли, беғараз ва серғайрат киши эди. У жасур жангчи ва қобилиятли саркарда бўлиб Ҳумоюнга садоқат билан хизмат қилган. Қануждаги жангда фаол қатнашиб, Ҳумоюн Ҳиндистондан Қандаҳорга кетаётганда унга ҳамроҳлик қилганди. Шундан бери у Ҳумоюн билан бирга Кобул, Қандаҳор ва Ҳиндистон ерларини қайтариб олишда қатнашди. Акбарнинг ёшлик йилларидаги қийинчиликларини бар-тароф этишда ва бобурийлар салтанатини сақлаб туришда унинг хизматлари катта бўлган.

ҲЕМУ БИЛАН БЎЛГАН ЖАНГЛАР ВА ПАНИПАТДАГИ ИККИНЧИ ЖАНГ

(1556 йил 5 ноябрь)

Акбар ҳали Панжобда эканида Ҳему Гувалёрдан Аграга қараб юриш бошлади. Агранинг шўбадори Искандархон Ҳемуга қарши жанг қилишнинг фойдасиз эканини сезгач, Деҳлига қочди. Ҳему эса Аграни эгаллагач, Деҳлига қараб йўл олди. Деҳли қалъасининг ҳокими Турдибекхон Тўғлоқобод деган жойда у билан жанг қилди-ю, лекин мағлуб бўлди. Кейин у Искандархон билан Сарҳинд томонга қочди. Самбҳол ҳокими Алиқулихон ҳам қочиб келиб уларга қўшилди. Шундан сўнг Ҳему Деҳлини эгаллаб, Гувалёрдан Сатлужгача бўлган ҳудудни ўз ихтиёрига ўтказди ва Деҳлида ўзини Махарожа Викромадитя, деб эълон қилди.

Деҳлининг қўлдан кетганини эшитгач, Акбарнинг кўпгина амирлари Кобулга чекинишни маслаҳат берди. Лекин Байрамхон бунга рад этди. Акбар бу фикрни маъқуллаб, Деҳлига юриш қилишга қарор қилди. Турдибекхон, Искандархон ва Алиқулихон уни Сарҳиндда кутиб олдилар. Байрамхон Турдибекни қочоқликда айблаб, қўшиндаги ҳарбий интизомни мустаҳкамлаш ва бошқа қочоқларга ўрнак бўлиши учун уни қатл қил-

дирди. Айрим тарихчилар Байрамхоннинг бу ишини қасоскорлик ва ўз рақибидан қутулиш мақсадида қилинган иш деб баҳолайдилар. Чунки бу ишга Акбарнинг розилиги қатлдан сўнггина олинган эди.

Ҳемуниг олдинги сафда келаётган тўпчиларини Алиқулихон қўшини тор-мор қилди. Бу эса Ҳему учун катта талафот эди. Рақиблар қўшини 1556 йил 5 ноябрь куни Панипат майдонида юзма-юз келдилар. Ҳему қўшини тўпчиларини йўқотган бўлса ҳам, бобурийларга шиддат билан ҳужум қилиб, унинг ўнг ва чап қанотига қаттиқ шикаст етказди. Лекин марказий қисм ҳеч қандай шикаст кўрмади. Афсуски, шу пайт қаердандир камон ўқи келиб Ҳемуниг кўзига тегди ва у беҳуш йиқилди. Бу эса унинг аскарларини саросимага солиб қўйди, чунки улар Ҳемуни ўлди деб ҳисоблаган эдилар. Ҳемуниг филбони уни хавфсизроқ жойга олиб бормоқчи бўлди-ю, лекин эплай олмай асир тушди. Ярадор Ҳемуни Акбар ҳузурига олиб келдилар. Байрамхоннинг маслаҳатига кўра Акбар уни ўз қиличи билан чопиб ташлади. Ҳемуниг мағлубиятига асосий сабаб у ўз артиллериясини бой бергани ва кўзига камон ўқи теккани бўлди. Р. П. Трипатининг фикрича, мағлубият тасодифан рўй берган, ғолибият эса тасодифий омад эди. 1559 йилга келиб Акбарга рақиблик қилиши мумкин бўлган афғонларнинг Сур сулоласи вакиллари тамом қирилиб битди. Одилшоҳ 1559 йилги жангда ҳалок бўлди. Искандаршоҳ Бенгалияда вафот этди. Иброҳимшоҳ эса Хони замон томонидан Ориссага қувилиб, ўша ерда ўлди.

БОЙ БЕРИЛГАН ЕРЛАРНИНГ ҚАЙТАРИБ ОЛИНИШИ

Панипат жангидан сўнг бобурийлар Агра билан Деҳлини осонгина қўлга киритдилар. Мевот ҳам Ҳемуниг отаси сақлаётган у ердаги хазина билан қўлга олинди. Ҳемуниг отаси ислом динини қабул қилишдан бош тортгандан кейин қатл қилинди. Бобурийлар Ажмор, Самбҳол, Лакнов, Гувалёр ва Жонпурни эгалладилар. Байрамхон билан Акбарнинг мупосабатлари бузилганлиги туфайли Молвага жўнатилган тезкор қўшин пойтахтга чақириб олинди, шунинг учун Қунаргар ва Рантамборни эгаллаб олиш имкони бўлмади.

Шимоли-ғарбида Сулаймон Мирзо Қобулни бир неча ой қамал қилди-ю, бироқ шаҳарни ололмай орқага қайтди. Лекин унинг бобурийларга мансуб ҳокими

Қандаҳорни эронийларга топширишга мажбур бўлди, чунки Деҳлидан ёрдам етиб келмаган эди.

Байрамхоннинг Акбарга оталик қилиши тўрт йилча давом этди. Бу орада Қандаҳор бой берилиб, бошқа ерлар қайта эгалланди, мамлакат аҳволи бироз ўнгланди. Шимолда Кобулдан тортиб шарқда то Жонпургача, Панжоб тоғларидан жанубда то Ажморгача Акбарнинг ҳукмронлиги қайта тикланди. Ҳатто гақкарлар қабилалари ҳам бобурийлар ҳукмронлигини тан олдилар.

БАЙРАМХОННИНГ ИСТЕЪФОГА ЧИҚИШИ

Акбарнинг дастлабки ҳукмронлиги давридаги муваффиятларида Байрамхоннинг хизмати катта бўлди, шунга қарамай 1560 йилга келиб Акбар уни истеъфога чиқарди. Бу ҳолни ўша даврдаги тарихчилар турлича изоҳлайдилар. Низомиддин Аҳмаднинг фикрича, «айрим ғаразгўй амирлар Акбарни шундай қилишга қайрадилар». «Акбарнома»¹да айтилишича, «Байрамхоннинг манманлиги ўз бошига етган эди». Абул Фазлнинг ёзишича, «Байрамхоннинг хатти-ҳаракатлари кўпларни ғазаблантирарди ва унинг рақиблари ана шу ишни қилган эдилар». «Тарихи Фаришта» нинг гувоҳлик беришича «У (Байрамхон) Комрон Мирзонинг ўғли бўлмиш Абулқосим Мирзонинг ёнини олганликда айбланиб истеъфога чиқарилган эди». Лекин Байрамхоннинг ғаразгўйлиги ҳақида ҳеч қандай исбот йўқ. Эҳтимол, Акбарнинг ота уруғлари томонидан ҳокимиятни ўз қўлларига олиш нияти устиворлик қилгандир. Улар орасида Акбарнинг бош энагаси Моҳим энага, унинг ўғли Адҳамхон, қариндошларидан Шаҳобиддин Аҳмад ва Мирзо Шарофиддин Ҳусайн бор эди. Шунингдек, Жижи энага², унинг эри Шамсиддин Аткахон, унинг ўғиллари ва укалари, ҳатто шоҳнинг онаси Ҳамидабону Бегим ҳам улар орасида эди. Гап шундаки, Байрамхон шиа мазҳабида бўлгани учун сунний мазҳабидаги Пирмуҳаммадни яқиндагина истеъфога чиқариб, унинг ўрнига шиа Шайх Гадоин «Садруе-судур» лавозими-

¹ Акбаршоҳнинг яқин дўсти ва маслакдоши Абул Фазлнинг «Акбарнома»си назарда тутиляпти — тарж.

² Акбар туғилганда онаси Ҳамидабонунинг кўкрагига сут келмай қолган эди. Ушанда уни эмизган энага — тарж.

га қўйган эди. Саройдагилар эса, айниқса, шоҳ авлоди асосан суннийлардан эди.

Байрамхоннинг давлат ишидан четлатилишининг асосий сабаби Акбарнинг салтанат бошқарувини ўз қўлига олиш иштиёқи эди. У болалик фаслини тарк этиб, йигитликка қадам қўя бошлаган ва шу кунгача ўзининг Байрамхон қўлида қўғирчоқ эканини энди тушуна бошлаган эди. Чунки бунга қадар Байрамхон давлатнинг муҳим ишларини ҳам Акбар билан маслаҳатлашмасдан ҳал қилар, молия ишларига ҳам уни яқинлаштирмас, ҳаттоки сарой харажатларини ҳам ўзи белгилар эди. Байрамхон ёш шоҳга ҳануз бола сифатида муносабатда бўлар, унинг ўсиб келаётган истак ва хоҳишларини ҳисобга олишни истамас эди. Акбар эса энди ўзи якка шоҳлик қилишни хоҳлаб қолган эди. Шундай бўлса ҳам Акбар бу ишни яхши режалаштирди, чунки Байрамхондек қудратли кишини ўрнидан силжитиш осон иш эмас эди.

Акбар Комрон Мирзонинг ўғли Абул Қосимни ўзига ҳамроҳ қилиб ов сафарига жўнади, чунки Байрамхон тахт даъвогари билан пойтахтда қолиши мумкин эмас эди. Ов сафарига шоҳ онасининг бетоблиги ҳақида хабар¹ олди. Акбар Байрамхонга хат юбориб, ўзи Деҳлига жўнади. Бунгача ҳарамдагилар Акбарни Байрамхонни истеъфога чиқаришга кўндирган эдилар. Акбар Байрамхонга истеъфога чиқиши ҳақида хат юборади. Байрамхон бунга итоат этиб, ўзининг Маккага ҳаж қилгани кетаётгани ҳақида Акбарга жавоб хати жўнатди. У Панжобдаги хазиналарини олиб кетмоқчи бўлиб йўлга отланди. Лекин бу ҳол ҳарамдагиларни қониқтирмасди. Уларнинг тазйиқи остида Акбар Байрамхонни Ҳиндистондан чиқариб юборишни тайинлаб Пирмуҳаммадни катта қўшин билан жўнатди.

Байрамхон эса бу ҳаракатни ўзига нисбатан қилинган ҳақорат деб қабул қилди ва салтанат қўшини билан жанг қилмоқчи бўлди. Акбар Пирмуҳаммадни чақириб олиб, Аткахонни қўшинга бош қилиб жўнатди. Аткахон Тилвора қалъаси яқинида Байрамхонни таслим қилиб, Акбар ҳузурига келтирди. Акбар уни яхшилаб сийлаб, унга ўзига ҳамроҳ бўлиб саройда қолишни ёки Қолпида ёхуд Чандирийда жоғирдорлик қилишни таклиф қилди. Байрамхон бу таклифларни рад этгач, шоҳ унга Маккага кетишга рухсат берди.

¹ Эҳтимол, олдиндан тайёрланган — тарж.

Байрамхон Гужаротга етиши биланоқ афгонлар унга ҳужум қилдилар. Бу жангда Байрамхон Муборакхон исмли киши томонидан ўлдирилди. Муборакхоннинг отаси Байрамхонга қарши жангда ўлдирилган эди. Байрамхоннинг оиласи эса қутулиб қолди ва унга саройга келиб туришга рухсат берилди. Акбар Байрамхоннинг беваси Салима Бегимга уйланиб, унинг ўғлини тарбиялади ва охири «Хони хонон» лавозимига кўтарди. Бу ҳақда В. А. Смит шундай деб ёзади: «Байрамхоннинг истеъфога чиқиши ва ўлими ҳақидаги ҳикоя кишида нохуш таассурот қолдиради. Ҳақиқатан ҳам, Ҳиндистонда бобурийлар салтанатининг тикланишига катта ҳисса қўшган одамнинг фақирлар (дарвеш ва гадойлар) томонидан қабрга қўйилиши фоят ачинарли бир ҳол эди».

«АЁЛЛАР САЛТАНАТИ»

(1560—1564 йиллар)

Байрамхоннинг саройдан кетишида ҳарамдаги аёллар ҳам муҳим роль ўйнадилар. Чунки аввалбошда (1560—1564 йиллар давомида) бу аёллардан айримларининг маъмурий ишларга бемалол аралашувиغا Акбар қаршилиқ қилмади. Бу даврда Акбар фаолиятида аёллар таъсири сезилиб тургани учун бу даврни айрим тарихчилар «аёллар салтанати» даври, деб атайдилар. Лекин бу ўринсиз гап, чунки Акбарни бу пайтда аёлларнинг тўла таъсири остида бўлган деб айтиш нотўғри. Агар шундай бўлганда эди, унинг давлат сиёсатидаги ислохотлари бу даврда амалга ошмасди. Айнан шу даврда (1562 йилда) Акбар урушда асир тушганларни қул қилиб ишлатишни тақиқлади, ҳиндларнинг муқаддас жойларини зиёрат қилишда олинадиган «зиёрат солиғи»ни (1563 йилда) бекор қилди ва номусулмонлардан олинадиган «жизъя» солиғини ҳам (1564 йилда) бекор қилди. Ҳамманинг нафратини кўзғатадиган бу тартибларнинг бекор қилинишини ҳам ҳарам аёлларининг тазйиқи билан амалга оширилган дейиш хато бўлур эди. Акбар ўз салтанатини мустаҳкамлаш ишини ана шу тадбирлар билан бошлади ва шу давр ичида Молва, Қунор, Мерта ва Гондвана вилоятларини босиб олди.

Онасининг қариндоши бўлмиш Умарнинг ражпут ҳокими билан дўстлик алоқаларини ўрнатиши ҳам

ана шу даврга тўғри келади. Бу ишларни амалга оширишга унинг саройидаги аёллардан биронтасининг ҳам фаросати етмаган, албатта. Бу ишларнинг барчаси Акбарнинг ўз ақл-заковати билан амалга оширилган. Акбарнинг сарой аёлларига кўрсатган айрим ҳурмат-илтифоти унинг устидан аёллар ҳукмрон бўлган, деган хулосага олиб келмаслиги лозим. Чунки шоҳга маҳрам бўлган Жижи энаганинг ўғли бўлмиш Шамсиддин Аткашоннинг Моҳим энаганинг ўғли Адҳамхон томонидан ўлдирилиши (1562 йилда), унга жазо тариқасида Адҳамхоннинг Акбар томонидан қатл эттирилиши (1562 йилда) ва Моҳим энаганинг ўлими (1562 йилда) каби воқеалар Акбарнинг мустақил сиёсат олиб бурганидан далолат беради. Қолаверса, 1564 йилда ўз тоғаси Хўжа Муаззамнинг ўлимга буюрилиши юқоридаги каби хулосаларни чиппака чиқаради.

ИМПЕРИЯНИНГ КЕНГАЙИШИ

Акбар буюк салтанат соҳиби эди. У ўз салтанатини кенгайтириш ва мустаҳкамлаш мақсадини очиқдан-очиқ ошкор этар эди. «Салтанат эгаси доим ўз мавқеини ошириб бормоғи лозим, акс ҳолда ғанимлари унга қарши қурол кўтаради», деб айтар эди у. Шунинг учун у бутун ҳаёти давомида фотиҳлик урушлари олиб бориб, ўзига қарашли ерларни муваффақият билан кенгайтириб борди. Унинг салтанати ғарбда Кобулдан тортиб шарқда Бенгалиягача, шимолда эса Кашмирдан тортиб, жанубда Виндягача ёйилиб борарди. У ўз фаолиятини Жанубий Ҳиндистонни босиб олишдан бошлаб, бу орада бутун Шимолий Ҳиндистонни тўла эгаллади. Жанубий Ҳиндистоннинг ҳам катта қисмини қўлга киритди ва ўз маъмурияти ихтиёрига бўйсундирди.

Молва. Акбар дастлаб Молвани қўлга киритди. Молва ҳокими Боз Баҳодир санъатга, айниқса, мусиқа ва рақсга ишқибоз эди. У давлат ишлари билан шугўлланмас ва асосан Руп Мати исмли раққоса билан ишқий можароларга кўмилиб олган эди. Акбар Молвага Адҳамхон бошчилигида қўшин юборди. Боз Баҳодир пойтахти Сарангпурдан 20 милча масофада Адҳамхон қўшинига рўпара келди ва шу ердаёқ мағлуб бўлиб, қочиб қолди. Адҳамхон унинг барча хазинаси ва ҳарамини ўлжа қилиб олди, бироқ Руп Мати қўлга

тушишдан аввал заҳар ичиб ўзини ўзи ўлдирди. Улжа қилинган хазинани Адҳамхон олиб қолганидан ғазабланган Акбар Сарангпурга келди. Адҳам шафқат сўраб ялингач, Акбар уни кечириб ўша ерда ҳоким қилиб қолдирди. 1562 йилда Пирмуҳаммад Молвага ҳоким этиб тайинланди. Лекин у қўл остидагиларга нисбатан жуда шафқатсиз эди. Бундан фойдаланган Боз Баҳодир Жанубий Ҳиндистондаги ҳокимлар ёрдамида яна қўшин тўплаб Молвага ҳужум қилди ва уни эгаллаб олди. Пирмуҳаммад эса Нармада дарёсида чўкиб ўлди.

Боз Баҳодирнинг муваффақияти узоққа чўзилмади. Акбар ўзбек хони Абдуллахонни Молвани қайта тортиб олиш учун жўнатди. Боз Баҳодир яна қочди. Қувгинда изғиб юриб-юриб, охири Акбарнинг остонасига бош уриб келди ва унинг хизматига кирди.

Қунор. Жонпурда афғонлар қўзғолон кўтардилар. Салтанат қўшинлари ёрдамида Хони замон томонидан бу қўзғолон бостирилди. Бироқ у ўзини мустақил давлат эгаси деб эълон қилиш пайида эканини сезиб, Акбар ўзи у ерга етиб келди. Хони замон кечирим сўраб ялингач, афв этилди. Шу пайтда Акбар Асафхонни Қунор қалъасини эгаллашга юборди. 1561 йилда бу қалъа ҳам қўлга киритилди.

Гондвана. Гондвана давлати шарқда Ратанпурдан ғарбда то Райзингача, шимолда эса Ревадан то жанубий чегараларгача ястаниб ётарди. Унинг ҳокими Вир Нараян эди. Бироқ ҳақиқий ҳокимиятни унинг онаси — Маҳоба маликаси Рани Дургавати бошқарар эди.

Дургавати анча жасур ва уддабурон ҳоким эди. У Акбарни хафа қиладиган бирон иш ҳам қилмади. Акбарнинг бу мамлакатни босиб олиш нияти империяни кенгайтириш мақсадида қилинган иш эди, холос. Шу мақсадда 1564 йилда у Асафхонни қўшини билан Гондванага жўнатди. Вир Нараян ва Дургавати қўшини Нархи деган жойда кутиб олди. Вир Нараян яраланиб Каурагар қалъасига яширинди. Дургавати ҳам яраланди ва асир тушгандан кўра ўлимни маъқул кўриб ўзини ўзи ўлдирди. Кейин қалъага ҳужум қилиниб қалъа ҳам эгалланди. Вир Нараян жангда ўлдирилди. Гондвана шу тарзда бобурийлар ихтиёрига ўтди.

Ражастон. Ражастонни бўйсундириш режаси ҳам Акбарнинг ўз империясини янада кенгайтириш сиёсатининг бир қисми эди. Акбар ражпут ҳокимларини

ўзига бўйсундиришда турли хил сиёсат олиб борарди. У аввало Ражастоннинг барча муҳим қалъаларини забт этди. Ўз ихтиёри билан таслим бўлган ҳокимларни ўз хизматига олди. Уларнинг мулки ўзларига қайтариб берилди, баъзилари билан эса қариндошлик алоқалари ҳам ўрнатилди. Бўйсуннишдан бош тортган давлат бошлиқларига қарши шафқатсиз уруш олиб бориб, уларнинг ер-мулкини ўзига қўшиб олди. Мевор ҳокимидан ташқари деярли барча ҳокимлар Акбарга осонгина бўйсундилар. Шунга қарамай, Читтор қалъаси ва Мевор вилоятининг катта қисми босиб олинди. Шундай қилиб, Ражастон бутунлай эгаллаб олинди.

Амар (ҳозирги Жонпур). Амар ҳокими Рожа Бхар Мал ражпут хонлари орасида биринчи бўлиб Акбар ҳокимиятини тан олиб, у билан қудачилик қилиш истагини билдирган эди. 1562 йилда Акбар Амардаги Шайх Муҳийиддин Чиштиининг қабрини зиёрат қилиш учун кетаётганида Бхар Мал Акбарнинг ҳокимиятини тан олиб, унга ўз қизини¹ бериш истагини билдирди. Акбар ражпут маликасига уйланиб, Бхар Малнинг асранди ўғли Бхагван Дасни ва унинг ўғли (Бхар Малнинг невараси) Ман Сингхни ўз хизматига олди.

Мерта. Мерта мўъжазгина вилоят бўлиб, у ерда Жаймол ҳокимлик қилар ва бу вилоят Мевор ҳокими Удай Сингхга бўйсунарди. 1562 йилда Ажмер яқинида бу қалъага Мирзо Шарафуддин ҳужум қилди. Жаймол қалъани ташлаб чиқиб кетди, бироқ ражпутлар Дева Дас бошчилигида қалъани ҳимоя қилдилар. Лекин Акбар қўшинига бас кела олмадилар, 200 кишидан ортиқ қалъа ҳимоячилари қатл қилинди.

Мевор. Меворда кўп йиллар давомида сисодийлар авлоди ҳокимлик қилиб келди. Рона Санга Сингхнинг вафотидан кейин Мевор ҳокимиятининг обрўси пасайиб кетди. Унинг ўрнини эгаллаган Рона Удай Сингх бу обрўни қайта тиклаш учун кўп уринди. Амар ҳокимининг Акбар ҳокимиятини тан олибгина қолмай, бунинг устига унга қизини ҳам бергани унинг ғазабини келтирди. Шунинг учун Молва ҳокими бобурийлар таклифини рад этди, Боз Баҳодирга бошпана берди. Шу билан кифояланиб қолмай, исёнкор Мирзоларни ҳам ўз паноҳига олди. Чунки Мевор сиёсий ва иқтисодий аҳамиятга молик қалъа эди. Шимолий Ҳиндистондан

¹ Бобурийларнинг навбатдаги ҳукмдори Жаҳонгир ана шу малъикадан туғилган эди — тарж.

келаётган савдо карвони шу йўл орқали Гужаротнинг денгиз соҳилларига келар эди. Бусиз эса Акбарнинг Шимолий Ҳиндистондаги салтанати кемтик бўлар эди.

Акбар 1567 йилда Меворга хужум бошлади ва Читтор қалъасини қамал қилди. Амирларининг маслаҳатига кўра Рона Удай Сингх шаҳар ҳимоясига бошчилик қилишни Жаймолга топшириб, ўзи ўрмонга, хатарсизроқ жойга яширинди. Беш ойлик қамалдан кейин ҳам қўшинлар қалъани эгаллай олмадилар. Бир куни тунда Жаймол қалъа деворининг бузилган жойларидан қараб турганда Акбар тўпларининг дайди ўқи уни яралади ва тез кунда ҳалок бўлди. Бундан қўрқиб кетган ражпутлар охири жангга тайёрлана бошладилар. Ражпут аёллари «Жавҳар» рақсини ижро этдилар. Эртаси эрталаб қалъа ҳимоячилари Фотеҳ Сингх бошчилигида қалъадан чиқиб бобурийларга хужум қилдилар. Бу жангда ражпутларнинг энг сўнгги аскаригача қирилиб кетди. Ражпутларнинг қаршилиги Акбарни қаттиқ ғазаблантирди ва қалъага киргач, шаҳарда оммавий қирғин эълон қилди. 30.000 га яқин одам чошиб ташланди. Кейинроқ Акбар бу ишдан афсусланиб, Агра қалъаси дарвозаси олдига Фотеҳ ва Жаймол хотирасига ёдгорлик ўрнатди. Асафхон Мевор ҳокими этиб тайинланди.

Инглиз полковниги Тодд Удай Сингхни кучсиз ва қўрқоқ ҳоким сифатида тасвирлайди. Лекин у қўрқоқликдан эмас, балки ҳинд аслзодалари оиласини сақлаб қолиш мақсадида, ўз амирларининг маслаҳатларига кўра, ўрмонга яширинган эди. У умр бўйи машаққатли ҳаёт кечирган бўлса ҳам ҳеч қачон Акбарга таслим бўлмади.

Акбар қўшинлари пойтахт ва Читтор қалъасини эгаллаган бўлсалар ҳам, Меворнинг катта қисми Удай Сингхнинг қўлида қолган эди. Удай Сингх 1572 йилда вафот этди. Унинг тахтига ўғли Пратап Сингх чиқди. У бой берилган шаҳарларни қайтариб олмагунча идишда овқат емасликка ва тўшакда ухламасликка қасамёд қилди ва умрининг охиригача қасамига содиқ қолди.

Акбарнинг уни таслим қилиш учун уринишлари беҳуда кетди. 1576 йилда Акбар Ман Сингх ва Асафхон бошчилигида Меворни олиш учун кучли қўшин юборди.

18 июнь куни Холди Гати ёнида Пратап Сингх қўшини уруш очди. Ронанинг қўшинлари ғанимларга нисбатан оз эди. Улар ҳар томондан ҳиндларни ўраб

олдилар. Ронанинг бошидаги тожни унинг навкарларидан бири тортиб олиб, унинг жанг майдонидан қочиб чиқишига имкон берди. Ражпутлар мағлуб бўлсалар ҳам, Акбар аскарлари Ронанинг ортидан қувиб боришга журъат этмадилар. Умрининг охиригача у Акбарга қарши курашиб ўтди ва 1597 йилда вафот этди.

Рантамбор. Рантамбор ҳокими Рожа Суржон Рай Бундунинг Хара ражпутларидан бўлиб, Мевор ҳокимига қарам эди. 1569 йилда Акбар уни эгаллаш учун қўшин юборди. Қалъа бир ярим ой қамал қилинган, рожа таслим бўлди. Бадаунийнинг хабар беришича, рожа Суржон Рай Акбарга қарши урушмаган. У қаршилик қилиши беҳуда эканини тушуниб, икки ўғлини Акбар билан музокара қилишга жўнатган. Акбар уларни эҳтиром билан кутиб олиб, очиқ чехра билан муомала қилган. Шу билан қалъа Акбар ихтиёрига топширилган эди. Лекин, Абул Фазлнинг гувоҳлик беришича, Акбар қалъани бир ойлик жангдан сўнг эгаллаган. Бироқ ражпут манбаларининг хабар беришича, ражпутлар бир ойгача Акбарнинг ҳужумини қайтариб турган. Кейин рожа Бхагван Дас ва рожа Ман Синглар рожа Суржон Райни таслим бўлишга кўндирганлар.

Қалинжар. Қалинжар Рева рожаси Ром Чанд ихтиёрида эди. У ерга 1569 йилда Мажнунхон Қоқшол бошчилигида қўшин юборилди. Читтор ва Рантамбор қалъаларининг тақдиридан хабардор бўлган рожа қаршилик қилишнинг беҳуда эканини тушуниб жангсиз таслим бўлди. Унга Аллоҳобод яқинидан жоғир ажратиб берилди.

Марвар. Читтор ва Рантамбор қалъаларининг таслим қилиниши кўпгина рожаларнинг ҳафсаласини пир қилди. Улар қудратли бобурийлар қўшинига қарши туришнинг иложини йўқлигига ишонч ҳосил қилдилар. Акбарнинг ҳинд рожалари билан мураса қилиш сиёсати уларнинг эътиборини жалб эта бошлади, шунинг учун уларнинг кўпчилиги қаршилик кўрсатмади ва 1570 йилда Жодпур ҳокими Чандра Сен Акбар олдига тиз чўкиб келди. Худди шу тарзда Беканор ва Жайсалмор ҳокимлари ҳам Акбар ҳокимиятини тан олдилар. Беканор ва Жайсалмор ҳокимларининг қизлари Акбарга турмушга чиқдилар.

Шундай қилиб, 1570 йилга келиб Мевор ва унинг айрим вилоятларидан ташқари бутун Ражастон Акбарга бўйсундирилди. Бу Акбарнинг тенгсиз ютуғи эди.

Ражпут ҳукмдорлари Акбар ҳокимиятини тан олиб, унга бўйсунибгина қолмай, айрим сарой маликалари унга хотинликка ҳам берилди. Шу билан шоҳнинг маҳаллий аҳоли ва ҳукмдорлар билан қариндошлик, дўстлик муносабатлари ўрнатилишига, бу эса ўз навбатида бобурийлар салтанатининг Ҳиндистонда янада мустақамланишига сабаб бўлди. Акбар эса ўз навбатида уларнинг давлатларини ўзларига қайтариб берибгина қолмай, уларга яраша ҳурмат-эътибор билан муомала ҳам қилар эди.

Бобурийларга қаттиқ қаршилик кўрсатган Ражастоннинг айрим қалъаларидан бошқа жойларда ражпутлар ҳеч қандай зарар кўрмадилар. Аксинча, Акбар хизматига киргач, уларга жоғир берилиб, турли лавозимлар ва унвонлар билан сийландилар. Акбар ражпутлар устидан тўла ғалаба қозонди. Полковник Тодднинг таъбирича, «Акбар мустақил ражпутлар устидан ғалаба қилиб, бобурийлар империясини ҳақиқатан ҳам ўрнатган асосчи эди».

Гужарот. Гужарот обод ўлка эди. У ғарбий дунё билан бўладиган савдо йўли устида жойлашганди. Маккага ҳажга борадиган мусулмон зиёратчилар ҳам Гужарот бандаргоҳи орқали ўтардилар. Гужарот хони Музаффархон III ўз ишини уддалай олмайдиган ношуд хонлардан бўлиб, унинг ландовурлигидан сарой амалдорлари бир-бирлари билан ўзаро ёвлашиб юришарди. Қувғин қилинган қочоқ мирзолар ҳам шу ердан бошпана топган бўлиб, баъзан давлат ишларига суқилиб ҳам турарди. Акбар бу ўлкага ҳужум қилишни ният қилганида аҳвол шундай эди. Ражастон хонларининг бўйсундирилиши Акбарнинг ишини анча осонлаштириб қўйганди.

1572 йилда Акбар ўзи бошчилигидаги қўшин билан Гужаротга юриш бошлади. Унга жиддий қаршилик кўрсатилмади, Аҳмадобод энгилгина жанг билан олинди. Музаффархон ва унинг амалдорлари таслим бўлдилар. Акбар Комбайгача бўлган ҳудудни эгаллаб, унинг ҳокими Иброҳим Мирзони Сарколгача қувиб бориб, ўша ерда уни ўлдирди. Қайтишда Сурот қалъасини ҳам эгаллади. Шу билан Гужарот ўлкаси тамоман қўлга киритилди. Мирзо Азизхон Кўка Хони аъзам Гужарот хони этиб тайинланди ва Акбар пойтахтга қайтди.

Акбар Аграга етиб келиши биланоқ (1573 йилда) Гужаротда фитначилар бош кўтаргани ҳақида хабар

келди. Давлатободга қочиб кетган Муҳаммад Ҳусайн Мирзо маҳаллий амалдорлар билан тил бириктириб, Аҳмадободда Гужарот хонини қамал қилиб турган эди. Бу хабарни эшитган Акбар 450 миллик масофани 9 кунда босиб ўтиб, Гужаротга қайтиб келди. Акбарнинг кутилмаганда бирданига етиб келиши фитначиларни шошириб қўйди ва қўзғолончилар доврираб қолди. Аҳмадобод яқинидаги жангда улар тор-мор қилинди. Муҳаммад Ҳусайн Мирзо қочди, фитна бостирилди. Ҳоким ўз ўрнида қолди, лекин унга Тодар Мал солиқ йиғиш бўйича муовин этиб тайинланди ва олти ойлик қаттиқ уринишдан кейин ғавғо бартараф этилди.

Беҳор ва Бенгалия. Сурлар сулоласи барҳам топганидан кейин Беҳор ҳокими Сулаймон Карроний ўзини мустақил хон деб эълон қилди. Шунга қарамай, 1568 йилда Акбар ҳокимиятини тан олган эди. У ишига пишиқ ҳукмдор бўлиб, Бенгалия ва Орисса вилоятларини ўз қўл остига бирлаштирган эди. Танда шаҳрини эса ўзига пойтахт қилиб олди. У 1572 йилда вафот этди. Бироқ унинг ўғли ва тахт вориси Довуд ўзини мустақил хон деб эълон қилди ва ҳатто бобурийларнинг шарқий чегараларига ҳужум ҳам қилди. 1574 йилда Акбар Беҳорга ҳужум қилиб, уни босиб олди. Бу ерга ҳоким қилиб Мунимхонни қолдириб, унга бутун Бенгалия ва Ориссани эгаллашни топширди, ўзи эса пойтахтга қайтди.

Мунимхон Тандани эгаллади, Довуд эса Ориссага қочди. 1575 йилда Довуд Суворанареҳа дарёси шарқий қирғоғи яқинидаги Тукарао деган жойда Акбар қўшинига ҳужум қилди-ю, бироқ мағлуб бўлди. Довудга Ориссадан жоғир ажратиб берилди, чунки у Акбар ҳокимиятини тан олган эди. Бироқ тез орада Мунимхон вафот этиб, Довуд яна ўзбошимчалик қила бошлади. У Тандага ҳужум қилиб, уни босиб олди. Энди Акбар Хонӣ жаҳонни қўшин билан Беҳор ва Бенгалияни босиб олиш учун жўнатди. 1576 йил июлдаги Ражмаҳал яқинидаги жангда Довуд ўлдирилди. Шу билан Бенгалия бобурийлар салтанатига қўшиб олинди. Инглиз тарихчиси В. А. Смитнинг таъкидлашича, «Икки юз ўттиз олти йил (1340—1576 йиллар) мустақил давлат бўлиб келган Бенгалия давлат ишларидан беҳабар бўлган Довуд исмли бир ношуд кимсанинг касофати туфайли ўзи билан бирга ер юзидан супурилиб кетди».

Кобул. Кобулда Акбарнинг укаси Мирзо Муҳаммад

Ҳаким'хон эди. 1566—67 йилларда у Панжобни эгаллаш учун уриниб кўрди, бироқ натижа бўлмади. 1581 йилда яна бир бор Ҳиндистонга юриш қилишга журъат қилди. Акбардан норози бўлган айрим фитначи амалдорлар Мирзо Ҳакимни қўллаб Деҳли тахтига ўтказиш пайида эдилар. Акбарнинг динга нисбатан холисона сиёсати унинг саройидаги айрим жаҳолатпараст диндорларни ранжитар эди, шунинг учун ҳам айрим руҳоний муллалар Мирзо Ҳакимнинг қўлтиғига сув пуркар эдилар. Бундан илҳомланган Мирзо Ҳаким ўз омадини Ҳиндистонда бир синаб кўрмоқчи бўлиб, Инд дарёсини кесиб ўтди ва Лоҳур томонга юриш қилди. Бироқ Панжобда ўзига тарафқаш топишига кўзи етмади. Унинг ниятидан хабар топган Акбар унга қарши юриш бошлади. Акбарга қарши юришнинг беҳудалигига кўзи етган Мирзо Ҳаким Қобулга қайтди. Акбар Қобулни босиб олиш учун рожа Ман Сингхни қўшин билан олдинга жўнатиб, ўзи унинг орқасидан келаверди. Мирзо Ҳаким шаҳарни жангсиз ташлаб қочди. Ман Сингх шаҳарни эгаллади. Мирзо Ҳаким Акбардан афв сўраб унга элчи юборди. Лекин Акбар унинг ўзининг келишини талаб қилди, бироқ у журъат қила олмади. Акбар Мирзо Ҳакимнинг опаси бўлмиш Бахтуннисо Бегимни Қобулга ҳоким этиб тайинлаб, ўзи Ҳиндистонга қайтди. У кетгач, Мирзо Ҳаким яна Қобулга қайтиб келиб, ҳокимият ишларининг асосий тизгинини опаси қўлидан олди, шунинг учун опаси номигагина ҳоким бўлиб қолди. Бироқ ўша йилиёқ (1581 йилда) Мирзо Ҳаким вафот этди ва Афғонистон Акбар салтанатига қўшиб олиниб, у ерга рожа Ман Сингх ҳукмдор этиб тайинланди.

Кашмир. Кашмир хони Юсуфхон 1581 ва 1586 йилларда ўғилларини Акбар хизматига юборган бўлиб, ўзи эса унга рўпара бўлишни хоҳламаган эди. Унинг бу қилиғидан ранжиган Акбар Кашмирни босиб олишга қарор қилди ва 1586 йилда Қосимхон ва Бахван Дас бошчилигида унга қарши қўшин юборди. Кашмирдаги тинимсиз ёққан қор ва ёмғир Акбар қўшинини ҳолдан тойдирди ва улар Юсуфхонга сулҳ таклиф қилдилар. Ўзининг заифлигидан чўчиган Юсуфхон ҳам Акбар ҳокимиятини тан олиб, унинг номини хутбага қўшиб ўқитишга ва унинг номи билан пул зарб қилишга рози бўлди. Бироқ ўзи Акбар ҳузурига келганда, битим шарт-

¹ Опаси бошқа укаси — тарж.

ларидан норози бўлган Акбар уни ҳибсга олдирди. Юсуфхоннинг ўғли Ёқубхон бобурийларга қарши уруш эълон қилди-ю, бироқ маҳаллий фитналар туфайли Сринагарга чекинишга мажбур бўлди. Бобурийлар Сринагаргача бориб, у ерни забт этдилар. Ёқубхон эса қочди. Кейинроқ Ёқубхон ўзи бош эгиб келди ва у ерда ҳибсга олинди. Шундай қилиб, 1586 йилдан эътиборан Қашмир воҳаси бобурийлар салтанатининг бир қисмига айланди.

Синд. Акбар Абдураҳим Хони хононни Мўлтон хони эътиб тайинлаб, унга Синдни эгаллаш вазифасини юклади. 1591 йилда Абдураҳим Синдга юриш қилиб, унинг ҳокими Жонибекни икки жангда мағлуб қилди. Кейин Жонибек Акбарнинг хизматига кирди. Синд эса бобурийлар салтанатига қўшиб олинди.

Орисса. Қутулухон Ориссада мустақил давлат ташкил этган эди. Унинг вафотидан сўнг ўғли Нисорхон ҳукмдор бўлди. Беҳор ҳокими рожа Ман Сингх 1590 йилда Ориссага юриш қилди. Бироз қаршиликдан сўнг Нисорхон таслим бўлди. Акбар уни ўз ҳокимиятида қолдирди. Бироқ орадан икки йил ўтгач, у бош кўтариб Пури ва Жаганнат қалъаларини эгаллаб олди. Рожа Ман Сингх уни мағлуб қилиб, Орисса ерларини 1592 йилда ўз салтанатига қўшиб олди.

Белужистон. 1595 йилда Акбар Мир Маъсумни Белужистонни босиб олиш учун қўшин билан жўнатди. Мир Маъсум топшириқни яхши уддалаб, белужларнинг бошлиқларини таслим қилди ва уларнинг ерларини бобурийлар салтанатига қўшиб келди.

Қандаҳор. Уша пайтда Қандаҳор Эрон шоҳи ихтиёрида эди. Қандаҳор ҳокими Музаффар Ҳусайн Мирзо ўз шоҳи билан аразлашиб қолиб, Акбар хизматига кириш ниятида юрар эди. Шунинг учун ҳам у қалъани Шохбек бошчилигидаги Акбар аскарларига жангсиз топширди. Унга Акбар Самбҳолдан жоғир ажратиб, 5.000 суворийга саркардалиқ қилиш ҳуқуқини берди ва уни ҳарбий мансабдор лавозимига тайинлади. Шундай қилиб, Қандаҳордай кучли қалъа осонгина Акбар салтанати таркибига кирди.

Жанубий Ҳиндистон (Хондаш ва Аҳмаднагар). Акбар Жанубий Ҳиндистонни ҳам ўз ихтиёрига бўйсундириш пайига тушиб қолди ва 1591 йилда Хондеш, Аҳмаднагар, Бижопур, Голконда вилоят ва қалъалар ҳокимларига яхшиликча таслим бўлиш ҳақида хат юборди. Хондеш хони Алихонгина бу таклифни қабул қилиб, унинг

ҳокимиятини тан олди ва унга ўлпон тўлаб туришга рози бўлди. Бошқа ҳукмдорлар Акбарнинг таклифига юмшоққина рад жавобини бердилар.

Хондеш орқали Аҳмаднагарга ўтиш йўли очилгач, Деккон ўлкасига юриш осонлашган эди. Бобурийлар қўшинининг тобора кучайиб бораётганидан беҳабар бўлган жанубий ўлкадаги давлатлар ўзаро урушларда бири-бирини тобора кучсизлантириб турган эдилар. 1595 йилда Аҳмаднагар хони Бурҳон Низомшоҳ II вафотидан сўнг бу мамлакат жуда кучсизланиб қолган эди. Аҳмаднагар тахтига кимни ворис қилиш масаласида улар иккига бўлиниб, бир қисми бу ерга ҳатто бобурий бекларни ҳам таклиф қилишган эди. Акбар ўз ўғли шаҳзода Мурод билан Абдураҳим Хони хононни Аҳмаднагарни эгаллаш учун жўнатди ва қалъага ҳужум бошлашганда маҳаллий амалдорлар уларга қарши бирлашдилар. Шаҳзода Муродни ўзига ёрдамга чорлаган вазир Миён Манжху ҳам келаётган хавфдан ҳадиксираб Акбар қўшинига қаршилиқ кўрсатишга қарор қилди ва қизи Чанд Бибини Аҳмаднагар мудофаасини кузатиш учун қолдириб, ўзи эса Бижопур ва Голкондадан ёрдам сўраш ниятида ўша томон йўл олди.

1595 йилда Акбар қўшини Аҳмаднагарни қамал қилди. Чанд биби қалъани қаҳрамонларча ҳимоя қилди. Ниҳоят, бобурийлар яраш битими таклиф қилдилар. Чанд Биби битимни қабул қилди. Шунга кўра, Бурҳон-улмулкнинг набираси Баҳодир Аҳмаднагар султони қилиб тайинланди ва у Акбар ҳокимиятини тан олди. Бироқ тинчлик битими узоққа бормади. Чанд Биби ўзининг алоҳида бошқарув идорасини талаб қила бошлади, кўпгина амалдорлар ҳам Берорни бобурийлардан ажратиб олиш пайига тушиб қолган эдилар. Акбар яна шаҳзода Мурод билан Абдураҳим Хони хононни бу ерга юборди. Бироқ иккаласи орасида низо чиққач, Хони хононни чақириб олиб, унинг ўрнига Абул Фазлни жўнатди. 1597 йилда шаҳзода Мурод вафот этди. Шаҳзода Дониёл ва Абдураҳим Хони хононни Деккон ўлкасини эгаллаш учун юборилди. Акбарнинг ўзи эса Аҳмаднагар томон йўл олди. Шундай қилиб, бобурийлар 1599 йилда Давлатободни, 1600 йилда эса Аҳмаднагарни эгалладилар. Улар билан тинч муроса қилиш ниятида бўлган Чанд Биби ё ўз жонига ўзи қасд қилди, ёхуд бу қизни ёқтирмаган амалдорлар уни ўлдириб юборишди. Ёш шоҳ Баҳодир Низомшоҳ эса Гувалёр қалъасидаги зиндонга ташланди. Бироқ бу билан Аҳмаднагар давлати

тўла барҳам топгани йўқ эди. Ҳали давлатнинг кўпгина қисми бобурийлардан холи бўлиб, аксарият амалдорлар шоҳ сулоласининг кейинги авлодини яна тахтга кўтариш ниятида ҳаракат қилар эди.

Хондеш вилояти ҳам ўз мустақиллигини қайта тиклаш пайнда эди. Унинг рожаси Алихон Аҳмаднагарга қарши урушда ҳалок бўлди. Унинг ўрнини ўғли Мирон Баҳодиршоҳ эгаллайди. Бобурийлар Аҳмаднагар билан обора бўлиб турган пайтда, у Акбар ҳокимиятини тан олишни истамади. 1599 йилда Акбар Хондеш пойтахти Бурхонпурга ҳужум қилди ва уни босиб олди. Мирон Баҳодир Асиргарга қочди. Акбар Асиргарни ҳам қамал қилди. Бир неча ойлик қамалдан сўнг Баҳодир ўзи таслим бўлди. У ҳам ҳибсга олиниб Гувалёрга жўнатилди ва унга нафақа тайинланди. Шу тариқа 1600 йилга келиб Акбар Хондеш, Берор, вилоятларини, Аҳмаднагар, Бурхонпур, Асиргар ва Давлатобод қалъаларини ўзига бўйсундирди. Шу билан бутун Шимолий Ҳиндистон эгалланди ва яхлит бир давлатга айлантирилди. Деккон ўлкасининг бир қисми ҳам қўлга киритилган эди. Бобурийлар салтанати шу йўсинда ғарбда Қандаҳор ва Қобулдан шарқда то Бенгалиягача, шимолда Қашмирдан тортиб жанубда Берор ва Аҳмаднагар вилоятларини ўз ичига олиб, Ҳиндистондаги энг катта империяга айланди. Афғонлар ҳокимияти, унинг куч-қудрати бутунлай синдирилган эди. Улар ўзларининг мустақил мамлакати ҳақидаги орзуларини унутиб, Акбар хизматига кирдилар. Ражпут давлатлари ҳам Мевордан ташқари, барчаси Акбар ҳукуматини тан олиб, унинг империясини кенгайтиришга ва бирлаштиришга ёрдамлашдилар. Ниҳоят, Акбарнинг бутун Ҳиндистоннинг катта қисмини эгаллаш орзуси ушалиб, қолган қисмини ўз ворислари осонгина эгаллашлари учун катта йўл очиб берди.

АКБАР ҲУКМРОНЛИГИ ДАВРИДАГИ ИСЕНЛАР

Ўзбеклар. Акбар салтанатидаги катта бўғимлардан бири ўзбек амир ва беклари эди. Уларнинг кўзга кўринган арбоблари Жонпур шўъбадори, Хони замон, унинг акаси Баҳодирхон, унинг амакиси Иброҳимхон (Уд қалъаси ҳокими), Хон аълам ва Молва ҳокими Абдуллахон эдилар. Улар анча қудратли кучга эга бўлиб, ўз мавқеини сақлашга тирришар ва мамлакатни идора қилиш Ак-

бар томонидан марказлаштирилишига қарши чиқардилар. Норозиликнинг яна бир сабаби гўё Акбар улар хизматларини лойиқ даражада тақдирламаслигида эди. Уларнинг эътирозлари 1564 йилда Абдуллахон бошчилигидаги исён билан ифодаланди, Акбар ҳужум уюштириб Абдуллахонни таслим қилди ва у Гужаротга бошпана излаб кетди. Акбар Баҳодирхонни Молва ҳокими этиб тайинлаб, ўзи орқага қайтди. Бироз вақт ўтгач, 1564 йилда Иброҳимхон, Хони замон, Хони аълам ва Баҳодирхонлар биргаликда бош қўшиб Маникпурни қамал қилдилар. Қўзғолонни бостириш учун Акбар шахсан ўзи бу ерга келди. Хони аълам Лакнов яқинида тор-мор қилинди. У қочиб Маникпурда Хони замонга қўшилди. Бироқ улар Беҳорга чекинишга мажбур бўлишди ва 1567 йилгача қаршилик кўрсатишди. Лекин охирида ҳаммаси бостирилди. Хони замон жангда ўлдирилди. Баҳодирхон асир тушгач, ўлимга маҳкум қилинди.

Мирзолар. Мирзолар шоҳ оиласининг бир қисми бўлиб, Иброҳим Мирзо, Муҳаммад Хусайн Мирзо, Мажид Хусайн Мирзо, Искандар Мирзо ва Маҳмуд Мирзолар Акбарнинг қондош қариндошлари эдилар. Шоҳ сулоласининг аъзолари бўлганидан улар шоҳдан катта эътибор ва манфаат кутар эдилар. Бироқ бунга эриша олмагач, ўзбеклар бош кўтарган пайтда булар ҳам Акбарга қарши фитна уюштирдилар. Лекин мағлубиятга учраб кўпчилиги Гужаротдан паноҳ излаб қочдилар ва 1573 йилги Гужарот қўзғолонида уларнинг ҳаракатлари Акбар томонидан бостирилди.

Бенгалия ва Беҳордаги фитналар. 1580 йилда Бенгалияда Бобохон Қоқшол ва Муҳаммад Маъсум Беҳорда Араб Баҳодир билан тил бириктириб, Акбарга қарши бош кўтардилар. Улар маҳаллий ҳокимларнинг шафқатсиз сиёсатидаң норози бўлиб исён бошлаган эдилар. Улар Бенгалия ҳукмдори Музаффархонни сотқинликда айблаб ўлдирдилар ва Бенгалия билан Беҳор ҳудудини эгаллаб олдилар. Акбар уларни тинчитиш учун рожа Тодар Мални юборди ва бир йиллик оворагарчиликлардан кейин қўзғолон бостирилди. Қўзғолончиларнинг кўплари ўлдирилди, баъзилари бобурийларга қарам бўлган мамлакатдан қувиб чиқарилди. Акбар эса ҳадидан ортиб кетган амалдорларни Бенгалия ва Беҳор ҳудудидан қувиб чиқариб, Мирзо Азиз Кўкани Бенгалияга шўъбадор этиб тайинлади.

Белужлар ва афғонлар исёни. Афғонлар билан белужлар 1585 йилда бош кўтардилар. Бу пайтда Акбар

энди Кашмирга юришни мўлжаллаб турган эди. Улар Афғонистондан Ҳиндистонга ўтадиган йўлни тўсиб, шу ердаги жангда Бирбални ўлдирдилар. Зайнихонни эса чекинишга мажбур қилдилар. Шунга қарамай рожа Тодар Мал уларни бир неча бор тум-тарақай қувди ва ниҳоят, рожа Ман Сингх Хубор йўлини улардан тортиб олди. Шу билан бир пайтда фитнага ҳам барҳам берилди.

Шаҳзода Салим исёни. Салим тожга даъвогар шаҳзода бўлиб, Акбар уни алоҳида меҳр ва ғамхўрлик билан тарбия қилган эди. Бу эса унинг тарбиясини издан чиқариб, эрка-тантиқ ва масъулиятсиз киши бўлиб етишишига сабаб бўлди. Акбар анча узоқ умр кўрди. Бу эса шаҳзоданинг сабр косасини тўлдириб, тезроқ отаси ўрнига тахтга чиқиш иштиёқини ёндиради эди. Акбар ҳукмронлигининг охири даврига келиб бесабр Салим отасига қарши бош кўтарди. Уша пайтда Салим Ажморда ҳокимлик қилар эди. 1599 йилда у ўз қароргоҳини ташлаб, отасининг рухсатисиз Аллоҳободга келди ва бу ерда ўзи мустақил ҳукмдордай иш кўра бошлади. Бу пайтда Акбар Асиргарни қамал қилиш билан банд эди. Аввалбошда у ўғлининг бу қилиқларини лоқайдлик билан кузатиб турди. 1602 йилда пойтахтга келиб, ўғли билан ўртадаги муносабатни баъзи чоралар билан текисламоқчи ҳам бўлди, бироқ шунда ҳам эҳтиёт чораларини белгилаб қўйди. Абул Фазлни Деккондан чақириб, у орқали ўғлига насиҳат қилдирмоқчи ва дўстона тўғри йўл кўрсатмоқчи бўлди. Бироқ Салим ўз олдига келаётган Абул Фазлнинг йўлда Орча ҳокими Вир Сингх Дева Бундела томонидан ўлдирилишига эришди. Бу ҳол Акбарнинг қаҳр-ғазабини кўзғотди ва у шаҳзоданинг адабини бериб қўйишга қарор қилди. Шундан сўнг Салима Бегим Аллоҳободга келиб Салимни отасидан кечирим сўрашга кўндирди. Ҳаракатларининг беҳуда эканини тушунган Салим пойтахтга келиб отасидан кечирим сўради.

Акбар ўғлини кечириб, уни Мевордаги қўзғолонни тинчитиш учун юборди. Бироқ Салим яна отасининг рухсатисиз Аллоҳободга келиб, у ерда ичкиликбозлик ва маишатпарастликка берилди. Акбар ўғлининг бу қилиғидан ниҳоятда ғазабга келди, бироқ қолган иккита кичик ўғиллари Мурод ва Дониёл вафот этгани сабабли бу эркатойнинг қилиқларига чидашга мажбур бўлди. 1604 йилда Салим катта бувисининг вафоти муносаба-

ти билан Аграга келди. Акбар яна уни кечириб, умрининг охиригача уни ўз ёнида қолдирди.

Шундай қилиб, Акбар ҳукмронлиги даврида, бир неча марта жиддий исёнлар кўтарилган бўлса ҳам, уларнинг биронтаси давлат ишларига сезиларли таъсир кўрсата олмади.

АКБАРНИНГ ВАФОТИ

Акбар 1603 йилнинг октябр ойида бетоб бўлиб қолди. Қасалликнинг ташҳисини ҳеч ким аниқлай олмади. Акбаршоҳ ҳар қалай жиддий ичбуруғ касаллигидан азият чекарди. 1605 йилнинг 25 октябрида у бу фоний дунё билан видолашди.

АКБАРШОҲНИНГ ТАРИХДАГИ УРНИ. ХУЛОСАЛАР

Акбар бобурий ҳукмдорлар орасида энг улуғи, Ҳиндистонда ҳукм сурган энг буюк шоҳларнинг бири, дунёда машҳур бўлган ҳукмдорлар ичида эса энг катта обрў эътиборга сазовор бўлган қудратли шоҳ эди. Ўтмиш ва ҳозирги замон тарихчилари ҳаммаси бир овоздан Акбарни Ҳиндистоннинг энг буюк шоҳларидан бири деб таъна оладилар. Инглиз тарихчиси С. Лейн Поул уни «Ҳиндистонда ҳукм сурган шоҳларнинг энг улуғвори» ва Ҳиндистондаги «Улкан империянинг ҳақиқий асосчиси ва яратувчисидир» деб атайдди. Акбар ҳукм сурган даври эса «ана шу империянинг олтин даври бўлган», деб баҳолайди.

Ҳаттоки кўп манбаларда Акбарга нисбатан салбий фикрлар билдирган инглиз тарихчиси В. А. Смит ҳам шундай деб ёзади: «У эркакларнинг шоҳи бўлиб туғилган эди, шунинг учун ҳам у тарихда машҳур бўлган шоҳларнинг энг қудратлиси бўлишга даъвогар эди. Бу даъвоси эса унинг фавқулодда табиий қобилияти, бетакрор ғоялари ва улкан муваффақиятларига асослангандир». Ҳинд тарихчиси доктор Ишвари Прасад ҳам Акбарнинг дунёда машҳур шоҳлар орасида алоҳида мавқега эга эканини таъкидлайди: «Акбар Ҳиндистон тарихидагина эмас, балки бутун дунё тарихида ўтган машҳур шоҳларнинг энг улуғворидир. Оврупода ўтган шоҳ (қирол, монарх)лар билан таққосланадиган бўлса, Акбарнинг улардан донолиги ва омадлилиги билан устун туришига осонгина ишонч ҳосил қилиш мумкин».

Акбар мафтункор ва аслзодаларга хос феъл-атворли

инсон эди. У итоаткор ўғил, севимли ёр ва ғамхўр ота эди. У ўз дўстларини ва қариндошларини жуда ҳурмат қилар, уларнинг иззатини ўрнига қўярди. Яқин дўсти ва ўз даврининг машҳур уламози Абул Фазлнинг ўлимидан қаттиқ аза тутиб, қақшаб йиғлаган ва икки кунгача туз тотмаган эди.

Акбарда жуда кўп ноёб инсоний хислатлар мужассам эди. Ўз кўл остидаги халқларнинг турмуш фаровонлиги унинг диққат марказида турар, камбағал, бевабечораларга доим моддий ёрдам кўрсатар эди. Ана шу хислатлари учун ҳам у ўз фуқаросининг улкан олқишига сазовор бўлган шоҳ эди.

Акбар кўринишидан ўрта бўйли бўлса ҳам, жуссаси келишган, жисмонан бақувват киши эди. У жисмоний машқлар ва овни яхши кўрарди. Қуролнинг барча турларини ўзи синаб кўриб, сўнгра ишлатарди, уста мерган ва чайир чавандоз эди. Оғир жисмоний ва ақлий меҳнатга бардошли бўлиб, қийинчиликларга дадил юзланиб борар, жангларда эса мардона ҳаракат қилиб, кўпинча ўз ҳаётини таҳлика остида қолдирарди. У ўз тақдирини худога топширар ва бошқа динларга ҳам ҳурмат билан қарарди. Динга муносабат борасида у янгича сиёсат олиб борган эди.

Акбар ўзи тўлиқ илм олмаган бўлса ҳам, турли жабҳадаги олиму уламолар билан мулоқот қилиш орқали фалсафа, дин адабиёт ва тарихдан анча чуқур билимга эга бўлган. Олган илмларини амалда татбиқ этиш билан давлат сиёсатига, идора қилиш услубига, ҳарбий тизимни такомиллаштириш ва бошқаришда ҳамда динга бўлган муносабатда кўп янгиликларни амалга оширган эди.

Акбар ўткир хотира эгаси бўлиб, нарса ва ҳодисаларни дарров эслаб қоларди. Албатта унда хотира қобилиятини сусайтирувчи оғулар — майхўрлик ва чекиш одати ҳам бор эди-ю, бироқ гиёҳвандлик даражасида эмасди. Еши ўтиб борган сари ўзини бундай нарсалардан тийиб, ҳатто гўшт истеъмол қилишни ҳам энг кам миқдорга келтирганди.

Уша давр ҳукмдорлари сингари Акбарнинг ҳам хотинлари жуда кўп эди. Унинг ҳарамиди 5000 га яқин аёл бўлган, албатта, уларнинг кўпчилиги Акбарнинг канизаклари бўлган. Лекин у хотинбоз эмас эди. Унинг саройда «Миёна бозор» ўйини ташкил этиб, гўзал аёлларнинг номусига тегиши ёки Биканор ҳокими Притхви Раж Ратхорнинг хотинини беномус қилишга урингани

ҳақидаги гаплар афсонага ўхшайди. Эҳтимол, ёшлик йилларида унда аёлларга нисбатан ишқибозлик ҳоллари рўй берган бўлиши мумкин, бироқ ёши ўтиб, етукликка интилган сари унинг ақли теранлашиб, ҳар бир ишни ақл ва инсоф билан бажаришга одатланган эди. Қайфияти ёмон пайтларда у ҳеч қандай жиддий қарор қабул қилмасди. Бу ҳақда доктор В. А. Смит айтганидек, ҳукмдор сифатида у ўзини маҳкам идора қила оларди.

Акбар жасур сарбоз ва қобилиятли саркарда эди. У жасорат ва қобилиятини жуда кўп жангларда исботлаб берган. Жуда кўп жангларга қўшинни шахсан ўзи етактаб борган ва ғалаба билан қайтган. У Саркардалик қилган пайтларда бобурийлар қўшини шиддат билан жанг қиларди. Акбарнинг Гужаротга қилган юришини тарихчилар «тарихий юриш» деб атайдилар.

У доимо жанг қуролларини, уруш услубини, қўшиннинг ташкилий ишларини такомиллаштириб борар ва шу туфайли ҳам унинг қўшини енгилмас лашкарга айланган эди. Шунинг учун ҳам Акбарнинг ҳукмронлик даври тарихга «ғолибона юришлар ва империянинг кенгайиш даври» бўлиб кирган.

Давлатни идора қилиш бобида ҳам Акбар жуда кўп ислоҳотлар, янгиликлар киритди ва уларни муваффақият билан амалда татбиқ этди. Давлатни маъмурий идора қилишнинг у ўрнатган тартиблари кейинги авлодлар ҳукмронлиги даврида ҳам ҳеч қандай ўзгаришсиз қўлланилиб келинди. Шоҳ (император)нинг бурч ва вазифалари, пойтахт ва вилоятлар маъмурияти, солиқлар тизими, пул муомаласи, мансабдорлар тизими ва бошқа қондаларга кейинги авлодлар ҳукмронлиги даврида ҳам тўла муваффақият билан риоя қилиниб келинди.

Акбарнинг ҳукмдор ва давлат арбоби сифатидаги фаолияти, унинг динга ва маҳаллий номусулмон (ражпутлар) аҳолига нисбатан тутган сиёсати янгича бўлибгина қолмай, жуда тўғри ва муваффақиятли сиёсат бўлиб чиқди. Бу сиёсат бобурийлар салтанатининг кенгайиб улкан империяга айланишида, маҳаллий аҳоли ва амалдорларнинг шоҳ сиёсатини қўллаб-қувватлашида ва қолаверса, салтанатнинг қудрати ва шон-шухратининг ошишида асосий омил бўлиб хизмат қилди.

Акбар қўл остидаги барча халқлар учун умумий бир маданиятни асослаш ва тарғиб қилишга ҳам уриниб кўрди. Унинг адабиёт ва санъатни ривожлантириш борасида амалга оширган тадбирлари санъат ва мада-

иниятнинг барча тармоқларида янгича, яъни ҳиндча усулнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига сабаб ва туртки бўлди.

Акбаршоҳ буюк аслзодаларга хос феъл-атвор эгаси, инсон сифатида ҳам, шоҳ сифатида ҳам омадли киши эди. Унинг ҳукмдор сифатидаги, ғолиб саркарда сифатидаги, давлат арбоби ва маъмурият бошлиғи сифатидаги ва ниҳоят, подшоҳ сифатидаги ҳаёт йўли ва ғоялари ҳаммани ҳайратга солади, кишига илҳом бағишлайди. Шунинг учун ҳам бобурий ҳукмдорлар орасида фақатгина Акбар «буюк подшоҳ» деган унвонга сазовор бўлганди.

Инглиз тарихчиларидан Эдвардс ва Гарреттлар Акбар ҳақида шундай деб ёзади: «Акбар ўзининг нимага қодир эканини барча соҳаларда ҳам исботлаб қўйди. У жасур сарбоз, буюк саркарда, доно маъмур, саховатли ҳукмдор ва инсон ҳулқ-атворининг зўр билимдони эди. У кишиларнинг туғма сардори ва тарихда маълум бўлган шоҳларнинг энг қудратлиси бўлишга ҳақлидир. Деярли эллик йиллик ҳукмронлиги давомида у шу қадар қудратли империяни барпо қилдики, бу империя тарихда энг қудратли деб тан олинган салтанат билан ҳам рақобат қила олади. У ўрнатган сулола билан Ҳиндистонда бир аср давомида ўтган сулолаларнинг биронтаси ҳам рақобат қила олмайди. Унинг ҳукмдорлиги даврида кўчманчи босқинчилар деб ҳисобланган темурийлардан салобатли ҳиндлар сулоласи етишиб чиқди».

Тарихчилар Акбарни бошқа жиҳатдан ҳам «буюк подшоҳ» деб атайдилар. Тарихга у «миллий шоҳ», «миллий қаҳрамон» номи билан ҳам кирган. Одатда шоҳлар «миллий»ликка даъвогар бўладилар. Бордию, улар бутун мамлакат фуқаросига уларнинг миллати, ирқи, дини ва тилидан қатъий назар барабар қараса ва шу асосда уларнинг камситилишига йўл қўймасагина, у «миллий» шоҳ унвонига сазовар бўлиши мумкин. Акбар эса айнан ана шундай ҳукмдор эди. У қўл остидаги халқларнинг биронтасини камситмай, барчасининг турмуш фаровонлигини яхшилашни ўз олдига мақсад қилиб қўйганди.

Ундан аввалги мусулмон шоҳлар мусулмон ва ҳинди фуқарога бошқача назар билан қарарди. Мусулмон фуқаро маълум имтиёзларга эга бўлгани ҳолда, ҳиндилар диний эътиқоди туфайли улардан маҳрум этиларди. Акбар эса фуқаро ўртасидаги бундай камситилишга чек қўйиб, адолатсизликка барҳам берди. Деҳлининг

мусулмон ҳукмдорлари ичида биринчи бўлиб Акбар ўз фуқаросига барабар назар билан қараб, давлат маблағини ва арбоблар фаолиятини халқнинг турмуш шароитини яхшилашга қаратди.

Акбарнинг бутун Ҳиндистонни ягона шоҳ қўл остига бирлаштириши, уни умумий идора қилиш услуби, солиқлар тизими кўрсатган хизматига қараб давлат идорасидан барчага барабар мансаб берилиши ражпутларга нисбатан олиб борган беғараз сиёсати, диний эътиқодларга бетарафлик билан қараши, турли табақа ва мазҳабдаги кишиларни яраштиришга интилиши, форс тилига давлат тили мақоми берилганига қарамай, бошқа барча тилларнинг эркин ривожланиши ва у тиллардаги адабиётнинг ривожланишига кўрсатган ғамхўрлиги, тасвирий санъатнинг ривожланишига, турли халқлар тасвирий санъатидаги услубларнинг ўзаро уйғунлашуви натижасида алоҳида янги ҳиндча услубнинг яратилишига уриниши, турли халқлар маданиятининг уйғунлашувига эришиши — буларнинг ҳаммаси Акбарнинг умр бўйи бутун халқ ташвиши билан яшаганидан далолат беради. Ана шунинг учун ҳам унга тарихчилар «миллий подшоҳ», «халқ ҳукмдори» деб таъриф берадилар.

Ҳинд тарихчиси доктор Р. П. Трипати Акбарнинг шоҳ сифатидаги режалари бир мамлакат доирасидан ташқарига ҳам чиқиши мўлжалланганлигини таъкидлайди. Ислом дини ва Чингизхон ғояларидан илҳомланган Акбар бутун дунёни битта ҳукмдор қўл остига жамлашни ният қилиб қўйганди. Олимнинг ёзишича, «Агар Деккон ўлкасидаги майда давлатлар Акбарнинг режаларини қўллаб-қувватлаб, у билан ҳамкорликда иш олиб борганларида эди, Ҳиндистон Оврупо ва Осиёда энг қудратли ва гуллаб-яшнаган мамлакат бўлган, унинг тарихий тақдири ҳам бошқача кечган бўларди. Ҳиндистонни бир бутун мамлакат қилиб бирлаштиргандан сўнг, Акбар ўрта Шарқ ва ғарбий Осиёни унга қўшиш ниятида эди, бу эса бутун дунёни якка ҳукмдор қўл остига бирлаштириш учун муҳим қадам бўларди».

Акбарнинг Ҳиндистонни сиёсий жиҳатдан бир бутун мамлакатга айлантириш ва мамлакатни ҳар томонлама ривожлантириш режаларини барча тарихчилар тан оладилар ва унинг «миллий подшоҳ» эканини эътироф этадилар. Бу эса Акбарнинг ҳақиқатан ҳам буюк шоҳ эканига асос бўлади.

Акбар тахтга чиққан пайтда тахт пойдевори нураб,

тўкилиш арафасида турган эди. Тахтни эгаллагач, Акбар салтанатни мустаҳкамлаш чораларини кўрди ва уни кенгайтиришга киришди. У бутун Ҳиндистонни ягона ҳукмдор ихтиёрига бўйсундириш ва шу билан бобурийлар империясини дунёда энг қудратли салтанатга айлантириш иштиёқи билан ёнарди. Инглиз тарихчиси Маллесон шундай деб ёзади: «Акбарнинг энг улуғ ғояси бутун Ҳиндистонни бир ҳукмдор қўл остига бирлаштириш эди. Унинг дастури ҳар бир ҳукмдор учун, ҳар бир салтанат асосчиси учун энг зўр қўлланма бўла олади».

Бироқ Акбар ўз ниятларини амалга оширишда жуда кўп қийинчиликларга дуч келди. У четдан келган туркий—мусулмон эди. Ҳиндистон аҳолиси эса ҳиндлардан, афгонлардан, форслардан ва турклардан иборат эди. Шунга қарамай, бу мушкул ишни Акбар удалай олди. У бутун Шимолий Ҳиндистонни ва Жанубий ўлкаларнинг бир қисмини эгаллади, ўз ворисларига қолган ўлкаларни ҳам эгаллаш учун замин тайёрлаб берди. Ўзи босиб олган ўлкалар ҳокимиятнини ва аҳолисини жипслаштириш вазифасини ҳам удалай олди. Қўл остидаги фуқаронинг ҳаёти, қадр-қиммати ва мулкининг хавфсизлигини таъминлабгина қолмай, уларнинг маънавий жиҳатдан ҳар томонлама ривожланишини ва гуллаб-яшнашини ҳам йўлга қўйди. Марказий ва маҳаллий ҳокимиятни бошқаришда ҳеч қандай камситишларсиз барчани баравар кўриб иш олиб борилиши Акбар маъмуриятидаги энг катта ютуқлардан бири эди. Бирон бир соҳада адолатсизликка йўл қўйилса, унга дарҳол барҳам бериларди.

Акбар номусулмонлардан ундириладиган «жизья» солиғини бекор қилди, ҳиндларнинг зиёратгоҳларидан олинадиган солиқни ҳам ман қилди. Ҳамма ерда савдодан олинадиган бир хил солиқ жорий қилинди, ердан олинадиган солиқ ҳам тартибга келтирилиб, холиса ерлардангина эмас, балки жогирдорлар ерларидан ҳам баравар ундириладиган бўлди.

Давлат идораларидаги лавозимлар, дини ва мазҳаҳабидан қатъий назар, ходимларнинг хизматдаги ютуқларига қараб тақсимланарди. Рожа Ман Сингх етти минг отлиқ аскарга бошлиқ «мансабдор» лавозимига қўйилган бўлса, рожа Тодар Мал ва Бирбол вазир лавозимигача кўтарилдилар. Шундай қилиб, Акбар маъмурияти барчанинг баравар фуқаролигини таъминлаб, уларнинг ҳурмат-эътиборига сазовор бўлди, фуқаро унга умид кўзи билан қарар эди.

Инглиз тарихчиси Сэр Вулслей Хейг шундай деб ёзади: «Ўзи ҳинд тупроғида туғилган бўлса ҳам, қони, ирқи ва тақдири Ҳиндистон халқларига бегона бўлган Акбар ислом динидаги ҳукмдорлар сулоласидагилар ичида бир ҳовуч босқинчиларнинг сардори сифатида эмас, балки маҳаллий фуқаронинг ҳақиқий отаси сифатида тан олинган ягона ҳукмдор эди». Акбарнинг давлат сиёсати бобурийлар салтанатини жуда мустақкам ҳолатга келтириб қўйди. Унинг саъй-ҳаракати билан деҳқончилик ишлари йўлга қўйилди, савдо ва ҳунармандчилик ривожланди, натижада мамлакат янада раванак топди. Бу эса аҳоли турмушининг яхшиланишига ва мамлакат қудратининг ортиб боришига сабаб бўлди.

Акбар Ҳиндистоннинг маънавий ва маданий бирлигига эришиш учун ҳаракат қилди. Салтанатнинг давлат тили қилиб форс тили танланди. Унинг буйруғига биноан саройда таржимачилик бўлими ташкил этилиб, бу ерда санскрит, араб, туркий ва юнон тилларида яратилган машҳур асарлар форс тилига таржима қилинар эди. Худди шу тарзда Акбар тасвирий санъатнинг ривожланишигагина эмас, балки турли халқлар амалий санъатининг ўзаро уйғунлашуви натижасида санъатнинг янгича—ҳиндча усули яратилишига ҳам эришди. Унинг ҳомийлиги остида санъат, меъморчилик ва мусиқа мактаблари очилиб, турли соҳадаги санъаткорлар бу ерда ўз малакасини оширарди. Форсча ва ҳиндча усуллар уйғунлашиб, янгича санъат намуналари яратилди.

Акбар жамиятдаги ижтимоий жиҳатдан зарарли бўлган одат ва удумларни тақиқлаб, бундай ҳолларга чек қўйди. Шу жумладан, қул савдоси, туғилган болаларни ўлдириш ва балоғатга етмаганларнинг турмуш қуриши қатъиян тақиқланади. Бу эса жамиятни ижтимоий иллатлардан тозалашга олиб келди.

Инсон қадриятларини тиклаш борасида қилган ишлари ичида Акбарнинг ҳинд ва мусулмонларга баб-баравар ҳуқуқ берганлиги муҳим аҳамиятга эгадир. Албатта, бу соҳада жуда катта муваффақиятга эришилмаган бўлса ҳам, ҳар қалай мусулмон ҳукмдорлар орасида бу адолатли ишга биринчи бўлиб қўл урган қудратли ҳукмдор Акбар бўлганди. Акбарнинг динга, ражпутларга нисбатан олиб борган беғараз сиёсати ана шу йўлда қўйилган муҳим қадамлардан эди. Бунга қадар давлат томонидан ҳиндларга нисбатан белгиланган турли хил иқтисодий ва маънавий адолатсизликлар бе-

кор қилиниб, ҳиндларга ҳам мусулмонлар билан баравар эркинлик берилди.

Акбар бир неча ражпут маликаларига зўрлик билан эмас, балки уларнинг ота-оналари розилиги асосида уйланди. Ҳинд хотинларига эса ислом динини қабул қилишни мажбур қилмади, уларнинг ва қариндошларининг ҳурмат-иззатини ўрнига қўйди. Эҳтимол, гуноҳсизлик ҳақидаги ва «дини илоҳий» ҳақида чиқарилган фармонлар ана шу соҳада қилинган ишлардан намуна бўлиши ҳам мумкин. Акбар барча динларга эркинлик берди. Насронийлар ҳам ўз динига эътиқод қилардилар. Акбар ўзи ҳам барча диний маросимларда иштирок этарди. Айниқса, Акбарнинг ражпутларга нисбатан тутган сиёсати кўп муваффақиятларга олиб келди. Асрлар бўйи мусулмонлар ҳокимиятига қарши курашиб келган ражпутлар Акбар сиёсатидан мамнун бўлиб, унинг хизматига кирдилар, бу эса салтанат негизини мустаҳкамлашга хизмат қиларди. С. Лейн Поулнинг ёзишича, «Ҳинд рожаларининг Акбар сиёсатига сингишиб кетиши Акбар ҳокимиятининг диққатга сазовор ўринларидан биридир». Акбар ҳиндлар билан мусулмонларни бир-бирига чатиштириб юбора олмаган бўлса ҳам, ҳар қалай уларнинг ёнма-ён, тинч-тотув яшашларига эришиши ўша давр учун жуда катта ютуқ эди. Р. П. Трипати таъбири билан айтганда: «У ўз даврининг ҳам боласи эди, ҳам отаси эди». Шунинг учун ҳам Акбарни «халқ подшоҳи», «миллий қаҳрамон» деб аташади.

ЖАҲОНГИР

(1605—1627 йиллар)

Акбарнинг йигитлик чоғида кўрган фарзандлари ёшлигидаёқ вафот этдилар. Фотеҳпур Секри шаҳрининг кўзга кўринган уламоларидан бўлмиш Шайх Салим Чештийнинг бир неча бор дуолари ва дам солишларидан кейин Акбарнинг хотини, Жайпур маликаси Марям-уз-Замон 1569 йилда шаҳзода Муҳаммад Салимни туғиб берди. Салим ёшлигиданоқ катта уламолар таълими асосида тарбияланади. Ана шундай уламолардан бири—ўз даврининг йирик олими Абдураҳим Хони хон эди.

Салимнинг хотинлари кўп эди. Унинг биринчи хотини Ман Бай бўлиб, у Салимнинг катта ўғли шаҳзода

Хусравнинг онаси эди. Иккинчи хотини эса рожа Удай Сингхнинг қизи Жагат Гусай (Жодха Бай) эди. Шаҳзода Хуррам¹ ўша хотинидан туғилган эди. Салимнинг учинчи ўгли шаҳзода Парвез Соҳибжамол Бегимдан туғилган эди. Тўртинчи ўгли шаҳзода Шаҳриёр эса канизагидан туғилган эди. Шунга қарамай, Салимнинг энг севимли хотини Нур Жаҳон бўлиб, унга тахтга чиққандан кейин уйланганди.

Салим болалигиданоқ жуда эрка бўлиб ўсганидан, балоғатга етгач, майхўрлик ва маишатга берилиб кетганди. Отаси Акбар ҳаётининг охириги йилларидаёқ бесабр Салим отаси ўрнига тахтга чиқиш иштиёқи билан ёнарди. Бунинг уддасидан чиқа олмагач, у отаси билан ярашишга мажбур бўлди. Акбарнинг катта ўғиллари Мурод ва Дониёл отасидан аввалроқ ҳаёт билан видолашганлар. Шунинг учун Акбар вафоти олдидан Салимни тахт вориси қилиб тайинлаганди.

Салимнинг тож кийиш маросими 1605 йил 3 ноябрда бўлиб ўтди. Ушанда у ўзини Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир Подшоҳ Ғозий деб эълон қилди. Жаҳонгир ўз яқинларига юқори лавозимларни тортиқ қила бошлади. Ушалардан бири² Абул Фазлни ўлдирган рожа Вир Сингх Бундела эди. Отасининг аънаналарига содиқ қолган Жаҳонгир ҳукмдорлик фаолиятининг бошларидаёқ фуқарога эркинлик берадиган бир неча фармонлар чиқарди. Унинг буйруғига биноан Агра қалъасининг Шоҳ Буржига улкан қўнғироқ ўрнатилиб, унинг олтин занжири Жамна дарёси қирғоғида очиқ ҳолда қолдирилди. Подшоҳдан адолат сўрамоқчи бўлган оддий фуқаро ана шу занжир орқали қўнғироқ чалиб шоҳга мурожаат қилиши мумкин эди. Қўнғироқ неча марта чалинганини айтиш қийин-у, лекин бу тadbир Жаҳонгирнинг мамлакатда адолат ўрнатишга томон қўйган қадами бўлган эди.

ХУСРАВ ИСЕНИ

(1606 йил)

Шаҳзода Хусрав Жаҳонгирнинг катта ўгли эди. У Акбар саройидаги обрўли аъёнларидан рожа Ман Сингхнинг жияни, Мирзо Азиз Кўканинг куёви эди.

¹ Кейинчалик Шоҳ Жаҳон номи билан машҳур бўлди — тарж.

² Шаҳзода Салимнинг буйруғига биноан — тарж.

Улар Акбар вафот этганда унинг ўрнига тахтга Хусравни кўтармоқчи бўлган эдилар. Бироқ саройнинг бошқа амалдорлари бу режани қувватламаганликлари учун бу фикрдан қайтган эдилар. Кейин улар ҳам Жаҳонгирни шоҳ сифатида тан олганларидан сўнг афв этилди. Бироқ, шунга қарамай Жаҳонгир Хусравни ярим тутқунликда сақлади ва Ман Сингхни Бенгалия ҳокимлигидан бўшатиб юборди.

Хусрав ўша пайтда эндигина 17 ёшга тўлган эди. Подшоҳ бўлиш орзуси уни ҳеч тарк этмасди. 1606 йилнинг 6 апрелида у Агра қалъасидан қочиб чиқиб, Деҳли орқали Лоҳурга йўл олди. Унга эргашган сарбозлар сони 12.000 га етган эди. Сикх Гуру Арғун Дев¹ унга оқ фотиҳа берди. Лекин Лоҳур ҳокими уни қўллаб-қувватлашдан бош тортди.

Жаҳонгир Хусравнинг қочгани ҳақидаги хабарни воқеа содир бўлгандан бир неча соатдан сўнг эшитди. У дарҳол Хусрав кетидан қўшин юбориб, улар ортидан ўзи ҳам Лоҳурга отланди. Хусрав ортга қайрилиб шоҳ тўпчилари қўшини билан Бхаравал деган даштда жанг қилди. У жангда енгилиб, қочишга мажбур бўлди. Бир неча шериклари унга тоғаси рожа Ман Сингх ҳузурига яширинишни маслаҳат берди. Лекин у Ҳусайнбекнинг Кобулга бориш ҳақидаги маслаҳатини қабул қилди. Мана шу нозик вазиятда кўлгина шериклари ундан юз ўгириб кетдилар. Ченоб дарёсини кесиб ўтишда у қўлга олиниб Лоҳурга, Жаҳонгир ҳузурига келтирилди. Шаҳзода ҳибс этилди ва унинг шериклари қаттиқ жазога ҳукм қилинди.

1607 йилда Жаҳонгир Кобулдан Лоҳурга қайтаётганида унга суиқасд уюштирилди. Бунда Хусрав ва бошқа амалдорларнинг қўли бор эди. Бу сирни шаҳзода Хуррам сезиб қолиб дарҳол отасига етказган эди. Жаҳонгир бу ҳодисани обдон текшириб, суиқасд иштирокчиларини ўлимга маҳкум қилди. Хусравнинг кўзига эса мил тортилди, бироқ кейинроқ Жаҳонгир унинг бир кўзини даволатишга эришди. Аммо шаҳзода Хусрав тутқунликда сақланди. Бир қанча вақт ўтгандан сўнг Шаҳзода Хуррам Деккон ўлкаси томонларга юриш бошлаганда Хусравни ўзига ҳамроҳ қилиб олиш учун Жаҳонгирдан рухсат сўраб, бирга олиб кетди. Кейинроқ 1621 йилда шаҳзода Хуррамнинг топшириғига би-

¹ Уша даврнинг сикхларидан чиққан машҳур авлиёлардан — тарж.

ноан қотил ёлланиб, унинг қўли билан Хусрав ўлдирилди.

Бордию, Акбардан сўнг Хусрав тахтга чиққанида, Ҳиндистон тарихида қандай воқеалар рўй бериши мумкинлигини олдиндан айтиб бериш қийин-у, лекин Хусрав бобоси Акбарнинг жуда кўп яхши хислатларини ўзида мужассамлаштирган эди. У отаси Жаҳонгирдан кўра анча серғайрат ва тажрибали йигит бўлиб, давлатни бошқаришда холисона сиёсат олиб бориш қобилиятига эга эди. Бироқ тоғаси ва қайнотаси унинг ҳаракатларини қўллаб-қувватламадилар. Шунинг учун ҳам Хусрав ютқазиб қўйди.

Хусрав исёни кўпгина қўзғолонларнинг кўтарилишига туртки бўлди. Бироқ улар майда миқёсдаги қўзғолонлар бўлиб, барчаси бостирилди. Аммо бу исён бобурийлар билан сикхлар орасидаги муносабатни анча кескинлаштириб қўйди.

Хусравга исён олдидан оқ фотиҳа берган сикх уламиси Гуру Арғун Девга Жаҳонгир 2 лак¹ рупий жарима солди. У жаримани тўлашдан бош тортгани учун Жаҳонгир томонидан қатл қилинди. Бу ҳол сикхлар тарафидан уларнинг динини таҳқирлаш деб қабул қилинди ва ўша воқеадан сўнг сикхлар билан бобурийлар орасидаги зиддиятлар кучая бошлади.

ИМПЕРИЯНИНГ КЕНГАЙТИРИЛИШИ

Жаҳонгир отаси сингари империяни кенгайтириш сиёсатига содиқ қолди. Акбар ҳукмронлиги даврида Шимолий Ҳиндистонни бутунлай эгаллаш иши деярли якунланиб қолган эди. Баъзи майда давлатчалар ва Ражастондаги Мевор вилояти ўз мустақиллигини сақлаб келарди. Лекин Жанубий Ҳиндистоннинг кўп вилоятлари ҳали қўлга киритилмаган эди. Жаҳонгир Мевор ҳукуматини ва Жанубий Ҳиндистондаги майда давлатларни ўзига бўйсундиришга аҳд қилди.

Мевор уруши ва тинчлик битими. Рона Пратап Сингх бутун умри давомида Акбарга қарши жанг олиб бориб Читтор қалъасидан ташқари Мевор вилоятининг анчагина қисмида ўз мустақиллигини сақлаб келарди. Унинг вафотидан сўнг ўғли Амар Сингх Мевор ҳокими бўлди. У отасининг бобурийларга қарши олиб борган сиёсатини давом эттирди. Жаҳонгир тахтга чиқиши би-

¹ 1 лак юз мингга тенг — тарж.

лаоқ, 1605 йилда шаҳзода Парвез бошчилигида Меворга қарши қўшин юборди. Унга ҳамроҳ қилиб анча тажрибали саркардалардан Жафарбек, Асафхон ва рожа Жаганнатлар қўшиб берилди.

Бобурийлар хизматида турган Сагар (Амар Сингхнинг амакиси) ҳам маҳаллий шароитни яхши билгани ва ражпутларни ўз томонига оғдириб олиши мумкинлиги назарда тутилиб, уларга ҳамроҳ этиб тайинланди. Амар Сингх сустроқ жанг қилди. Шунга қарамай шоҳ қўшинлари саройда бўлаётган Хусрав исёни сабабли тезда пойтахтга чақириб олинди. 1608 йилда Маҳобатхон бошчилигида Меворга қарши яна қўшин юборилди. Рона Амар Сингх ўрмонга бекинишга мажбур бўлди. Бироқ Маҳобатхон кутилган натижага эриша олмади. У пойтахтга чақириб олиниб, унинг ўрнига Абдуллахон юборилди. Бироқ у ҳам ўз ниятини амалга ошира олмади, чунки Ранпур довоидан ўтишда ражпутлар унга анча талафот етказган эдилар. Шунга қарамай, шаҳзода Коронга қарши олиб борилган жангда ғолиб чиқиб, «Феруз жанг» деган тахаллус олишга сазовор бўлганди. Бироқ у ҳам пойтахтга чақириб олинди.

1613 йилда вазиятни ўз кўзи билан кузатиш учун Жаҳонгир Ажморга йўл олди. Жўнаш олдидан рожа Басу билан Мирзо Азиз Кўкани қўшин билан олдинги сафга юборди. Меворни бўйсундириш учун у ердан шаҳзода Хуррам ҳам қўшин билан юборилди. Бироқ Мирзо Азиз Кўка билан шаҳзода Хуррамнинг муносабатлари яхши бўлмагани туфайли Азиз Кўка пойтахтга чақириб олинди. Мақсадига эришиш учун Хуррам барча чораларни кўрди. Ражпутлар қаттиқ тазйиқ остига олинди, уларнинг уй-жойлари вайрон қилинди, шаҳарга келаётган ёрдам ҳам тўхтатиб қўйилди, Рона эса бир жойдан иккинчи жойга қочиб юришга мажбур бўлди. Ниҳоят, шаҳзода Корон ва бир неча амалдорлар Ронага сулҳ тузишни маслаҳат бердилар. Рона бунга рози бўлиб Хуррамга элчи юборди. Хуррам эса элчиларни Жаҳонгирга рўпара қилди. Жаҳонгир уларни яхши кутиб олиб, ўртада сулҳ тузилди. Сулҳ шартларига кўра, Рона Жаҳонгир ҳокимиятини тан олиб унга бўйсунди, ўғлини Жаҳонгир хизматида жўнатиши лозим эди. Жаҳонгир Меворнинг барча вилоятларини Ронага қайтариб берди, бироқ Читтор қалъасини қайта тикламасликка келишдилар.

Шундай қилиб, меворликларнинг бобурийлар билан Узоққа чўзилган урушига якун ясалди. Меворнинг

кейинги ҳокимлари ушбу сулҳга Аврангзеб давригача риоя қилиб келдилар. Бироқ бу даврга келиб бобурийлар Меворни ўз ҳудудига қўшиб олмоқчи бўлганларидан кейин битим бузилди.

Жанубий Ҳиндистон. Жаҳонгир Жанубий Ҳиндистонни эгаллашга ҳаракат қила бошлади. Бу ишни дастлаб Акбар бошлаганди. У Хондеш билан Аҳмаднагарнинг бир қисмини босиб олганди. Аммо Бижопур билан Голконда бўйсундирилмагунча Аҳмаднагар эгалланди деб бўлмасди. Жаҳонгир айнан шу ишга қўл урганди. Бироқ Аҳмаднагарнинг тадбиркор вазири Малик Анбар бобурийларнинг жанубга юришига тўсқинлик қилди. 1608 йилдаги Абдураҳим Хони хонон бошчилигида юборилган қўшин Малик Анбар қўшинига бас кела олмади.

Жаҳонгир 1610 йилда Аҳмаднагарни эгаллаш учун шаҳзода Парвез ва Асафхон бошчилигида катта қўшин юборди. Бироқ улар етиб келгунларича Малик Анбар Абдураҳим Хони хононни Бурҳонпургача чекинтириб яраш битими тузишга мажбур қилган эди. Ушанда Жаҳонгир Хони хононни чақириб олиб Декконга юришга отланган қўшинга бошлиқ қилиб тайинлади. Қўшинлар Аҳмаднагарни олиш учун икки томондан ҳужум уюштирдилар. Хони хонон билан рожа Ман Сингх Берор ва Хондеш томондан, Абдуллахон эса Носиқ томондан юриш бошладилар. Бироқ Абдуллахоннинг шошқалоқлик билан қилган хатоси туфайли Гужарот томонга чекинишга мажбур бўлди.

1616 йилда Жаҳонгир шаҳзода Хуррамга «шоҳ» унвонини бериб Декконга қўшин билан жўнатди. 1617 йилда Бижопур ҳокими воситачилигида яраш битими имзоланиб, унга кўра Болағат ҳудуди ва Аҳмаднагар қалъаси бобурийлар ихтиёрига топширилди. Бижопур ҳокими шоҳ Хуррамга қимматбаҳо совғалар ҳадя қилди. Сўнг Хуррамга «Шоҳи Жаҳон» унвони берилиб, унга Гужарот хонлиги ва подшоҳ отасининг тахти ёнида ўтириш ҳуқуқи берилди.

Абдураҳим Хони хонон Декконга шўъбадор этиб тайинланди. Бироқ Малик Анбар битим шартларини бажармади. У Бижопур ва Голконда ҳокимлари билан тил бириктириб, 1620 йилда Аҳмаднагар қалъасини яна қамал қилди. Жаҳонгир Шоҳ Жаҳонни яна Декконга юришга жўнатди.

Аҳмаднагарга ҳужум уюштириш учун Шоҳ Жаҳон қаттиқ чоралар белгилаб, ҳатто қамалда қолганларга ёрдам қилиш учун Давлатободга қўшин юборди ва

йўл-йўлакай Кирки қалъасини ҳам эгаллади. Рақиб қўшинларнинг важоҳатидан чўчиган Малик Анбар сулҳ тузишга рози бўлди. 1621 йилда сулҳ имзоланди. Унинг шартига биноан бутун Аҳмаднагар вилояти ҳудуди бобурийлар ихтиёрига ўтди, бунинг устига ҳар йили 18 лак рупий солиқ тўлайдиган бўлди, бир йиллик 18 лак рупийни эса ўша заҳотиёқ нақд тўлади. Бижопур ҳам 12 лак, Голконда эса 20 лак рупий нақд товон тўлади. Шундай қилиб, Деккон юриши 1621 йилда якунланди. Бундан буён Жаҳонгирнинг бу томонларга эътибор беришга имкони ҳам бўлмади, чунки бошқа томондан Шоҳ Жаҳон ва Маҳобатхонларнинг исёни кўтарилиб қолган эди.

Кангра. Кангра водийси Панжобнинг шимоли-шарқий томонида жойлашган. Шаҳар қалъаси жуда бақувват қурилган бўлиб, анча тепаликда жойлашганди. Акбар ҳукмронлиги даврида Ҳасанқулихон қалъага ҳужум қилиб кўрган эди. Кейинги сафар 1620 йилда шаҳзода Хуррам бошчилигида рожа Бикрамажит қалъани қамал қилди ва тўрт ойлик қамалдан сўнг қалъа эгалланди.

Бошқа юришлар. 1611 йилда рожа Тодар Малнинг ўғли Калон Мал Шоҳ Пурушотам Дасдан Харда (Орисса) вилоятини тортиб олди. Шундан сўнг шоҳ Пурушотам ўз қизини Жаҳонгирга хотинликка берди. 1615 йилда Иброҳимхон рожа Дуржон Салдан Кохар вилоятини тортиб олиб, унинг ҳудудидаги олмос конлари Жаҳонгир ихтиёрига ўтди. 1617 йилда рожа Пурушотам Дас исён кўтарди. У бостирилиб, унинг салтанати ҳам бутунича бобурийлар измига ўтди. 1620 йилда Кашмир воҳасининг жанубида жойлашган Киствор вилояти ҳам бобурийлар измига ўтди. 1613 йилда Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий чегарасидаги вилоятлар ҳам эгалланди.

Шундай қилиб, Жаҳонгир ҳукмронлиги даврида империя ҳудудини кенгайтиришга маълум уринишлар бўлди, муайян даражада муваффақият ҳам қўлга киритилди-ю, бироқ Жанубий Ҳиндистонни эгаллаш иши тўла амалга ошмади.

Қандаҳор. Жаҳонгир ҳукмронлиги даврида катта ютқазинишлар ҳам бўлди. Қандаҳор Эронга бой бериб қўйилди. Жаҳонгир тахтга чиққан кунлардаёқ Эрон шоҳи Шоҳ Аббос Қандаҳорни қўлга олишни кўнглига тугиб қўйган эди. У Қандаҳорга чегарадош вилоятлардаги бир неча амирларни Қандаҳорни босиб олишга

гижгижлаб қўйди ва улар 1620 йилда Хусрав исён кўтарган пайтда қалъани қамал қилиб олдилар. Қалъа доруғаси бўлмиш Шоҳбекхон қаттиқ қаршилик кўрсатди ва Деҳлидан ёрдам келгач, қамалчилар чекинишга мажбур бўлдилар. Шоҳ Аббос бу ишдан пушаймонлигини Жаҳонгирга маълум қилиб, ўз амирларини нодонликда айблади ва у билан дўстона муносабат ўрнатди. Шундай кейин 1611, 1615, 1616 ва 1620 йилларда Жаҳонгир саройига қимматбаҳо совғалар ҳам юбориб турди. Бу ҳол эса Қандаҳор мудофаасига лоқайдлик билан қаралишига сабаб бўлди. 1621 йилда эронликлар Қандаҳорга ҳужум қилиб, уни босиб олдилар. Деҳлидан ўз вақтида ёрдам етиб келмади, чунки у ерда Шоҳ Жаҳон исён кўтарган эди. Шундай қилиб, Жаҳонгир ҳукмронлиги даврида бобурийлар салтанати чегарасидаги муҳим қалъа қўлдан чиқариб юборилди.

НУР ЖАҲОН. УНИНГ УША ДАВР ТАРИХИ ВА СИЁСАТИГА КўРСАТГАН ТАЪСИРИ. ДАСТЛАБКИ ҲАЕТИ

Жаҳонгир ҳукмронлиги даврининг муҳим воқеаларидан бири унинг Нур Жаҳонга уйланиши бўлди. Доктор Бени Прасад бу ҳақда шундай деб ёзади: «Урта асрлар тарихида Нур Жаҳончалик ишқий можароларга кўмилган шахс учрамайди. Жаҳонгир ҳукмронлиги давридаги кўзга яққол ташланадиган воқеа унинг Нур Жаҳонга уйланиши бўлди. У ҳукмрон бўлган 15 йил давомида Нур Жаҳон салтанатнинг энг жозибадор ва энг қудратли ҳукмдори бўлиб келди».

Нур Жаҳоннинг отаси Мирзо Фиёсбек теҳронлик сарой амалдорларидан бўлиб, унинг отаси Хўжа Муҳаммад Шариф Эрон шоҳи Шоҳ Тахмасп саройида Язд қалъаси доруғаси лавозимида хизмат қилган эди. Отаси вафот этгандан сўнг Мирзо Фиёсбек мусибатли кунларни бошидан кечирди ва икки ўғли ва бир қизи билан Ҳиндистонга паноҳ излаб келди. 1577 йилда Қандаҳорга келишганда хотини яна бир қиз туғиб берди ва унинг исмини Меҳринисо қўйдилар¹.

Уша пайтларда Мирзо Фиёсбек оғир кунларга қолган эди. Ҳамроҳ бўлган карвонбоши Малик Масъуд яхшилик қилиб, уни Акбаршоҳ ҳузурига хизматга олиб

¹ Кейинчалик бу қиз Жаҳонгирнинг суюкли маликаси Нур Жаҳон номи билан машҳур бўлди — тарж.

борди. Мирзо Фиёсбек қобилиятли киши бўлиб, тез орада назарга тушиб қолди. Дастлаб у Кобулда девонбеги лавозимига тайинланди, кейинроқ Жаҳонгир унга «Эти-модуддавла»¹ унвонини бериб, ўз саройида девонбегилик лавозимига қўйди. 1594 йилда Меҳринисо Алиқулибек исмли йигитга турмушга чиқди. 1599 йилда Алиқулибек қуролсиз қўли билан бир йўлбарсни ўлдиргани учун шаҳзода Салим унга «Шер Афғон» номини берган эди. Салим отасига қарши исён кўтарганда Шер Афғон Салим хизматидан қочиб, Акбаршоҳ ҳузурига борганди. Акбаршоҳ вафотидан сўнг Салим Жаҳонгир номи билан тахтга чиқиб, Шер Афғонни афв этди ва Бенгалиянинг Бурдван вилоятига жоғирдор этиб тайинлади. Бу ишдан ранжиган Шер Афғон маҳаллий афғонлар исёнини бостириш ишига совуққонлик билан қарай бошлади. 1606 йилда Қутбиддин исмли амир рожа Ман Синх ўрнига Бенгалия ҳокимиятига бошлиқ этиб тайинланди. У бу ердаги Шер Афғонни менсимай муомала қила бошлади ва ҳузурига чақириб, унинг шоҳга садоқат билан хизмат қилмаётганини айтиб унга танбеҳ берган бўлди. Бундан ғазабланган Шер Афғон қиличи билан Қутбиддинни чопиб ташлади. Қутбиддиннинг қўриқчилари ҳам шу ердаёқ Шер Афғонни чопиб ташладилар. Шер Афғоннинг хотини Меҳринисо ва қизи Лодила Бегим Аграга маҳбус сифатида жўнатилди. Меҳринисо Акбаршоҳнинг беваси Салима Бегим хизматига қўйилди.

1611 йилнинг наврўз кунларининг бирида Жаҳонгир Меҳринисони тасодифан кўриб қолган ва унга ишқи тушиб, ўша йилиёқ унга уйланганди. Кейинчалик унга «Нур Маҳал», сўнгра «Нур Жаҳон» унвони берилган эди.

ЖАҲОНГИР ВА НУР ЖАҲОН УРТАСИДАГИ МУНОСАБАТНИ ИЗОҲЛАШДАГИ ҚАРАМА-ҚАРШИ ФИКРЛАР

Тарихчилар Шер Афғоннинг ўлими ва Жаҳонгирнинг Нур Жаҳонга уйланиши борасида турли фикр билдирадилар. Айрим тарихчилар Жаҳонгир Меҳринисони 1611 йилда биринчи бор кўрибоқ уйланган ва унинг эрининг ўлимига шоҳнинг алоқаси йўқ деб ёзишган.

Баъзи тарихчилар эса аксинча, Жаҳонгир шаҳзода-

¹ Давлат таянчи — тарж.

лигидаёқ Меҳринисога ошиқ бўлиб қолган, бироқ отаси Акбаршоҳ бу никоҳга розилик бермагани учун у ўз ниятини отасининг вафотидан сўнг рўёбга чиқарган, деб айтишади. Шунинг учун ҳам Жаҳонгир Меҳринисога етишиш учун Шер Афғонни ўлдиртириб юборган, деб тахмин қилишади.

Таниқли ҳинд тарихчиси доктор Бени Прасад Жаҳонгир шаҳзодалик пайтида Меҳринисони билмаган деган тахминни баён этади ва ўз фикрини қуйидагича асослайди:

1. Жаҳонгир Меҳринисони шаҳзодалик пайтидаёқ яхши кўриб қолгани ҳақида ўша пайтдаги ёзма манбаларда ҳеч қандай фикр йўқ.

2. Шоҳ Жаҳон даврида ёзилган манбаларда ҳам бу ҳақда ҳеч нарса дейилмаган.

3. Бу мавзуда овруполик тарихчи ёки саёҳатчиларнинг ҳам фикрлари берилмаган.

4. Мусулмонлар ўртасида кўп хотинлилик одатдаги ҳол ҳисобланади, демак, Акбаршоҳ шаҳзода Салимининг Меҳринисога уйланишига қаршилиқ қилиши мумкин эмас эди.

5. Агар Салим Меҳринисони севиб қолганида, Акбаршоҳ Шер Афғонни Салимининг хизматига қўймас эди ва кейинроқ Салим ўзи тахтга чиққач, Шер Афғонни юқори мартабага йўлатмаган бўлар эди.

6. Рожа Ман Сингхнинг Бенгалия ҳокимлигидан бўшатилишининг асл сабаби унинг шаҳзода Хусрав билан яқин алоқада бўлганлигидир. Қутбиддиннинг Бенгалияга ҳоким этиб тайинланишининг ягона сабаби ҳам ана шу эди.

7. Нур Жаҳон Жаҳонгирни севар эди. Бордию Шер Афғоннинг ўлдирилишида Жаҳонгирнинг қўли бўлганда эди, Нур Жаҳондек қатъий ирода эгаси бўлган бу аёл эрининг қотилини севмаган бўлар эди.

8. Меҳринисонинг саройга келтирилишининг сабаби шуки, унинг отаси ва акаси ўша ерда эди.

Шундай қилиб, доктор Бени Прасад Меҳринисо билан шаҳзода Салим ўртасидаги ишқий можаро ва Шер Афғоннинг ўлимида Жаҳонгирнинг қўли борлигини рад этади. Д-р Трипати ва д-р Шарма ҳам бу фикрни маъқуллайдилар.

Бироқ д-р Ишвари Прасад шаҳзода Салим билан Меҳринисо ўртасидаги ишқий можаро бўлгани ва Жаҳонгирнинг Шер Афғон ўлимида қўли борлигини қуйидагича изоҳлайди. Унинг фикрича:

1. Д-р Бени Прасаднинг Жаҳонгирни ёқлаб билдирган фикрлари асоссиз.

2. Уша даврдаги тарихчилар шоҳнинг шахсий ҳаёти ҳақидаги ҳолис фикрини ёзиб қолдира олмас эдилар.

3. Шоҳ Шер Афғонни қандайдир гумон асосида жазолашни Қутбиддинга тайинлаган эди. Ҳаттоки Қутбиддин ўзи ҳам шоҳнинг нима сабабдан Шер Афғондан норози эканидан беҳабар бўлган.

4. Кундалик ҳаётининг ҳар бир дақиқасини баён қилиб ёзиб қолдирган Жаҳонгир Нур Жаҳонга уйланиши ва уйлангандан кейинги уч йиллик давр ҳақида бирон нарса ёзиб қолдирмаган.

5. Шер Афғоннинг ўлими тафсилотини ҳам Жаҳонгир ёзиб қолдирмаган.

6. Меҳринисо отаси ва акаси тириклигидаёқ Салима Бегим хизматига берилганди. Бу пайтда отаси ва акаси шоҳ хизматида эдилар. Бу эса қандайдир шубҳаланишга асос беради.

7. Жаҳонгир Меҳринисонинг эри вафотидан сўнг тўрт йилгача унга уйланишдан қочиб юрди, чунки унга уйланиш ҳақидаги ниятларини дарров ошкор қилишни истамаган эди.

Д-р Ишвари Прасаднинг таъкидлашича, Шер Афғоннинг ўлимида шоҳни айблашга исбот бўлмаса-да, унинг ўлими тафсилотлари ниҳоятда шубҳалидир. Голландиялик саёҳ Де Лаётнинг машҳур «Ҳиндистон таърифи ва ҳинд тарихидан бир парча» номли машҳур асариди: «Меҳринисо Шер Афғонга унаштириб қўйилгани туфайли Акбар Салимнинг унга уйланишига рухсат бермади. Бироқ Салим ўзининг унга бўлган муҳаббатини ҳеч қачон унутмаган», — деб ёзганди.

Демак, Жаҳонгир Меҳринисони қизлигидаёқ яхши кўрган, бироқ у Шер Афғонга унаштириб қўйилгани учун Акбаршоҳ бу никоҳга рухсат бермаганди. Атрофдагиларнинг шубҳасини сўндириш учун уйланиш маросими Шер Афғон ўлиmidан сўнг тўрт йилга кечиктирилган.

НУР ЖАҲОННИНГ ФЕЪЛ-АТВОРИ

Нур Жаҳон Жаҳонгирга турмушга чиққанда 34 ёшда эди. Ҳатто шу ёшда ҳам ўта кетган гўзал аёл эди. Бундан ташқари, у маълумотли, яхши тарбия кўрган, маданиятли аёл бўлиб, шеърят, мусиқа ва тасвирий

санъатни жуда яхши кўрарди, форсийда ғазаллар ҳам битгани маълум. У жуда ақлли аёл бўлиб, янги бичимдаги кийимлар, безаклар ва янгича ҳашамларни ўзи кашф этарди. Унинг маъмурий ишларга ҳам қобилияти яхши бўлиб, ҳал қилиниши зарур масалаларнинг ечим нуқтасини дарҳол топарди. Жаҳонгирни жуда севар ва уни ичкиликдан тийиб турарди. У шижоатли аёл бўлганидан давлатни идора қилиш ишларига, ўша даврнинг сиёсатига аралашиб, ўз таъсирини ўтказиб турар ва ҳокимиятни ўз қўлида ушлаб туришга ҳаракат қилар эди. Шунинг учун ҳам ўша давр тарихи ва сиёсатида унинг сезиларли ўрни бор.

НУР ЖАҲОННИНГ ЎЗ ДАВРИ ТАРИХИ ВА СИЁСАТИГА КЎРСАТГАН ТАЪСИРИ

Нур Жаҳон Жаҳонгирга турмушга чиқиши биланоқ ўз таъсирини кучайтира бошлади. 1613 йилда у подшоҳ Бегим даражасига кўтарилиб, салтанатдаги биринчи мавқедаги аёл ўрнини эгаллади. Унинг қариндошлари ҳам юқори лавозимларга кўтарилдилар. Албатта, унинг отаси Эътимодуддавл ва акаси Асафхон ўзларининг хизматлари туфайли яхши лавозимларни олган эдилар, бироқ уларнинг кейинчалик янада равнақ топишларида Нур Жаҳоннинг хизмати катта бўлди.

Аввалбошда у шоҳ билан катта қабул маросимларида иштирок эта бошлади, баъзи бир танга пулларда ҳам унинг исми зарб қилинди. Кейинроқ шоҳнинг буйруқларига ҳам ўзи имзо қўя бошлади. Муҳтож ва камбағал аёлларга ер инъом этиш ҳоллари Бегим Нур Жаҳоннинг розилигисиз бўлмас эди. Шундай қилиб, амалий жиҳатдан давлатни идора қилиш ишлари Нур Жаҳон қўлига ўта бошлади ва давлат аҳамиятига молик бўлган бирорта қарор унинг розилигисиз қабул қилинмасди. Ёши ўтиб бораётган Жаҳонгир ҳам соғлигининг мазаси йўқлиги туфайли бунга қаршилиқ қилмасди ва кўп ишларни ақлли, серғайрат рафиқасига ишонар эди. Унинг майхўрликка камроқ берилиши ва гўшти камроқ истеъмол қилиши ҳам рафиқасининг талаби туфайли юз берган эди.

Нур Жаҳоннинг сиёсий фаолиятини икки даврга бўлиш мумкин. Биринчи давр 1611—1622 йилларни ўз ичига олади. Бу даврда унинг отаси ва онаси ҳаёт бўлиб, улар Нур Жаҳоннинг ҳаддан ошиб кетишига йўл

қўймасдан, унга яхши таъсир кўрсатиб турар эдилар. Бу пайтда тахт вориси шаҳзода Хуррам билан улар ҳамкорлик қилар эдилар.

Иккинчи давр 1622—1627 йилларни қамраб олади. Унинг онаси Асма Бегим 1621 йилда, отаси Эътимодуддава 1622 йилда вафот этганларидан сўнг унинг иштиёқини тизгинлаб турувчи одам қолмади. Жаҳонгир эса соғлиғи ёмонлашгани туфайли давлат бошқарувини тўлалигича рафиқасининг назоратига бериб, унга катта эркинлик яратиб қўйди. Натижада Нур Жаҳонда тахтни тўла эгаллаб, шоҳнинг вафотидан сўнг ҳам ҳокимиятни қўлдан чиқармаслик иштиёқи туғилди. Бу эса Шоҳ Жаҳон — шаҳзода Хуррам билан рақобатга олиб келди.

Жаҳонгирга турмушга чиққанидан кейинноқ Нур Жаҳон атрофида унинг маслаҳатчиларидан иборат бўлган «Нур Жаҳон хунтаси» деб аталган гуруҳ пайдо бўлди. Бу гуруҳга унинг онаси Асма Бегим, отаси Эътимодуддава ҳамда шаҳзода Хуррам кирарди. Уларнинг ҳар бири қобилиятли кишилар бўлиб, салтанатда юқори мансаб эгалари эдилар. Тахт вориси шаҳзода Хуррам Нур Жаҳоннинг акаси Асафхоннинг қизи Аржуманд Бону Бегимга 1612 йилда уйланган эди. Унга тахтнинг ўнг томонида ўлтириш ҳуқуқи ва «Шоҳ Жаҳон» унвони, шунингдек, 30 минг пиёда ва 20 минг суворийга саркардалик қилиш ҳуқуқи берилган эди. Уша пайтда Эътимодуддава 7 минг пиёда ва 7 минг суворийга (1619 й.), Асафхон эса 6 минг пиёда ва 6 минг суворийга (1622) раҳбарлик қилиш ҳуқуқига эга эдилар.

Сарой аъёнларининг кўпчилиги Нур Жаҳоннинг саройдаги таъсири кучайиб кетаётганидан норози бўлиб, унга қарши гуруҳга жипслаша бошлагандилар. Шунга қарамай Нур Жаҳон ўз суянчиқлари, қудратли амалдорлари ёрдамида 1622 йилгача ҳокимиятда ҳал қилувчи мавқеда ва олий мақомда сақланиб турди.

1621 йилда Нур Жаҳон Шер Афғондан бўлган қизи Лодила Бегимни шаҳзода Шаҳриёрга турмушга узатди. Бу билан шаҳзодага 8 минг пиёда ва 4 минг суворийга раҳбарлик қилиш ҳуқуқи ҳам берилди. Уша тўйдан кейин салтанатдаги сиёсат ўзгарди. Жаҳонгирнинг соғ-

¹ Кейинчалик Шоҳ Жаҳоннинг суюкли маликаси Мумтоз Маҳал Бегим номи билан машҳур бўлган. Машҳур Тож Маҳал мақбараси ана шу малика хотирасига бағишлаб Шоҳ Жаҳон томонидан қурдирилган — тарж.

лиғи ёмонлашиб, куни битиб қолгани сезила бошлади. Нур Жаҳон эрининг вафотидан кейин ҳам ҳокимиятни ўз қўлида сақлаб қолиш иштиёқида ёнар эди. Бордию тахт шаҳзода Хуррамга насиб этгудай бўлса, у Нур Жаҳоннинг қўлида қўғирчоқ бўлишни истамаслиғи аниқ эди. Д-р Бени Прасаднинг ёзишича: «Ҳали гўдак юмшоқ табиатли, калтафаҳм ва тентакнамо феълли шаҳзода Шаҳриёр эса бу уддабурон аёлнинг қўлига унинг машъум ниятига етиши учун жуда боп қуроли бўлиб тушган эди». Шунинг учун Нур Жаҳон салтанат ҳокимиятида шаҳзода Шоҳ Жаҳоннинг мавқеини синдириб, Жаҳонгир вафотидан кейин Шаҳриёрни тахтга миндириш пайига тушиб қолган эди.

Натижада Шоҳ Жаҳон исён кўтарди. Д-р Бени Прасад Шоҳ Жаҳон исёнининг асосий сабаби унинг отасига итоат этишдан бош тортгани ва ўзининг шахсий режаси эди, деб кўрсатади. Бироқ бу исённинг тўғилишига Нур Жаҳоннинг шум режалари ҳам катта таъсир кўрсатган эди. Жаҳонгир ҳукмронлигининг охириги йилларида рўй берган бу ҳодиса уч йиллик беҳуда қон тўкишлар ва ўринсиз йўқотишлар билан ҳеч кимнинг кўтуғисиз, балки, салтанат қудратининг камайиши билан якуланди.

Жаҳонгирнинг яна бир саркардаси Маҳобатхон ҳам 1626 йилда исён кўтарди. Унинг мақсади Жаҳонгирни йўқотиш билан ҳокимиятда Нур Жаҳоннинг таъсирини тугатиш эди. Маҳобатхон тахт ҳомийларидан бўлса ҳам, Нур Жаҳоннинг давлат ишларига аралашувини ёқтирмайдиганлар тоифасидан эди. Нур Жаҳон буни сезарди. Шунинг учун ҳам у Жаҳонгирнинг етук саркардаларидан бўлса-да, унинг мавқеи ўсишига Нур Жаҳон тўсқинлик қилиб келарди. Шунга қарамай Шоҳ Жаҳоннинг исёнини бостириш ишини уддалай оладиган ягона саркарда ҳам шу киши бўлганидан, номигагина шаҳзода Парвез бош бўлса ҳам, аслида амалий ишни бажариш учун Маҳобатхон бошлиқ суворийлар Шоҳ Жаҳон исёнини бостириш учун юборилди ва у бу ишни яхши уддалай олди. Бу эса унинг обрўсини ошириб, шаҳзода Парвезга яна ҳам яқинроқ қилиб қўйди.

Бу эса Нур Жаҳонга ёқмас эди, шунинг учун у Маҳобатхонни обрўсизлантириш чораларини қидира бошлади. Бу ўз навбатида Маҳобатхоннинг исёнига ва шоҳнинг қаттиқ ташвишланишига сабаб бўлди. Нур Жаҳон кўрган чоралар кутилган натижани берди ва Маҳобатхон шоҳ саройида қолиб, Шоҳ Жаҳон хизматига

кирди. Маҳобатхоннинг исёни Жаҳонгир салтанатининг охирги йилларида уни бир ларзага солганди.

Д-р Р. П. Трипатининг фикрича, Маҳобатхоннинг исёнига Асафхон сабабчи бўлганди. У шундай усталик билан Нур Жаҳон ва унинг ишонган саркардаси Маҳобатхон ўртасига қутқу солдики, натижада Нур Жаҳон дадил суянадиган саркардасидан ажралиб қолди. Бу эса Асафхоннинг куёв ўғли бўлмиш Шоҳ Жаҳоннинг осонгина тахтни эгаллаши учун йўл очиб берганди. Асафхоннинг бу сиёсий ўйинида Нур Жаҳон бир восита ролини ўйнаб берди. холос ва кучли саркардасидан маҳрум бўлди.

Нур Жаҳоннинг давлат сиёсатига аралашуви Жаҳонгир ҳукмронлигининг охирги даврида икки марта жиддий исён кўтарилишига сабаб бўлди. Бу эса салтанатни ларзага келтириб, унинг анча кучсизланишига олиб келди ва обрўсига путур етказди. Агар Нур Жаҳон ўз куёв ўғли бўлмиш Шаҳриёрни тахтга чиқаришга интилмаганда эди, Шоҳ Жаҳон исён кўтармасди. Маҳобатхоннинг исёни ҳақида эса умуман гап бўлиши ҳам мумкин эмасди. Шундай қилиб, Нур Жаҳоннинг салтанат ишига аралашуви салтанатга жиддий путур етказди.

ШОҲ ЖАҲОН ВА МАҲОБАТХОН ИСЕНЛАРИ. ШОҲ ЖАҲОН ИСЁНИ (1623—1626 йиллар)

Шаҳзода Шаҳриёрнинг Нур Жаҳоннинг Шер Афғондан бўлган қизи Лодила Бегимга уйланиши Нур Жаҳоннинг Шоҳ Жаҳонга бўлган муносабатини кескин ўзгартириб қўйди. Бу воқеагача Шоҳ Жаҳон тахт вориси ва Нур Жаҳоннинг саройдаги ишонган кишиларидан бири деб ҳисобланар, Нур Жаҳон унга саҳийлик билан эътиқод қўйиб келар эди. Энди эса Шоҳ Жаҳоннинг ўрнини ўзининг куёв ўғли Шаҳриёр учун эгаллаш зарур бўлиб қолганди, чунки Шаҳриёр тахт вориси бўлиб қолгудай бўлса, уни истаган йўлга юргизиш мумкин эди.

Шунинг учун Нур Жаҳон Шоҳ Жаҳонни обрўсизлантириб, унинг саройдаги таъсирини камайтириш пайига тушади. Нур Жаҳоннинг ота-онаси ўлиб кетгандан кейин уни инсофга чақириб турадиган киши қолмаган ва эрининг вафотидан кейин ҳам салтанат тизгинини

қўлда сақлаб қолиш иштиёқи унга тинчлик бермасди. Шоҳ Жаҳоннинг ҳам кундан-кунга Нур Жаҳондан шубҳаси ортиб борарди. Шунинг учун иккаласининг ўртасидаги зиддият кучая бошлади. Д-р Бени Прасад таъкидлаганидек, ягона салтанатда Нур Жаҳон ва Шоҳ Жаҳондек икки ҳукмдорнинг ёнма-ён туриши мумкин эмасди.

1622 йилда Қандаҳор қалъасини эронликлар қамал қилиб олган эдилар. Жаҳонгир қалъани қутқаришни Шоҳ Жаҳонга топширди. Шоҳ Жаҳон эса Қандаҳорга ёмғирли кунлар ўтгандан сўнг боришга рози бўлди, бироқ унинг эвазига Жаҳонгирдан бутун Панжоб вилояти ва Рохтасгар қалъасини ўз ихтиёрига беришни сўради. Шоҳ Жаҳоннинг бу талаблари Нур Жаҳонга жуда қўл келиб, уни отасига ёмонлади.

Д-р Т. П. Трипатининг ёзишича, Жаҳонгир Нур Жаҳоннинг ташвиши туфайли ғазабланган эмас, балки Шоҳ Жаҳоннинг талаблари шоҳ учун ноқулай ва ҳаддан ортиқ инсофсизлик бўлиб туюлганди. Агар Шоҳ Жаҳоннинг бу талабларига рози бўлса, Гужарот вилояти тўлалигича, Ражастоннинг катта қисми, Молва ва Панжоб бутунлай қўлдан кетиши мумкин эди. У ҳолда шоҳ ихтиёрида Деҳли, Агра, Аллоҳобод, Беҳор ва Бенгалия қоларди, холос. Жаҳонгир шунинг учун ҳам Шоҳ Жаҳоннинг бу талабларини қабул қилмади.

Бу пайтда Шоҳ Жаҳон Декконда эди ва шоҳ унга салтанатга қарашли қўшинни пойтахтга жўнатиб юборишни буюрди. Шу вақт бошқа можаро ҳам туғилиб қолди. Шоҳ Жаҳон шоҳдан Дўлпур вилоятидан жоғир ажратиб беришни сўраганди. Илтимоси сўзсиз қондирилишига ишончи комил бўлган Шоҳ Жаҳон саройдан рухсат кутмаёқ ўз одамларини у ерни эгаллаш учун юборганди. Бироқ бу ерларни Нур Жаҳон илгарироқ шоҳдан рухсат олиб шаҳзода Шаҳриёр номига хатлаб берган эди. Шоҳ Жаҳоннинг вакиллари Дўлпурга келиб, бу ерга ўзларидан илгарироқ етиб келган Шаҳриёрнинг вакили бўлмиш фавждор¹ билан жанжаллашиб қолдилар. Бу ҳол Шоҳ Жаҳоннинг ғазабини қўзғаб, шоҳга итоат этишдан бош тортди. Шунинг учун ҳам шоҳ барча қўшинни саройга жўнатишни талаб қилди. Шоҳ Жаҳон эса бу буйруққа итоат этмади. Бунинг ўрнига Эрон шоҳига ўз вакили Зоҳидбек орқали қимматбаҳо совға-саломлар жўнатиб, Гондвана ва Жанубий

¹ Маҳаллий ҳокимият вакили — тарж.

штатлардан ўзига хайрихоҳлар тўплай бошлади. Жаҳонгир Шаҳриёрга 12 минг пиёда ва 8 минг суворийга қўмондонлик қилиш ҳуқуқини бериб, уни Қандаҳорни қутқариш учун жўнатди.

Д-р Сриваставанинг айтишича: «Ўша пайтда Шоҳ Жаҳон подшоҳдан кечирим сўради, бироқ Жаҳонгир Панжобдаги унга қарашли—жоғирни Ҳисорни ҳам қўшиб Шаҳриёрга инъом қилган эди». Д-р Трипатининг айтишича Шоҳ Жаҳон ўша кезларда отасига нисбатан тақаббуруна мазмунли ва Нур Жаҳонга нисбатан нафратга тўла хатлар ёзган эмиш. Нима бўлган тақдирда ҳам Шоҳ Жаҳон отасига итоат қилишдан бош тортган эди. Нур Жаҳон Шоҳ Жаҳоннинг қилмишларидан хавфсизраб, Маҳобатхонни Кобулдан саройга чақиртирди. Унга 5 минг суворий ва 6 минг пиёда аскарга қўмондонлик қилиш ҳуқуқини берди. Асафхонни эса сарой хазинасини қўриқлашга масъул қилиб тайинлади.

Шаҳриёр қўшини Қандаҳорга ёрдам беришга улгуриб кела олмади, шунинг учун 1622 йилда Қандаҳорни эронликлар эгаллаб олди. Худди шу пайтда Шоҳ Жаҳон исён кўтариб қолди. Жаҳонгир шаҳзода Парвезни Маҳобатхон ҳамроҳлигида исённи бостириш учун жўнатди. 1623 йилда ўзи ҳам Нур Жаҳон билан воқеаларни яқиндан кузатиш учун Ажморга келди.

Шоҳ Жаҳон Манду орқали ўтиб, қўққисдан Аграга ҳужум қилди. Шунга қарамай 1623 йилнинг бошларида Агра яқинидаги Боложпур қалъаси ёнида шоҳ қўшинлари унга қаттиқ зарба берди. У яна Мандуга қайтди. Маҳобатхон билан Парвез уни таъқиб қилиб боришди. Шоҳ Жаҳон Асиргарга чекиниб, Гужарот вилоятини тўлалигича шоҳ қўшинларига ташлаб чиқиб кетди. Ундан кейин Бурҳонпурга келиб, Аҳмаднагардан сўраган ёрдамига рад жавобини олди. Ҳимоясиз қолган Бурҳонпурни Маҳобатхон дарров таслим қилди. Шоҳ Жаҳон Ориссага бориб уни эгаллагач, Бенгалияни ҳам қўлга киритди ва Беҳор вилоятига ўтиб, у ерни Рохтасгар, Жонпур ва Патна қалъалари билан қўшиб эгаллади. Сўнгра Аллоҳобод қалъасини қамал қилди. Маҳобатхон шимол бўйлаб уни таъқиб этганча Аллоҳобод яқинида жангга киришга мажбур қилди. Шоҳ Жаҳон енгилиб, чекинишга мажбур бўлди ва Беҳор, Бенгал, Телингона ва Бижопур орқали Аҳмаднагарга келди. Маҳобатхон уни Декконгача таъқиб қилиб келди.

Бу сафар Аҳмаднагар хони Малик Анбар Шоҳ Жаҳонга ёрдам қўлини чўзди, чунки бижопурликлар бо-

бурийлар ёрдамида унга тажовуз қилиб турган эдилар. Шоҳ Жаҳон Бурхонпур қалъасини қамал қилиш пайида турган эди, бу ерга ҳам Маҳобатхон етиб келди. Шоҳ Жаҳон Балоготга чекиниб, Роҳтасгардан паноҳ топди. Шу ерда у бетоб бўлиб қолди. Энди унга ҳамроҳ бўлган сарбозларнинг шашти қайтган эди. Ҳатто унинг энг яқин ҳамроҳи Абдулло ҳам юз ўгириб, қаландарлик йўлини танлади.

Шоҳ Жаҳоннинг шоҳ отасидан узр сўрашдан бошқа иложи қолмаган эди. Шоҳ ўз ўғлини кечириб, уни Балоготга хон етиб тайинлади. Бунга жавобан Шоҳ Жаҳон Роҳтасгар ва Асиргар қалъаларини шоҳ аскарларига топширди ва ўз ўғилларидан Доро Шукуҳ билан Аврангзебни саройда хизмат қилиш учун кафил сифатида жўнатди.

Шундай қилиб, Шоҳ Жаҳон исёни муваффақиятсиз тугади. Бу исён салтанатни уч йилгача бесаранжом қилиб турди. Исённинг боетирилишига кўпгина сабаблар бор эди. Шоҳ Жаҳон отаси бетоб бўлгани учун ўз қўшинини бошқара олмайди, деб ҳисоблаганди. У саройда Девонбеги мансабини эгаллаб турган қайин отаси Асафхонни ўзига ёрдамга келади деб умид қилган эди. Саройда Нур Жаҳоннинг қилмишларидан зада бўлган амалдорларнинг ҳам ўз томонига оғиб ўтишларини кутган эди. Бунинг устига шоҳ қўшинларининг шимоли-ғарб томонидан етиб келишларини ҳам кутмаган эди, чунки Қандаҳор эронликлар қўлига ўтиб кетаётган эди.

Ана шу вазиятда бошқа саркардалар ҳам ўзига эргашади, деб ўйлаган Шоҳ Жаҳоннинг барча хомаки ҳисоблари пучга чиқди. Шоҳ ўз қўшинларини ўзи бошқара олди. Асафхон эса бу ҳолатда куёвига ён босишни маъқул кўрмади. Маҳобатхондек тажрибали саркарда шоҳ режаларига жуда қўл келди, бундан ташқари, Эрон ҳам қўшниларни ортиқча безовта қилмади. Нойлож қолган Шоҳ Жаҳон таслим бўлишга мажбур бўлди.

МАҲОБАТХОННИНГ ДАВЛАТ ТУНТАРИШИ (1626 йил)

Маҳобатхон Жаҳонгирнинг энг ишонган саркардаларидан бўлиб, у салтанатга энг содиқ кишилардан эди-ю, бироқ Нур Жаҳоннинг салтанат ишларига аралашуви унга ёқмасди. Шунга қарамай, Шоҳ Жаҳон

бош кўтарганда шоҳга садоқат билан хизмат қилиб исёни бостирди. Бу эса саройда унинг обрўси ва таъсирини ошириб юборди. Бундан ташқари у юришлар давомида шаҳзода Парвез билан яқиндан дўстлашиб қолганди. Бу ҳол Нур Жаҳонга ёқмасди, чунки Маҳобатхон шоҳ салтанатига содиқ бўлса ҳам, унинг ўзинга содиқ эмаслигини малика яхши биларди. Маҳобатхоннинг шаҳзода Парвез билан дўстлашуви Нур Жаҳонни безовта қила бошлаганди. Чунки Парвез унинг куёви шаҳзода Шаҳриёр билан тахтга даъвогарликни таллашиши мумкин эди.

Доктор Сриваставанинг фикрича, Нур Жаҳон Маҳобатхонни обрўсизлантириш пайига тушиб қолганди. Доктор Трипатининг фикрича, Асафхон куёви Шоҳ Жаҳонни тахтга чиқариш учун унинг қудратини орттириб, Маҳобатхонни ўртадан кўтариб ташлаш пайида юрганди. Нур Жаҳон эса Асафхон режаларининг қурбонига айланди. Маҳобатхоннинг мавқеини пасайтириш саройдагиларнинг, яъни Нур Жаҳон тарафдорларининг иши бўлди.

Аввалбошда шаҳзода Парвез билан Маҳобатхоннинг ўртасига раҳна солинди. Маҳобатхон Бенгалияга жўнатилади. Парвез эса Хони хонон билан Бурхонпурга юборилди. Бенгалиядан келгач, Маҳобатхондан ўлжа олинган филлар ва бойликларни хазинага топшириши талаб қилинди. Бунга қарши у шоҳга норозилик билдирмоқчи бўлди-ю, бироқ келажакдаги нохушликларни кўз олдига келтириб, фикридан қайтди. Шунинг учун шахсан ўзи шоҳ билан учрашиб, унга арзқилмоқчи эди. Бу пайтда Жаҳонгир Кобул сафарига йўл олган бўлиб, Панжоб яқинидаги Бехат дарёси қирғоғида чодир тикиб дам олаётган эди. Шу ерда Жаҳонгир қандайдир сабабга кўра Маҳобатхоннинг куёви Бархударни шарманда қилиб, унинг мол-мулкни мусодара қилган эди. Бу ҳол Маҳобатхонни ниҳоятда ғазабга келтирди.

Маҳобатхон Жаҳонгир қароргоҳига яқинлашганда Нур Жаҳон, Асафхон ва шоҳ қўшинининг каттагина қисми дарёнинг нариги қирғоғига ўтган эди. Маҳобатхон шоҳ билан учрашиб, ундан адолат билан ҳукм чиқаришни сўради ва бу ерга шоҳ ҳаётининг хавфсизлиги ҳақида ташвишлангани учун келганини, чунки унинг ўғилларининг нияти бузуқ эканини баён қилди. Шоҳ ҳам унинг илтимосига рози бўлди.

Бундан хабар топган Нур Жаҳон шоҳнинг хавфсизлигига эътиборсизлик билан қарагани учун Асафхонни

койиди ва Жаҳонгирнинг қаршиликка ҳам қарамай, дарёни кечиб, бериги қирғоққа ўтдилар ва Маҳобатхонга ҳужум қилмоқчи бўлдилар. Лекин Нур Жаҳоннинг режалари барбод бўлди. Шоҳ қўшинининг бир қисми дарёдан ўтиши биланоқ Маҳобатхоннинг ражпутлардан иборат қўшини уларни тумтарақай қилди. Асафхон мағлуб бўлиб, Аток қалъасига яширинди, Нур Жаҳон эса таслим бўлиб, Жаҳонгир ҳузурига келтирилди. Кейинроқ Асафхон ҳам келиб таслим бўлди. Шундай қилиб, Шоҳ Бегим Нур Жаҳон ва Асафхонлар Маҳобатхон иродасига бўйсундилар.

Маҳобатхоннинг бошқа нияти йўқ эди. Бўлган ишлар вазият тақозоси билан қилинганди. Шунинг учун саройдагиларнинг қарорига кўра, у ҳам Қобулга кетди. Маҳобатхонда айёрлик йўқ эди, бироқ Нур Жаҳон жуда маккор эди. Тез орада вазият ўзгарди. Қобулда туришганда сарой қўшинидаги сарбозлар билан Маҳобатхоннинг ражпут суворийлари орасида жанжал чиқди. Маҳобатхон сарой сарбозларининг қаршиликни бос тирди-ю, лекин ўзининг аскарларидан кўплари уни ташлаб кетдилар, бу эса қўшин орасида унинг мавқеини тушириб юборди.

Қобулдан қайтишда Рохтасгар қалъаси яқинида қўшиннинг эрталабки кўригини шоҳ ўзи қабул қилмоқчи бўлиб, бунга Маҳобатхонни кўндирди. Қўшин кўриги пайтида Жаҳонгир Маҳобатхонга қароргоҳдан чиқиб кетишни буюрди. Нур Жаҳон ва Жаҳонгирнинг найрангига учиб, ўз аскарларини сарой қўшинидан узоқда қолдирган Маҳобатхоннинг қароргоҳдан чиқиб кетишдан бошқа иложи қолмаганди. Шу пайтда шоҳга қарши жанг қилай деса, қўшин тайёр эмас эди. Шундан кейин у Тоттага қараб қочди. Ўзи билан Асафхоннинг ўғли ва шаҳзода Дониёлни гаров сифатида олиб кетди, бироқ хавфсизроқ жойга етиб олгач, уларни бўшатиб, Шоҳ Жаҳон ҳузурига келди. Маҳобатхон исёни шу билан якунланди. Аслида буни исён деб ҳам бўлмади. Жаҳонгир билан Нур Жаҳон унинг қўлида асирда эканида, у уларга ҳурмат билан муомала қилди. Чунки у шоҳ шахсига нисбатан беғараз эди.

ЖАҲОНГИРНИНГ ВАФОТИ

1620 йилдан бошлаб Жаҳонгирнинг соғлиғи ёмонлаша бошлади. У тез-тез Қашмир водийсига сафарга чиқиб турса ҳам, бу сафарлар кутилган натижани бер-

мади. 1627 йилнинг март ойида шоҳ яна Қашмирга сафарга жўнади. У ерда бетоб бўлиб, ётиб қолди ва Лоҳур томон йўлга чиқдилар. Йўлда, Бхимбар деган жой яқинида 1627 йил 7 ноябрь куни Жаҳонгир бу фоний дунё билан видолашди. У Лоҳурга дафн қилиниб, унинг қабри устига Нур Жаҳон гўзал мақбара қурдирди.

ЖАҲОНГИР ВА УНИНГ ТАРИХДАГИ ЎРНИ

Жаҳонгирнинг феъл-атвори ва унинг тарихдаги ўрни ҳақида тарихчилар қарама-қарши фикрлар билдирадilar. Оврупо тарихчилари уни маишатпараст ва омадсиз деб таърифласалар, ҳинд тарихчилари уни одил ва хушфеъл ҳукмдор сифатида тилга оладилар. Жаҳонгирнинг феъл-атвори ҳақида сўз юритиб, инглиз тарихчиси В. А. Смит унда «Мулойимлик ва баджаҳллик, одиллик ва инжиқлик, нозиклик ва қўполлик, етуклик ва болалик хислатлари мужассамлашган», деб ёзади. С. Лейн Поул эса унинг ёшлик давридаги бўшанглигини танқид қилиб, умрининг кейинги даврларида бу нуқсондан фориг бўлганини таъкидлайди. М. Элфингстоун эса унинг тахтга чиққан дастлабки давридаги тадбиркорлик ишларини мамнуният билан тилга олади. Овруполик олимлар Жаҳонгир шахсини шу тарзда холисона баҳолайдилар.

Жаҳонгир анча итоатли ўғил, ғамхўр ота, меҳрибон қариндош ва самимий, мулойим дўст эди. Жаҳонгир уларнинг барчасини чуқур ҳурмат билан севар эди. У албатта, отасига қарши исён кўтарди-ю, бироқ бу ишни тахтни эгаллаш ниятида эмас, балки ўзи мустақил ҳукмдор сифатида ҳаракат қилиш мақсадида қилган эди. Жаҳонгирда яна бир камчилик бор эди. Бу ҳам бўлса унинг қариндошлари таъсирига осонгина берилиб кетиши эди. Отасига қарши исёни ҳам унинг шахсий иштиёқи билан эмас, балки кўп жиҳатдан қариндошларининг ғаразли ниятларига берилиши туфайли рўй берган эди. Давлатни идора қилиш тизгинини сеvimли маликаси бўлмиш Нур Жаҳон ихтиёрига бериб қўйишнинг сабабларини ҳам таъсирга берилувчан ва ишонувчанлигига йўйилса хато бўлмайди. Ўзимиз гувоҳ бўлганимиздек, у отасига қарши исён бошлади-ю, лекин тезда бўйин эгиб, айби учун падаридан чин дилдан кечирим сўради. Худди шунингдек, гўзал Нур Жаҳоннинг раъйини қайтара олмай, давлатни идора қи-

лишда унга кенг ҳуқуқлар берди-ю, бироқ салтанатнинг ички ва ташқи сиёсатини белгилаш ва режаларни амалга оширишда унинг ҳаддидан ошиб кетишига, ўзининг устидан ҳукм чиқарилишига йўл қўймаган эди. Нур Жаҳоннинг таъсири туфайли бошқа бирон кишини давлат ишларига аралаштирмади.

Жаҳонгир ўз отасининг ҳурматини вафотидан кейин ҳам ўрнига қўйди. Ҳар сафар унинг қабрини зиёрат қилгани ялангоёқ борар эди. Жаҳонгир барча хотинларининг иззатини жойига қўяр эди. Унинг биринчи хотини Ман Бай вафот этганда бир неча кунгача туз ҳам тотмади, сув ҳам ичмади.

Ўғли шаҳзода Хусрав унга қарши биринчи бор исён кўтарганда уни кечирди, иккинчи бор бош кўтарганда эса, ғазаб устида унинг кўзига мил торттирди-ю, бироқ кейинроқ қилмишидан афсусланиб унинг кўзини даволатди. У барча ўғиллари—Хуррамни ҳам, Парвезни ҳам, Шаҳриёрни ҳам меҳр билан ардоқлар ва уларга қобилиятларига яраша лавозим ва унвонлар берган эди. Узининг дўстлари ва содиқ кишиларига ҳам қобилиятига яраша лавозим берарди.

Жаҳонгир, албатта, майпараст эди-ю, лекин ахлоқсиз, хотинбоз эмасди. Аёлларга нисбатан ўз ёши ва имкониятига кўра муомала қиларди. Уша даврдаги ҳукмдорлардан фарқли ўлароқ, у ўз хотинларини бошқалардан афзал кўрар эди. Жаҳонгир табиатан анча эрксевар киши бўлганидан, ўтмишдаги темурий ҳукмдорлар сингари ўз қўшинига ўзи қўмондонлик қилмасди.

Жаҳонгир яхши тарбия кўрган ва маданиятли киши эди. У форс тили ва туркийни мукаммал билар ҳамда ҳинд ва араб тилларида бемалол иш юрита оларди. У «Тузуки Жаҳонгири» деб аталган хотираномасини ҳукмдорлигининг ўн етти йили давомида ёзиб борди, кейинги қисмини эса ўз назорати остида бошқаларга ёздирди. Унинг хотираномалари Бобурнинг мемуарларига нисбатан бўшроқ бўлса ҳам, асар тили жиҳатидан муаллифнинг форс тилини мукаммал билганидан далолат беради. Жаҳонгир бу асарда ҳаёти давомида бўлиб ўтган воқеаларнигина эмас, балки ўзи бўлган мамлакатлар, у ердаги халқлар, ўша жойлар табиатининг гўзаллиги, айниқса, Қашмирнинг бетакрор водийлари тафсилоти тўла ёритиб берилган.

Асарни ўқиган киши Жаҳонгирнинг кўп соҳалар билмидони эканига, хусусан, тасвирий санъатдан жуда яхши хабардор эканига гувоҳ бўлади. Жаҳонгир ўз даври-

нинг олиму уламолари ҳамда санъаткорларининг улкан гамхўри эди, шунинг учун у ҳукмронлик қилган даврда адабиёт ва санъат яхши равнақ топди. Тасвирий санъатга жуда иштиёқманд бўлиш билан бирга у рассомлик санъатидан шу даражада яхши хабардор эдики, ўзи ҳам баъзан рассомлик билан шуғулланарди. Бордию унинг олдига биронта тайёр асар келтирилса, у асар муаллифи ким эканини беҳато айтиб берар, ҳаттоки кўпчилик томонидан тайёрланган асарнинг қайси қисмини қайси рассом тайёрлаганини ҳам айтиб бера оламан, деб мақтаниб ҳам қўярди.

Жаҳонгир меъморчилик санъатига жуда қизиқиш билан қарарди. Агра яқинидаги Сикандра деган жойда отаси Акбаршоҳга атаб тикланган мақбара Жаҳонгирнинг буйруғига асосан қурилган бўлиб, бу Ҳиндистонда теурий шоҳлар барпо этган тарихий меъморчилик обидалари ичида энг сервиқор ёдгорликлардан бири ҳисобланади. Унинг даврида қад кўтарган обидалардан энг муҳташами Нур Жаҳон ташаббуси билан унинг отаси Эътимодуддавла Мирзо Гиёсбек хотирасига Аграда қурилган мақбарадир.

Бобокалони Бобуршоҳ сингари Жаҳонгир ҳам табиат гўзаллигига ҳамиша мафтун бўларди. Шу боис боғ яратиш иши унинг асосий машғулотларидан бири эди. Гўзал табиат қучоғида, шинам боғларда сайр қилишни жуда яхши кўрарди. Лоҳур ва Қашмирдаги кўплаб боғларнинг яратувчиси Жаҳонгир бўлган. Гўзаллик мафтункори Жаҳонгир ҳатто либосларнинг ҳам чиройли тикилишини талаб қиларди. Унинг даврида зарб этилган танга пуллар ҳам жуда чиройли қилиб ишланган эди.

Жаҳонгир қурол ишлатиш машқини яхши эгаллаган моҳир чавандоз бўлганди. Бироқ ҳарбий ишга лаёқатсизроқ эди, чунки урушнинг оғир шароитларида юришга чидамасди. Бунинг устига унинг саркардалиқ қобилияти ҳам ҳавас қилгудек эмасди. Шунинг учун отаси ҳукмдорлик қилган даврда ҳам йирик жангларда иштирок этмаган. Катта урушларга, асосан, ўғли Шоҳ Жаҳон ёки тажрибалироқ саркардалардан бири қўмондонлик қиларди. Ҳарбий ишларга лоқайдроқ бўлган Жаҳонгир отасидан қолган қудратли лашкарнинг на ҳарбий тизимини такомиллаштирди ва на унинг жанговарлик қудратини такомиллаштириш чорасини кўрди.

Жаҳонгирнинг динга бўлган эътиқоди ва дин бора-сида олиб борган сиёсати отаси Акбар шоҳ билан ўғли

Шоҳ Жаҳон олиб борган сиёсатга нисбатан қандайдир ўрталикдаги жойни эгаллайди. У художўй киши бўлиб, мусулмончиликнинг асосий қоидаларига риоя қиларди. Лекин ортиқча динпарастликка берилмасди, чунки ҳаётда турли диний эътиқоддаги кишилар билан муомалада бўлар ва уларнинг диний эътиқоди туфайли таъқиб қилинишига йўл қўймасди. У худонинг ягона эканига ишонгани учун барча диндаги кишиларга бир хил муносабатда бўларди. Шунинг учун ҳам турли эътиқоддаги кишилар давлат томонидан ҳам баравар ҳимоя остига олинганди.

Ҳиндлардан ортиқча солиқ тўлаш талаб қилинмас ва хизматига яраша лавозимга қўйиларди. Уша даврларда ерли халқни насронийлар динини қабул қилишга тарғиб қилиш учун Ҳиндистонга кела бошлаган насроний миссионерлари билан ҳам яқин мулоқотда бўлар ва ҳатто ўз невараларига тарбиячилик қилиш учун уларни ишга ҳам ёлларди. Лекин бу мисоллар Жаҳонгирнинг ислом динига бутунлай лоқайд бўлганига далил бўла олмайди. Унинг ислом ақидаларига ихлоси анча баланд бўлган. У Қашмирнинг Ражурий штатидаги ҳиндлар мусулмон аёллирига уйланиб, хотинларига ҳиндуизмни қабул қилдиргани учун уларни қаттиқ жазолаганди.

Яна бошқа мисоллар ҳам бор. Қангра қалъасини бошиб олганда ғалаба шарафига сигир сўйдириб байрам қилдирган эди, ваҳоланки, сигир ҳиндларда муқаддас жонивор ҳисобланади. Варах ибодатхонасидаги ҳинд худоларнинг маъбудаларини ҳовузга улоқтириб ташлатган. Португалияликлар билан жанг қилганда эса барча насроний черковларини беркиттириб ташлаган эди. Қўриниб турибдики, бу ишлар айнан диний эътиқод туфайлигина эмас, балки кўпроқ сиёсий вазият талабига кўра амалга оширилган. Умуман олганда, унинг динга нисбатан олиб борган сиёсати отасиникидан унчалик кўп фарқ қилмайди.

Жаҳонгир давлатни моҳирлик билан идора қилди. Давлатни бошқаришда отаси қолдирган бошқарув тизимига қатъий амал қилиб, анча яхши муваффақиятларга эришди. У вазиятни жуда тўғри баҳолаб, тўғри тадбирлар белгилар эди. Шунинг учун ҳам унинг 22 йиллик ҳукмдорлик фаолияти муваффақиятли якуланди. Қўл остидаги ҳудудлар халқларининг турмушини яхшилаш унинг асосий мақсади бўлиб қолган эди. Унинг даврида деҳқонлар турмуши анча яхшиланди, турли хил солиқ-

лар камайтирилди, деҳқонларнинг ҳосилига солинадиган солиқларга фақат шоҳнинг шахсий буйруғи орқалигина рухсат бериларди. Шу билан бир қаторда савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик ҳам яхши ривожланди, ичкилик-бозлик ва қиморбозлик сингари ижтимоий зарарли машғулотлар қаттиқ таъқиб остига олинди.

Жаҳонгирнинг энг олижаноб фазилатларидан бири унинг адолатпарварлиги эди. Умуман, теурий шоҳларнинг ҳаммаси ҳам одилона ҳукмдорлиги билан обрў қозонишган. Одиллик улар учун энг олий таомил ҳисобланарди. Одилона олиб борилган сиёсати учун мамлакатнинг ҳар бурчагидан шоҳ шаънига билдирилган олқишлар тез-тез қулоққа чалиниб турарди. Уз қўл остидагилари устидан одилона ҳукм юргизишни Жаҳонгир худо олдида бажариладиган ягона бурч деб билар эди. Айбдорлар устидан ўлим жазоси ҳақидаги ҳукми фақат шоҳнинг ўзигина чиқарар эди. Шунда ҳам ҳукм ижроси қоронғи тушмагунча ижро этилмас эди. Умуман олганда, Жаҳонгир давлатни идора қилишда энг мураккаб муаммоларни ҳам тадбиркорлик ва ҳалоллик билан ҳал этадиган олижаноб шоҳ бўлиб, теурийзода шоҳлар қаторида ўзининг муносиб ўрнини эгаллай олган тарихий шахсдир.

ШОҲ ЖАҲОН (1627—1658 йиллар)

Шоҳ Жаҳоннинг деярли 30 йиллик ҳукмдорлик фаолияти Ҳиндистондаги салтанатнинг энг ривожланган ва гуллаб яшнаган даври бўлиб, уни теурийлар салтанатининг «олтин даври» деб аташ мумкин. Бобурийларнинг сиёсий жиҳатдан устунлиги Акбар томонидан ўрнатилган бўлса, уларнинг сиёсий ҳудуди чегараларини Шоҳ Жаҳон янада кенгайтириб юборди. Албатта салтанатнинг ҳудуди Аврангзеб даврида энг катта территорияни эгаллаган бўлса ҳам, лекин Аврангзеб бу салтанатни узоқ ушлаб тура олмади. Унинг даврида рўй берган исёнлар салтанатнинг қудратини бўшаштириб, охири уни синдиришгача олиб келди.

Шоҳ Жаҳон даврида бундай беъмани урушларга йўл қўйилмади. Шоҳ Жаҳон бетоб бўлиб ётиб қолиб, унинг

Ўғиллари орасидаги тахт учун урушлар бошлангунгача салтанатга ҳеч қандай куч бас кела олмасди. Шоҳ Жаҳон даври империянинг тинч ривожланиш йиллари бўлди. Бироқ сиртдан қараганда ҳамма нарса ўз ўрнида тургандек кўринса ҳам, мамлакат ичкарисисидаги баъзи хатти-ҳаракатлар айрим муваффақиятсизликларга ҳам олиб келган эди. Марказий Осиё ва Қандаҳорга қилинган беҳуда юришлар, сарой ҳашаматларига сарфланган харажатлар, серҳашам биноларнинг қурилиши, диний таъқиблар сиёсати ҳамда тахтни эгаллаш учун шаҳзодаларнинг ўзаро урушлари империянинг тинкасини анчайин қуришиб қўйган эди. Шунга қарамай, Шоҳ Жаҳон даври бобурийлар сулоласи тарихидаги энг шонли давр ҳисобланади.

Жаҳонгиршоҳнинг иккинчи ўғли шаҳзода Хуррам 1592 йилнинг 5 январиди Лоҳурда туғилди. Унинг онаси Жадат Госай (Жодха Бай ёки Бҳанмати) Марвар хони Удайя Сингхнинг қизи эди. Хуррам бобоси Акбаршоҳнинг эрка невараларидан бўлиб, Жаҳонгир катта ўғли шаҳзода Хусравнинг отасига қарши исёнидан кейин иккинчи ўғли шаҳзода Хуррамни ўзига ворис қилиш пайида юрарди. Шунинг учун ҳам шаҳзода Хуррамга аввал бошданок масъулиятли лавозим ва топшириқлар бериб турар эди. Хусрав исёнидан кейин Хуррамга пойтахт қалъаси ҳокимлиги юклатилди. 1606 йилдаёқ шаҳзода Хуррамга 5000 суворий ва 8000 пиёда аскар устидан қўмондонлик қилиш ҳуқуқи берилганди. 1612 йилда у Асафхоннинг қизи Аржуманд Бону Бегимга уйланди. Мевор, Қангра ва Деккон ўлкаларига қилинган юришларда у муваффақият билан иштирок этди. Деккондаги ҳарбий муваффақиятлардан кейин унга «Шоҳ Жаҳон» унвони берилди.

1622 йилгача унинг Нур Жаҳон билан алоқаси яхши бўлиб, уларнинг ният ва мақсадлари бир эди, шунинг учун ҳам унга унвонлар ва ер-мулки кўп ҳадя қилинарди. Кейинроқ Нур Жаҳон ўз куёви шаҳзода Шаҳриёрни тахтга чиқариш фикрига тушиб қолгандан сўнг Шоҳ Жаҳон билан оралари бузилди ва Шоҳ Жаҳон учун қийин кунлар бошланди. 1623 йилда у исён кўтарди, бироқ омади юришмай, отаси Жаҳонгир қўйган талабларни бажаришга мажбур бўлди.

Жаҳонгир вафот этганда Шоҳ Жаҳон Декконда эди. Бу пайтда салтанат вакили бўлмиш унинг қайнотаси Асафхон уни яхши қўллаб-қувватлаётганди. «Девон» ла-

возмнини эгаллаб турган Хўжа Абул Ҳасан ҳам унинг тарафдори эди. Аслида Шоҳ Жаҳоннинг тахтни эгаллашида кўп хизматлари сингган кишилар шулар эди. Улар шаҳзода Доро Шукуҳ, Шоҳ Шуъжо ва Аврангзебларни Нур Жаҳон чангалидан қутқаришиб, шаҳзода Хусравнинг ўғли Довар Бахшни шоҳ деб эълон қилдилар-да, Шоҳ Жаҳонга тезда пойтахтга етиб келиш ҳақида хабар бердилар. Нур Жаҳон ўз акаси Асафхоннинг режасига қарши бирон чора қила олмади. Шунга қарамай, Нур Жаҳоннинг куёви шаҳзода Шаҳриёр ҳам Лоҳурда ўзини шоҳ деб эълон қилди. Лекин у анча лаёқатсиз йигит эди. Асафхон унга ҳужум қилиб, таслим қилди ва кўзига мил тортилди.

Аграга шошилиш тарзда кетаётан Шоҳ Жаҳон Асафхонга хат жўнатиб, Шаҳриёрни ва шоҳ оиласидаги бошқа шаҳзодаларни ҳам ўлдиргани буюрди. Асафхон буйруққа биноан у Аграга етиб келмасданоқ Шаҳриёрни ва тахтга даъво қилиши мумкин бўлган барча шаҳзодаларни қиличдан ўтказди.

Шундай қилиб, Шоҳ Жаҳон 1628 йилнинг 17 февралида Аграда ўзини шоҳ деб эълон қилди ва «Абул Музаффар Шаҳобиддин Муҳаммад Соҳибқирони Соний» тахаллусини олди. Асафхонга эса 8000 суворий ва 8000 пиеда аскарга саркардалик қилиш ҳуқуқи берилиб, салтанат вазири этиб тайинланди. Маҳобатхонга Хони хон лавозими берилиб, унга 7000 суворий ва 7000 пиеда аскарга бошчилик қилиш ҳуқуқи берилди. Бегим Нур Жаҳонга эса йилига 2 лак рупий нафақа тайинланди. Қолган умрини у жимгина Лоҳурда ўтказди ва 1645 йилда оламдан ўтди.

ШОҲ ЖАҲОН ДАВРИДАГИ ИСЕНЛАР. БАНДЕЛХОНДАГИ ИСЕН

(1628—1645 йиллар)

Жаҳонгир ҳукмронлиги даврида Вир Сингх Бандела Банделхонд ҳокими эди. Акбаршоҳ даврида шаҳзода Салимнинг буйруғи билан у Абул Фазлни ўлдирган эди. Жаҳонгир тахтга чиққач, Вир Сингхга катта мансаб берилиб, катта ҳурмат билдирилди. У Жаҳонгирдан бир неча ой илгари вафот этгани учун Жаҳонгир унинг ўғли Жажхар Сингхни отаси ўрнига ҳоким қилиб тайин-

лади. Жажхар Сингх шоҳ саройида хизматда бўлиб тургани учун унинг ўгли Бикрамажит Банделхонд маъмуриятини бошқариб турганди. У оғир солиқлар солиб қўл остидаги аҳолини эзаётгани ҳақида Шоҳ Жаҳонга хабар келганда, Жажхар Сингхдан тўпланган солиқлари қаерда эканини суриштирди. Бу эса Жажхар Сингхни ваҳимага солиб қўйди ва саройдан қочиб Банделхондга келди. Сарой хизматчиларининг шоҳнинг изнисиз саройдан қочиб кетиши амалдор учун гуноҳ ҳисобланарди.

Эҳтимол, Шоҳ Жаҳон Жажхар Сингх тўпланган бойликларни тортиб олмоқчи ҳам бўлган бўлса керак. Шоҳ Жаҳон шундан сўнг 1628 йилда Банелхондга юриш қилиш ҳақида қўшинига фармон берди. Бу Шоҳ Жаҳон ҳукмронлиги давридаги биринчи ҳарбий юриш эди. Шоҳ лашкарининг пуфузи ҳам шу билан белгиланмоғи лозим эди. Бундан ташқари Банделхонд воҳасининг жанг учун ноқулай жойлашуви ҳамда Банделларнинг жангда жон-жаҳди билан урушишларини ҳам шоҳ назарга олган эди. Шунинг учун Банделхондга ҳар томондан ҳужум қилиш ҳақида буйруқ берди.

Маҳобатхонга Гувалёр томондан юришга, Хони хононга Молва томондан, Абдуллахон Феруз Жангга Қолпи томондан юришга, Саид Музаффар Жангга эса шоҳ қўшинлари билан Жажхар Сингхга тик юриб ҳужум қилиш ҳақида буйруқ берилди. Вазиятни кузатиб туриш учун шоҳнинг ўзи Гувалёрга келиб турди. Жажхар Сингх шоҳ билан уруш қилишнинг беҳуда эканини англаганда, вазиятни қўлдан бериб қўйган эди. Натижада турли жойларда унга қарши исёнлар кўтарилди бошлади. Ўз қариндошларидан бўлмиш Бхарат Сингх унинг тахтига кўз олайтириб юрар эди. У Шоҳ Жаҳон томонга ўтиб олди. Шоҳнинг даргазаб эканини тушунгач, Жажхар Сингх 1629 йилда таслим бўлди. У шоҳга мингта тилла танга, 15 лак рупий пул, 40 та фил ва ўзига қарашли ер-мулкнинг бир қисмини ҳадя қилди. Шоҳ Жаҳон унинг узрини қабул қилиб, ўзини Деккон юришига сафарбар қилди. Беш йилгача Жажхар Сингх шоҳга содиқлик билан хизмат қилди ва Деккондаги урушларда фаол қатнашди. 1634 йилда у ўз пойтахти Орчага келди. 1635 йилда Гондванани босиб олди ва унинг ҳокими Прем Нароянни ўлдирди. Бу шоҳнинг назарида катта ўзбошимчалик эди, чунки темурий шоҳлар ўзига қарам ўлкаларнинг бир-бири билан урушишларига йўл қўймас эдилар. Жажхар Сингхнинг ўгли

Бикрамажит (Жограж) шоҳнинг рухсатсиз Деккондаги бобурийлар қароргоҳни ташлаб, отасининг ҳузурига кетиб қолди. Бу эса шоҳни ҳақорат қилш демакдир.

Прем Нароянининг ўгли ҳам адолат сўраб Шоҳ Жаҳонга арз қилди. Шундан сўнг Шоҳ Жаҳон Жажхар Сингхга 10 лак рупий тўлаш ва Гондванани бериш ёҳуд Гондвана ҳажмига тенг бўлган ер-мулкни беришини талаб қилди. Жажхар Сингх бу талабларни рад қилди. Ундан кейин Шоҳ Жаҳон Аврангзебни Банделхондни босиш учун қўшин билан юборди. Жажхар Сингх ва ўгли Бикрамажит ўз пойтахти Орчани ташлаб чиқиб кетдилар ва Човрагардан паноҳ топдилар, охирида эса Деккон томонга ўтиб кетдилар. Аврангзеб Орчани эгаллади, у ерда ҳинд ибодатхоналари бузилиб, ўрнига масжидлар қад кўтарди. Жажхар Сингх ва ушинг ўгли Бикрамажитни чангалзорда гондлар ўлдиришиб, уларнинг бошларини Шоҳ Жаҳон ҳузурига келтирдилар. Жажхар Сингхнинг икки ўгли ва бир невараси ислом линини қабул қилишдан бош тортгани учун қатл қилинди. Асир тушган аёлларнинг эса бир қисми шоҳ ҳарамига олинди, бир қисми эса темурийзода амалдорларга бўлиб бебилди. Шундай қилиб, 1635 йилда Банделхонд исёни шафқатсизларча бостирилди.

ХОНИ ЖАҲОН ЛҶДНИ ИСЁНИ

(1628—1631 йиллар)

Пирхон (ёҳуд Хони жаҳон Лўдний) темурийзолалар салтанатидаги анча обрўли ва қобилиятли амалдорлардан эди. Жаҳонгир ҳукмдорлигининг охириги йилларида у Деккон хони эди. Шоҳ Жаҳон отаси Жаҳонгирга қарши исён кўтарганда у локайлик билан кузатиб турди. Шоҳ Жаҳон вига ёрдам сўраб мурожаат қилганда ҳам бетарафлик билан қараб тураверган эди. У Деккон ўлкасидаги майда давлатларни қувватлашга уриниб кўрди. Балогот вилоятини Аҳмаднагарга 3 лак рупийга сотиб ҳам юборди. Жаҳонгир вафотидан сўнг салтанатдаги бесаранжомликлардан фойдаланиб ўзини мустақил давлат бошлиғи деб эълон қилиш пайида юрган эди.

Шоҳ Жаҳон Маҳобатхонга «Хони хонон» унвони бериб, Балоготни Аҳмаднагардан тортиб олишга жўнатди,

бирок у бу ишни уддалай олмади ва бундан ранжиган Шоҳ Жаҳон уни Молва ҳокимлигидан бўшатиб Декконга хон этиб тайинлади. Жажхар Сингх Банделанинг исёни туфайли Хони жаҳон Лўдий Шоҳ Жаҳоннинг этиборидан бироз четда қолганди. Ҳаттоки ундан шоҳ қўшини билан исёни бостиришда ёрдам бериш ҳам сўралганди. Исёндан сўнг 1629 йили Шоҳ Жаҳон Хони жаҳон Лўдийни саройга чақиртирди. Бирок саройга келгач, унга Жаҳонгир даврида кўрсатиладиган илтифот кўрсатилмади. У ҳаёти хавф остида турганини сезиб ўша йилиёқ Деккон томон қочди. Шоҳ қўшинлари уни таъқиб этиб, Чамбол дарёси яқинидаги жангда уни тормор қилди. Бирок у қариндошлари ва ҳарамдаги канизакларини ташлаб, Аҳмаднагарга қочишга муяссар бўлди.

Аҳмаднагар хони Муртазо Низомшоҳ уни яхши кутиб олиб, унга жоғир ҳада қилди ва бобурийлар ўзидан тортиб олган ерларни қайтариб олиш вазифасини топширди. Хони жаҳоннинг Декконда пайдо бўлиши бу ердаги бобурийлар учун ортиқча ташвиш туғдирди ва уни бутунлай тинчитиш мақсадида Шоҳ Жаҳон ўзи йўлга отланди. Хони жаҳон уч тарафдан ўраб олингач, жонини ҳовучлаб қочиб қолди. У Давлатобод орқали Голкондага келиб, у ердан нажот топмоқчи бўлди-ю, бирок умиди пучга чиқди. Бобурийлар борлиги туфайли Низомшоҳ ҳам бу урушда бетарафлик вазиятида турганди. Хони жаҳонга Деккон ҳам торлик қилиб қолди. У шимолга юрди ва Нарбада дарёсидан кечиб ўтиб, Бикрамажитга йўлиқди ва ўша ерда кўп шерикларидан ажради. Шундан сўнг уни Музаффар Сайид таъқиб қилди ва унинг сафдошларидан жуда кўпини қириб ташлади. Хони жаҳон охириги марта ҳозирги Уттар Прадеш вилоятидаги Банда туманига қарашли Сихонда деган жойда жанг қилди ва шу ерда Мадха Сингх томонидан ўлдирилди. Унинг боши кесилиб Шоҳ Жаҳонга жўнатилди. Шундай қилиб, Хони жаҳон Лўдий исёни 1631 йилда бостирилди.

Португаллар. Португалияликларга Бенгалияга туз олиб келиб сотишга бобурий ҳукмдор рухсат берган эди. Кўп йилларгача улар муваффақият билан савдо ишини ривожлантириб боришди. Кейинчалик улар ҳаддидан ошиб, маҳаллий халқни насроний динини қабул қилишга ундаб, уларга тазйиқ, айрим жойларда эса ҳужум ҳам уюштира бошладилар. Бундан ташқари Аракан ви-

лоятчи ҳокимини бобурийларга қарши урушда қўллаб-қувватлашда ҳам фаоллик қилдилар. Бу ишлар Шоҳ Жаҳоннинг ғазабини қўзғотди ва 1663 йилда саркардаларга португалларни мамлакат ҳудудидан қувиб чиқариш ҳақида буйруқ берди.

Португаллар эгаллаб олган Хугли қалъаси уч ярим ойлик қамалдан сўнг босиб олинди. Минглаб португаллар ўлдирилди, бир неча минги эса асир қилиб олинди. Жуда кўплари ислом динини қабул қилди, ёш қизлари эса ҳарамга олинди. Португаллар шу тарзда бўйсундирилди.

Сикхлар. Шоҳ Жаҳон тахтга чиққан пайтданоқ унинг сикхлар билан муносабати кескинлашди. Жанжал арзимаган нарсадан бошланди. Шоҳ Жаҳон шикорга чиққан пайтда Ангистар яқинида қароргоҳ қурган эди. Унинг овчи лочинларидан бири Гуру Хар Говинднинг қароргоҳига учиб кириб қолади ва буни кўрган шогирдлардан бири уни тутиб олади. Лочинни қайтариб олиш учун уринишлар беҳуда кетди. Гурунинг бобурийлар орасидаги дўстлари унинг ённи олиб Шоҳ Жаҳондан илтимос қилишгач, масала Гуру фойдасига ҳал қилинди.

Яна бир жанжал Гуру Хар Говинд Биас дарёси бўйига янги Говиндпур шаҳрини қурмоқчи бўлган пайтда сикхлар билан бобурийлар орасида чиққан эди. Гурунинг душманлари Жаллондор ҳокими Абдуллахонни Гуруга ҳужум қилиб, шаҳар қурилишини тўхтатишга ундадилар. Бироқ ҳужум мағлубият билан тугади.

Сикхлар билан бобурийлар ўртасида яна бир бор жанг бўлди. Бу сафар Гурунинг шогирдларидан бири, машҳур ўғри Видхи Сингх шоҳ саройи отхонасидан икита зотдор отни ўғирлаб, Гуруга совға қилганди. Бобурийлар отни қайтариб беришни талаб қилганларида бунга Гуру рад жавобини берди. Бунга жавобан кучли қўшин Гуруга ҳужум қилди, бироқ ҳужум қайтарилди. Қартарпур қалъаси яқинида яна бир бор ҳужум уюштирилди, бироқ тағин Гурунинг қўли баланд келди. Лекин бу сафар Гуру тўхтовсиз уруш-жанжал қилиб юришининг беҳуда эканини тушунди. Бу ҳол энди туғилиб келаётган сикхлар динининг бўғиб қўйилишига олиб келиши мумкин эди. Шунинг учун у Панжобдан Кашмир тоғлари орасидаги Картарпурга кўчиб кетди ва умрининг охиригача шу ерда яшаб, 1645 йилда вафот этди. Хуллас, Шоҳ Жаҳон даври сикхлар билан улар орасидаги муносабатлар анча таранглашган давр бўлди.

ИМПЕРИЯНИНГ КЕНГАЙИШИ. ЖАНУБИЙ ҲИНДИСТОН

Бобурийлар Акбаршоҳ давридан бошлаб Жанубий Ҳиндистонни ҳам эгаллаш пайига тушган эдилар. Шоҳ Жаҳон ҳам ана шу режа асосида ўз салтанатини бу ерларга ёйиш иштиёқида эди. Бунинг устига, бобурийларга қарши бош кўтарган кўпчилик исёнчилар шу ўлкаларга келиб паноҳ топаётган эдилар. Отасига қарши исён кўтарганда Шоҳ Жаҳон ҳам шу ерда жон сақлаган эди. Шоҳ Жаҳонга қарши турган Жажхар Сингх ва Хони жаҳон Лўдий ҳам таъқибдан қочиб шу ерда изғиб юришган. Бу ишларга барҳам бериш учун Шоҳ Жаҳон бу ўлкаларни ҳам ўзига қарам қилиб олишга қарор қилди. Шоҳлик фаолиятининг бутун давомидаги асосий мақсад ҳам шу ниятни амалга оширишга интилишдан иборат бўлди.

Аҳмаднагар. Шоҳ Жаҳон тахтга чиқиши арафасида Хони жаҳон Лўдий Балогот вилоятини Аҳмаднагар хонлигига сотиб юборган эди. Исёндан кейин ўзи ҳам Аҳмаднагарга қочиб яширинди. 1629 йилда Шоҳ Жаҳон Аъзамхон ва Абул Ҳасан бошчилигида катта қўшинни Хони жаҳон Лўдийни қўлга олиш ва Аҳмаднагарни эгаллаш учун жўнатди. Уларга ёрдам бериш учун салтанат вакили Асафхон ҳам қўшин билан юборилди. Ўзи эса вазиятни назорат қилиш учун Бурхонпурга келиб турди.

Аҳмаднагар хони Низомшоҳ Хони жаҳон Лўдийга ёрдам бермасликка рози бўлдию, бироқ ўзи таслим бўлишни хоҳламади. Темурийзодалар унга қарашли ернинг бир қисминигина босиб олишлари мумкин эди, холос. Бироқ ички урушлар давлатини бироз сўсайтириб қўйди. Низомшоҳ ўз вазири Мукаррамхонни бўшатиб, ўрнига Малик Анбарнинг ўғли Фотеҳхонни вазир қилиб тайинлаган эди. Мукаррамхонни эса бобурийларга қарши урушга қўйган эди. Вазирликдан бўшаган Мукаррамхон эса бобурийлар томонига ўтиб олди. Унга Рустамхон тахаллуси берилди. Янги вазир Фотеҳхон ноқобилгина эмас, балки такаббур ва сотқин бўлиб чиқди. У Низомшоҳни ўлдириб, унинг ўрнига 10 ёшли Ҳусайнни тахтга ўтқазди. У усталик билан бир вақтнинг ўзида Бижопур, Голконда давлатлари ҳамда бобурийлар бошлиқлари билан музокара олиб бормоқчи бўлди. Шоҳ Жаҳон унинг сўзларига ишонмади ва Давлатободга ҳужум бошлади. Фотеҳхон дарҳол Шоҳ Жаҳон ҳокимиятини тан олиб, унга қимматбаҳо совғалар жўнатди. Шоҳ Жаҳон шу билан тинчигандай бўлди. Бу вақтда унинг

кўнглига Деккондаги ҳарбий юришлар снғмасди, чунки яқиндагина сеvimли маликаси Мумтоз Маҳал вафот этган эди. У 1632 йилда Деккондан пойтахтга қайтиб келди.

1629 йилдан бошлаб маратха қабиласи бошлиқларидан кўплари Шоҳ Жаҳон хизматига кирган эдилар. Шоҳ Жаҳон пойтахтга қайтгач, уларнинг кўплари Аҳмаднагар хони томонга ўтиб олдилар. Декконнинг ҳоқими этиб тайинланган Маҳобатхон катта қўшин билан Давлатободни уч ярим ойлик қамалдан сўнг қўлга киритди. Унинг хони Ҳусайншоҳ ва Фотеҳхон асир қилиниб пойтахтга жўнатилади. Шоҳ Жаҳон Ҳусайншоҳни Гувалёр зиндонига ташлади, Фотеҳхонни эса ўз хизматига олиб, унга йилга 2 лак рупий маош тайинлади. Аҳмаднагар шу тарзда 1633 йилда бобурийлар салтанатига қўшиб олинди.

Голконда. Голкондада шиа мазҳабидаги Муҳаммад Қутбшоҳ вафотидан сўнг унинг 11 ёшли ўғли Абдулла Қутб тахтга чиққан эди. У бобурийлар ҳокимиятини тан олишни истамасди. 1636 йилда Бижопур ва шу атрофдаги маратхаларга қарши юриш қилиниб, Голкондага ҳам ҳужум уюштирилди. Шоҳ Жаҳонга бас келишига кўзи етмаган Абдулла Қутб ўша йилиёқ қуйидаги шартлар асосида битимга келишишга рози бўлди.

1. Голкондада тўрт халифанинг номи билан бир қаторда Шоҳ Жаҳон номи ҳам хутбага қўшиб ўқилади, унинг номи билан пул зарб қилинади.

2. Голконда бобурийлар ҳокимиятини тан олади ва унга 36 лак жарима ҳамда йилга 6 лакдан ўлпон тўлаб туради.

3. Голкондага Бижопур ёки маратхалар ҳужум қилгудай бўлса, ундан ҳимоя қилинади, борди-ю ҳимоя қилмаса, бундай урушдан кўрган зарарни тўлашни бобурийлар ўз зиммасига олади.

1636 йилда Шоҳ Жаҳон ўғли Аврангзебни Деккон ўлкаси ҳоқими этиб тайинлади ва у бу ерда 1644 йилгача турди. Бу орада Деккон ўлкасини тўртта вилоятга ажратиб кучли қалъалар барпо қилинди. Хондеш вилоятининг пойтахти Бурхонпур бўлиб, энг кучли қалъаси эса Асиргар эди. Берор вилояти пойтахти Элличпур бўлиб, унинг энг кучли қалъаси Гвалигар эди. Телингона вилоятининг пойтахти Нондер бўлиб, энг кучли қалъаси Қандаҳор (Телингона) эди. Аҳмаднагар вилоятининг пойтахти эса Аҳмаднагар шаҳридан Давлат-

ободга кўчирилди. Декконда жами 64 та мустаҳкам қалъа бор эди.

1652 йилда Аврангзеб яна Декконга ҳоким бўлиб келди. У бу ерда йўқлиги пайтида ўлканинг иқтисодий ва молиявий аҳволи ночорлашиб қолган эди. Аврангзеб қайтиб келгач, идора қилиш усуллари янгилаб, аҳволни анча яхшилаб қўйди.

Бижопур. 1631 йилда Шоҳ Жаҳон Асафхонни қўшин билан Бижопурга ҳужум қилиш учун юборди. Асафхон Телингонадаги Қандаҳор қалъасини эгаллагач, Бижопурга ҳужум қилди. Бироқ ёмғирли кунлар бошланиб қолиб, унинг омади юришмади. Кейинроқ юборилган Маҳобатхон ҳам Бижопурни ололмади. 1636 йилда Шоҳ Жаҳон Давлатободга ҳужум қилди. Бижопур бу пайтда нчки исёнлар туфайли анча сусайиб қолганди. Шунинг учун унинг ҳокими Одилшоҳ сулҳ тузишни таклиф қилди. Унга кўра:

1. Бижопур бобурийлар ҳокимиятини тан олиб, йилга 20 лак рупий ўлпон тўлаб туради.

2. Қунор ва Тримбак қалъаларини Шахжи Бонсле яхшиликча топширмаса, бу қалъаларни олишда ёрдам беради.

3. Голконда билан яхши муносабатда бўлиб, уни бобурийлар билан яраштиришга ҳаракат қилади.

4. Шоҳ Жаҳон ўз ихтиёри билан Паренда, Бидор, Гулбарга, Шолапур қалъаларини Бижопурга қайтариб беради.

Шу йилиёқ Голконда ва унинг ҳокими Шахжи Бонсле бобурийлар билан тинчлик битими туздилар. 1636 йил бобурийларнинг Деккондаги ишларида омадли йил бўлди.

Шундан сўнг 20 йил давомида Бижопур билан бобурийлар аҳил яшадилар. Одилшоҳ 1656 йилда вафот этгандан сўнг унинг ўғли Одилшоҳ II йиллик ўлпонларни тўлашдан бош тортди. Аврангзеб яна Бижопурга ҳужум қилиб, уни уруш харажатларини ҳам тўлашга мажбур қилди. Бироқ Бижопур ва Голкондани тўла босиб олишга Шоҳ Жаҳон рухсат бермади, чунки бу пайтда унинг соғлиги ёмонлаша бошлаган эди. Шоҳ Жаҳон ҳукмронлиги даврида Молва ва Гонда, Паламов ва Кичик Тибет ўлкалари ҳам Шоҳ Жаҳон ҳокимиятини тан олдилар. Ассом вилояти билан ҳам узоқ урушлардан (1628—1639 йиллар) кейин савдо-сотик қилишга битим тузилди.

Марказий Осиё. Узидан аввалги темурий шоҳлар

сингари Шоҳ Жаҳон ҳам Марказий Осиёни босиб олиш иштиёқи билан яшар эди. 1628—1629 йилларда Марказий Осиё ҳукмдори Имомқулихон Кобулни босиб олишга уриниб кўрди-ю, бироқ уддалай олмади. Кейинроқ унинг укаси Назир Муҳаммад Самарқандни босиб ҳам олди. Лекин унинг ўғли Абдул Азиз отасига қарши, исён кўтариб қолди. Шоҳ Жаҳон ўзбекларнинг ана шу ички урушлардан фойдаланиш учун шаҳзода Муродни Марказий Осиёни эгаллаш учун қўшин билан у ерга юборди. У қисман муваффақиятларга эришди-ю, бироқ уни отаси пойтахтга чақириб, ўрнига Аврангзебни жўнатди. Бироқ у ҳам қисман муваффақиятга эришди-ю, лекин 1647 йилда яна орқага қайтди.

Шундай қилиб, Шоҳ Жаҳоннинг Марказий Осиёни эгаллаш орзуси ушалмади. 1622 йилда Қандаҳор ҳам Жаҳонгир даврида эронликларга бой берилган эди. 1638 йилда унинг ҳокими Али Мардонхон қалъани топшириб, ўзи Шоҳ Жаҳон хизматига кирган эди. Бобурийлар Марказий Осиёда муваффақиятсиз қайтганларидан сўнг, Эрон шоҳи 1648 йилда яна Қандаҳорни тортди олди. Аврангзебнинг 1649 ва 1652 йиллардаги, шаҳзода Доро Шукуҳнинг 1653 йилдаги уринишлари бефойда бўлди. Шундай қилиб, Шоҳ Жаҳон даврида Қандаҳор бой берилди.

ТАХТ УЧУН ЖАНГЛАР

(1657—1659 йиллар)

1657 йилнинг 6 сентябрида Шоҳ Жаҳон бетоб бўлиб ётиб қолди. Унинг шоҳона саройга келишга ҳам анчагача мадори бўлмади. Сарой аъёнлари олдига эрталабки саломга ҳам чиқа олмай қолди. Унинг вафот этгани ҳақида халқ орасида миш-миш тарқалди. Бу эса салтанатни ларзага сола бошлади. Чунки салтанатнинг қудрати, осойишталиги ва таянчи ягона шоҳ эди. Шоҳ Жаҳоннинг дунёдан кўз юмиш эҳтимоли саройни ҳам, салтанатни ҳам ларзага сола бошлади.

Шоҳнинг ўғилларидан ҳар бири тахтни эгаллаш пайиға тушган, сарой аъёнлари ва нуфузли амалдорлар ҳам бирон-бир шаҳзодани қўллаб-қувватларди. Шу тарзда бири-бирига рақиб гуруҳлар пайдо бўла бошлади. Ҳиндлар диний сиёсати бетарафроқ бўлган шаҳзодани шоҳ қилиб кўтариш пайида бўлсалар, хурофотчи мусулмон-

лар эса шаҳзодалар орасидан исломни ҳимоя қилади-
ган шоҳ қидирар эдилар. Оддий фуқаро эса ўз ҳаёти ва
мол-мулкнинг хафвсизлиги ташвишини чекарди. Шоҳ
Жаҳон миш-мишларга чек қўйиш мақсадида ҳар куни
халойиқ олдига саломга чиқа бошлади. Тахт учун кураш
жанглариининг олдини олиш учун ҳатто ўғли Доро Шу-
куҳни ўз ўрнига унинг номидан давлатни бошқариб ту-
ришини сарой аъёнлари ва амалдорлари мажлисида
эълон ҳам қилди.

Бироқ ўтмишда тахт кўпинча қилич воситасида эгал-
ланар эди. Шоҳ Жаҳон ўзи ҳам ана шу йўл билан тахт-
га чиққан эди. Унинг ўғиллари ҳам ана шу йўлни танла-
дилар ва тахт учун бўладиган жанглариининг олдини олиб
бўлмади.

Шоҳ Жаҳон ўғилларининг ўзаро урушлари Ҳиндис-
тон тарихида «Бобурийлар ҳукмронлиги давридаги тахт
учун курашлар» деган ном билан ёзилди. Бундай уруш-
лар Шоҳ Жаҳондан аввал ҳам, кейин ҳам, умуман, ҳар
бир шоҳ вафотидан кейин рўй берадиган ҳодисага ай-
ланиб қолган эди.

Ҳумоюн укалари билан тахт таллашиб жанг қилган.
Акбаршоҳ эса укаси Мирзо Ҳаким билан тахт талаш-
ган. Жаҳонгир отасига қарши исён кўтарган. Ўзи ҳам
навбати билан ўғли Хусравнинг исёнига рўбарў бўлди.
Шоҳ Жаҳон укаларини ўлдириб тахтни эгаллаган, Ав-
рангзебнинг ўғиллари ҳам ўзаро тахт учун курашганлар,
лекин Шоҳ Жаҳон ўғиллари орасидаги урушлар анча
шиддатли жангларга сабаб бўлди. Бу ҳол давлат сиё-
сатига ҳам анча кучли таъсир кўрсатди. Шуниси диқ-
қатга сазоворки, бу урушлар аввалгилардан фарқли
ўлароқ, Шоҳ Жаҳон ҳали ҳаётдан кўз юммай туриб
бошланган эди. Бунинг устига, тахт талашаётган тўртта-
ла шаҳзодаларнинг ҳаммаси битта онадан — шоҳнинг се-
вимли маликаси Мумтоз Маҳалдан туғилган эдилар. Шаҳ-
зодалардан Доро Шукуҳ, Шоҳ Шуъжо, Аврангзеб ва
Мурод Бахшлар тахт учун ўзаро ихтилофда бўлиб,
уларнинг опа-сингиллари эса у ёки бу оғасининг ёки
инисининг тарафида турардилар. Жаҳон Оро Доро Шу-
куҳни, Равшан Оро Аврангзебни, Гавҳар Оро эса Мурод
Бахшни қўллар эди.

Шаҳзодаларнинг каттаси Доро Шукуҳ яхши тарбия
кўрган, билимли ва маданиятли йигит бўлиб, эркин сиё-
сат олиб боришнинг тарафдори эди. У жуда олижаноб
фазилатлар эгаси бўлиб, отасига содиқ ва ахлоқан по-
киза инсон эди. У ҳеч қандай динни устун қўймасди.

Шунинг учун ҳам ҳиндларга унинг номзоди маъқул тушарди. Доро Шукӯх Панжоб ҳокими этиб тайинланган бўлса ҳам, кўп вақтини отаси ёнида ўтказар ва салтанатни идора қилиш ишларидан яхши хабардор эди.

У жасур ва шижоатли киши бўлиб, ўзига нишонарди. Феъл-атвори ва билими туфайли ҳам у шоҳнинг ва фуқаролар кўпчилик қисмининг эътиборини қозона олганди. Шунинг учун ҳам уни шоҳликка муносиб номзод деб билишарди, лекин у уруш олиб бориш ва дипломатия соҳасида Аврангзебчалик устомон эмас эди. Доронинг шоҳ сифатида отаси томонидан кўрсатилиши, албатта, унинг саройдаги мавқеини мустаҳкамлади-ю, бироқ ўзи учун кўп балога сабаб бўлди. Унга отасининг йўл-йўриқлари бўйича давлатни идора қилиш билан бирга укаларига қарши кураш ҳам олиб боришига тўғри келди. Давлатни ўз билганича идора қилиш ҳуқуқига ҳали эриша олмагани учун укалари унинг ниятларини яхши тушуна олмасдилар ва тахтга эришишнинг ягона йўли жанг қилиш деб билардилар. Бу ҳол эса Шоҳ Жаҳонни обрўсизлантириб қўйиши мумкин эди.

Иккинчи шаҳзода Шоҳ Шуъжо бўлиб, у Бенгалияда ҳоким эди. У ҳам анча уддабурон ва кишининг эътиборини ўзига қарата оладиган йигит эди. Бироқ Бенгалиядаги мавжуд шароит уни бироз эркалатиб қўйганди. Эътиқоди жиҳатидан у шиа мазҳабига мансуб бўлганидан, уни шиалар қўллаб-қувватларди.

Аврангзеб уддабурон ва жасур сарбоз бўлиб, кучли иродаси ва оғир меҳнатга чидаш қобилияти уни бошқа шаҳзодалардан ажратиб турарди. Марказий Осиё ва Қандаҳорга қилинган юришларда чиниқиб, чинакам саркарда ва моҳир дипломатга айланган етук шахс эди. У тақводор сунний бўлиб, уни ана шу мазҳабдагилар қўллаб-қувватларди. Чунки улар Ҳиндистонда ислом динининг мавқеини мустаҳкамлаш иштиёқи билан ёнардилар.

Энг кичик шаҳзода Мурод Бахш бўлиб, у жасур жангчи, ҳарамда эса эркин шаҳзода эди. Унинг кўнгли очиқ, бироз ҳиссиётга берилган, ўзини назорат қила олмас, баъзан эса унда айёрлик етишмасди. Ундан истаган одамга қарши қурол сифатида фойдаланиш мумкин эди. Уша пайтда у Гужарот ҳокими эди. Ана шу тўрт шаҳзоданинг ҳар бири ўзини тахт вориси ҳисоблаб, уни эгаллашга шайланиб турарди.

Шоҳ Шуъжо, Аврангзеб ва Муродлар бемор подшоҳ оталарини кўриш баҳонасида ўз қўшнилари билан пой-

тахт томон йўл олдилар. Шоҳ Жаҳон шаҳзодаларга ҳали ўзи тирик эканини билдириш ниятида, уларни тинчатиш ва шаштидан қайтариш мақсадида хат ёзиб имзосини қўйиб жўнатди. Уларга қўшинларини қолдириб, шахсий қўриқчилари билангина саройга келишларини тайинлади. Лекин биронта шаҳзода ҳам унинг маслаҳатига итоат этмади. Аксинча, Шоҳ Шуъжо Бенгалияда ўзини шоҳ деб эълон қилди, Мурод эса Гужаротдаёқ ўзини шоҳ деб эълон қилганди. Шоҳ Шуъжо пойтахтга 1658 йилнинг январь ойида жўнаб кетди.

Мурод эса девонбегиси Али Набини ўлдириб, йўл-йўлакай Суротнинг молини талаб, февраль ойида пойтахт томонга йўл олди. Аврангзеб Бижопур, Голконда вилоятлари ҳамда Мир Жумлага қарашли ерлардан имкони борича кўпроқ бойлик тўплаб, Деккон ўлкасидаги мавқеини мустаҳкамлаб олгач, февраль ойида у ҳам Аграга қараб жўнади. Бироқ у ўзини шоҳ деб эълон қилмади. Аксинча, гўёки бетоб отасини кўргани кетаётгандай йўл тутди. Доронинг ҳар учала укаси ҳам ўзларича унга қарши зимдан фитна тайёрлаган ва учаласининг ҳам нияти бир эди.

Уларнинг ичида Аврангзеб анча устамонлик қилиб, Мурод Бахш билан бир битимга келишиб олди. Уларнинг иккаласи ҳам Дорони йўқотиш ниятида эди. Чунки унинг эътиқоди йўқ киши эди. Дорони ўртадан олиб ташлагандан кейин Афғонистон, Панжоб, Кашмир ва Синд вилоятлари мустақил давлат сифатида Муродга берилишига ва ўлжаларнинг учдан бири Муродга, учдан икки қисми эса Аврангзебга берилишига келишиб олдилар.

Шоҳ Жаҳон салтанати қўшинини ана шу икки исёнкор шаҳзодага қарши — бир бўлак қўшин Доро Шукуҳнинг ўғли Сулаймон бошчилигида Шоҳ Шуъжога қарши шарққа жўнатилди, иккинчи қўшин эса рожа Жасвант Сингх ва Қосимхон бошчилигида жанубга юборилди. Салтанат қўшини саркардаларга исёнкор шаҳзодаларни ўз юртларига қувиб юбориш, борди-ю, жанг қилишга тўғри келса, шаҳзодаларнинг ҳаётини сақлаб қолиш ҳақида буйруқ берилди.

Шоҳ Шуъжо салтанат қўшинига 1658 йилнинг 14 февralида Банорасдан 5 мил наридаги Бурхонпурда рўбарў бўлди. Жангда у мағлуб бўлиб Бенгалия томонга қочди. Жанубда эса 1658 йилнинг апрель ойида Диболпурда Аврангзеб билан Муроднинг қўшинлари бирлашди. Жасвант Сингх бундан беҳабар ҳолда фақат

Муроднинг қўшиқларинигина кутмоқда эди. Унинг шериги Қосимхонга эса унчалик ишониб ҳам бўлмасди. 25 апрелда Дарманд деган жойда улар бирлашган қўшиқларнинг зарбига дуч келдилар. Қосимхон жанг ўртасида майдондан чиқиб қочди. Жавсант Сингх ва унинг ражпутлари қаттиқ жанг қилдилар-у, бироқ мағлуб бўлдилар. Жасвант яраланиб майдондан шериклари ёрдамида чиқиб кетди. Салтанат қўшини тумтарақай бўлди. Айтишларича, Жасвант Сингх Жодпур қалъасига яшириниш учун келганда ўз маликаси уни саройга киритмабди, чунки жанг майдонидан жонини сақлаш учун қочиб чиқиш жангари ражпутлар удуми бўйича шармандалли ҳол ҳисобланар экан.

Авраңгзеб билан Мурод Гувалёр орқали Агра томон силжий бошладилар. Доро Шукуҳ Аградан уларга қарши жанг қилиш учун чиқиб келди. 1658 йилнинг 8 июнида Аградан 8 милча шарқ томонда Самугарх деган жойда рақиблар юзлашдилар. Бироқ Доро шармандаларча мағлуб бўлди. Номус кучидан у ҳатто Шоҳ Жаҳонга ҳам учрамасдан оила аъзолари билан Деҳли томон йўл олди. Самугархдаги жанг Доро тақдирини ҳал қилиб қўйганди. Авраңгзеб Аграни қамал қилиб унга Жамна дарёсидан келадиган сув йўлларини беркитиб; Шоҳ Жаҳонни арк дарвозаларини очиб беришга мажбур қилди. Шундан сўнг Шоҳ Жаҳон умрининг охиригача (1666 йилнинг 31 январигача) Авраңгзебнинг тутқуни бўлиб ётди. Ота-бола бир-бирига хат орқали мурожаат этишарди-ю, бироқ юз кўришмасдилар.

Аграни эгаллагандан сўнг Авраңгзеб Дорони таъқиб этмади. Унинг ўрнига у Муродга ва Сулаймон Шукуҳ қўшинига кўпроқ эътибор берди.

Мурод отасидан кечирим сўраб, уни тахтдан силжитиш пияти йўқ эканини билдирди. Шундан сўнг Авраңгзеб ундан хавфсираб қолди. Мурод ҳам ўз навбатида ундан хавфсирай бошлади. Авраңгзеб ўз йўлидан Муродни олиб ташлашга қарор қилди. Шу мақсадда бир неча марта Муродни базмларга таклиф этди-ю, бироқ ҳар сафар рад жавобини олаверди. Лекин бир сафар Авраңгзебга сотилган хон ошнасининг маслаҳати билан Мурод бир кеча Авраңгзеб ҳузурида тунаб қолишга қарор қилди. Мурод шарафига Матурада катта зиёфат берилди. Зиёфатдан сўнг Муроднинг чодирига канизак юборилди. У Муроднинг оёқларини ювиб, уқалаб қўйиши лозим эди. Овдан чарчаб қайтган Мурод ширин уйқуга кетгач, канизак унинг қурол-аслаҳасини йиғиштириб олиб қўй-

ганидан сўнг Муродни ҳибсга олиш қийин бўлмади. Ёлгон ваъдалар ва пулга учган унинг қўшини ҳам осонгина қўлга олинди.

Авраңгзеб Матурадан Деҳлига келди. Доро бу орада тузукроқ қўшин тўплашга эриша олмади ва Лоҳурга жўнаб кетди. Шунинг учун Авраңгзеб осонгина Деҳлини қўлга киритди. У Деҳли тахтига чиқиб тож кийди. ва ўзини шоҳ деб эълон қилди. Шундан сўнг у шарққа, Сулаймон Шукуҳ қўшинига қарши бир бўлак қўшинни жўнатди, ўзи эса Доро изига тушди. Доронинг ихтиёрида 14 минг кишилик қўшин ва анчагина бойлиги бор эди-ю, бироқ Авраңгзебга қарши уруша олмас эди. Шунинг учун у аввал Мўлтонга, у ердан эса Беҳорга қочди. Авраңгзеб уни Мўлтонгача қувиб бориб, ўша ерда ўз кишиларини Дорони таъқиб қилиш учун қолдириб, ўзи Деҳлига қайтди. Шарқ томондан Шоҳ Шуъжо Аграни мўлжалга олиб келаётган эди. Авраңгзеб Дорони қувиб кетгани учун қалъани осонгина эгаллашга умидвор эди. Авраңгзебнинг катта ўғли Муҳаммад Аллоҳобод яқинидаги Кажво деган жойда унинг йўлини тўсди. Кўп ўтмай Авраңгзеб билан Мир Жумла бошлиқ қўшинлар ҳам келиб қўшилиб, Шоҳ Шуъжонинг қўшинидан икки баробар ортиб кетди. Шоҳ Шуъжо қўшини тор-мор қилиниб, ўзи эса қочиб қолди. Шаҳзода Муҳаммад билан Мир Жумла уни Бенгалиягача қувиб бордилар. У Аракан қалъасига яширинди. У ерда, айтишларича, қалъа ҳокими билан урушиб, ўша ерда ўлдирилган эмиш.

Доро Беҳор қалъасидан чиқиб, Куч қалъасига, у ердан эса Гужаротга келди. Гужарот ҳокими уни яхши кутиб олди. Бу орада Доронинг севимли маликаси Нодира бетоб бўлиб қолиб, Малик Живон исмли бир белуж амалдорниқидан паноҳ топди. Бир вақтлар Доро бу амалдорни Шоҳ Жаҳон ғазабидан сақлаб қолган эди. Бироқ Малик Живон сотқинлик қилиб Дорони Авраңгзебнинг одамларига тутиб берди. Бу сўтамларга чидамай, Доронинг хотини Нодира вафот этди. Доро билан унинг иккинчи ўғли Сифир Шукуҳ 1658 йилнинг сентябрь ойида асир сифатида Деҳлига жўнатиладилар. Авраңгзеб Доронинг юзига қора суртиб хароб бир филга ўтқазиб Деҳли кўчаларида сазойи қилдирди, кейин эса уни зиндонга ташлади. Махсус ҳакамлар гуруҳи уни хонликда айблаб, бошини танасидан жудо қилиш ҳақида ҳукм чиқарди. Унинг жасади ҳам кўчаларда сазойи қилиниб, кейин Ҳумоюн мақбарасига қўйилди.

Авраңгзебнинг рақибларидан ёлғиз Сулаймон Шу-

куҳ қолган эди. Унинг қўшини Самугарҳ яқинидаги жангдан сўнг ҳали ўзига келолмаган эди. Тажрибали саркардалардан рожа Жай Сингх ва Дилёрхонлар ундан юз ўғириб кетиб қолган ва натижада қўшиннинг шижоати ҳам анча сусайган эди. Сулаймон Шукуҳ Аллоҳободга яширинди, унинг ўша ерда отаси билан учрашиш умиди ҳам пучга чиқди. Шундан сўнг Гарвал ҳокими Притви Сингхдан паноҳ сўраб унинг ҳузурига келди. Аврангзеб ундан Сулаймонни беришини талаб қилди, бироқ рад жавобини олди. Аммо рожа Жай Сингх ўғли Медини Сингхни Сулаймон Шукуҳни тутиб беришга кўндирди ва у Сулаймонни тутиб берди. Гувалёр қалъасидаги зиндонда секин таъсир этадиган заҳар воситасида 1662 йилда Сулаймон оламдан ўтди. Мурод Бахш эса ўз девонбегиси Али Набийни ўлдиршида айбланиб қатл этилди. Шунга қарамай Аврангзеб Доро Шукуҳнинг иккинчи ўғли Сифир Шукуҳни тирик сақлади ва ўн икки йиллик ҳибсдан кейин озодликка чиқариб, ўзининг учинчи қизини унга хотинликка берди. Мурод Бахшнинг ўғли Иззат Бахшнинг ҳам тирик қолдириб, ўзининг бешинчи қизини унга никоҳлаб берди. Шундай қилиб, Аврангзеб бобурийлар салтанатида ҳокими мутлақ бўлди.

ШОҲ ЖАҲОННИНГ ОХИРГИ КУНЛАРИ ВА ВАФОТИ

Шоҳ Жаҳон умрининг охирги саккиз йилини Агра қалъасидаги Шоҳ Бурж саройида тутқунликда ўтказди. Аврангзеб ундан саройдаги барча жавоҳирларни тортиб олиб, ҳаттоки кундалик эҳтиёж буюмларини ҳам олиб қўйди. Лекин унинг қизи Жаҳон Оро отасининг охирги кунларигача садоқат билан хизмат қилди. У 1666 йилда ёруғ дунёдан кўз юмди ва Аградаги Тож Маҳал мақбарасига, ўзининг сеvimли рафинқаси Мумтоз Маҳал қабри ёнига дафн этилди.

МУМТОЗ МАҲАЛ

Мумтоз Маҳал Шоҳ Жаҳоннинг энг сеvimли маликаси эди. Шоҳ Жаҳоннинг бизга маълум бўлган барча ўғил-қизлари Мумтоз Маҳалдан дунёга келган. Мумтоз Маҳал 1594 йилда туғилган бўлиб, унинг асл исми Аржуманд Бону Бегим эди. У 1612 йилда Шоҳ Жаҳонга турмушга чиққан ва 14 та фарзанд кўргандан сўнг

1630 йилда Бурхонпурда вафот этган. Мумтоз Маҳал эрининг қувончли дақиқаларида ҳам, омадсиз кунларида ҳам унга вафодор ҳамроҳ бўлиб юрган эди. У билимли ва маданиятли, кўнгли очиқ, самимий аёл эди. Сароёнинг таниқли амалдорларидан бўлмиш отаси Асафхон уни жуда эҳтиётлаб, ғамхўрлик билан вояга етказган эди. Эрига нисбатан садоқати билан бир қаторда Мумтоз Маҳал жуда художўй аёл бўлган. Му-сулмончиликнинг барча удумларини у чин ихлос билан адо этарди. Бева-бечоралар ва камбағал етим-есирларга хайр қилиш учун жуда катта маблағ сарфларди. У давлат сийсатига аралашмас, бироқ унинг диний қарашлари Шоҳ Жаҳонда ислом динига ҳомийлик туйғусининг шаклланишида катта таъсир кўрсатган эди. Шоҳ Жаҳон Мумтоз Маҳал хотирасига атаб Аграда дунёга машҳур Тож Маҳал мақбарасини қурдирган.

ШОҲ ЖАҲОН ВА УНИНГ ТАРИХДА ТУТГАН УРНИ. ХУЛОСАЛАР

Шоҳ Жаҳоннинг шоҳлик фаолиятига тарихчилар икки хил кўз билан қарайдилар. Кўпинча унинг шоҳлик даври Ҳиндистондаги темурийлар салтанатининг «олтин даври» деб юритилади. Унинг шахсига келсак, айрим мутахассислар уни маданиятли, билимдон, қатъий продаланинсон ва одил шоҳ, адабиёт ва санъатнинг зукко билимдони ва ҳимоячиси деб таърифлайдилар. Яна бир гуруҳ тарихчилар эса уни баджаҳл, такаббур, ўзига ортиқча эрк берувчи ва жаҳолатпараст диндор киши сифатида кўз олдимизда гавдалантирадилар.

Шоҳ Жаҳон ҳақиқатан ҳам яхши тарбия кўрган билимли йиғит эди. У олиму уламоларни ҳамиша ўз ҳимоясига оларди. Унинг даврида форс ва санскрит¹ адабиёти ўзининг равнақ чўққисига эришди. У улкан санъат иштиёқманди ҳам эди. Узи жуда яхши ҳофиз бўлганидан, мусиқа, тасвирий санъат ва меъморчиликни дилдан севарди. Унинг бир нечта хотинлари бўлиб, уларнинг барчасини иззат билан ҳурматини ўрнига қўярди. Айниқса, биринчи² хотини Мумтоз Маҳал (Аржуманд

¹ Қадимги ҳинд мумтоз адабиёти — тарж.

² Ҳинд адібаси Нина Эптоининг 1994 йилда Деҳлида нашр этилган «Менинг сеvimли маликам Мумтоз Маҳал» китобида айтилишича, Шоҳ Жаҳоннинг биринчи хотини Азуз исмли малика бўлган. Мумтоз Маҳал (Аржуманд Бону) эса унинг иккинчи хотини эди — тарж.

Бону Бегим)га алоҳида меҳр қўйиб ардоқлаганидан, унга бўлган севгиси ҳақида афсоналар тўқилган.

Мумтоз Маҳал шоҳга 14 та фарзанд ҳадя этган эди. Шоҳ Жаҳон фарзандларини меҳр билан севиб эркалатар ва ўларга шаҳзодаларга хос тарбия беришга, жисмонан чиниқтиришга ҳаракат қиларди. Унинг ўзи ҳам бақувват киши бўлиб, навкарлардай жанг қилар, қўшинни ҳам моҳирлик билан бошқарарди. Отаси ҳаётлигидаги ҳарбий юришларда чиниққанлигидан, тахтга чиққач барча ҳарбий ҳаракатларни ўзи режалаштирар ва лашкарбошиларга йўл-йўриқлар кўрсатарди. Унинг даврида temuрийларнинг Ҳиндистондаги салтанати яна ҳам кенгайиб, Аҳмаднагар вилояти салтанатга қўшиб олинди. Бижопур ва Голконда вилоятлари ҳам temuрийлар ҳокимиятини тан олиб, унинг талабларига бўйсунди. У Марказий Осиё ва Қандаҳорни ҳам эгаллашга уриниб кўрди ва қисман муваффақиятга ҳам эришди.

Шоҳ Жаҳон одил ҳукмдор бўлиб, қўл остидаги ҳудудлардаги фуқароларнинг турмушини яхшилаш унинг олий мақсади эди. Унинг даврида мамлакатда саноат ва ҳунармандчилик, деҳқончилик ва савдо-сотиқ яхши ривожланди. У тинимсиз меҳнат қилар ва салтанатни бошқариш ишларини шахсан ўзи назорат этарди. Давлатни идора қилишдаги мансабдорлик тизими ҳам унинг даврида ишлаб чиқилди ва амалга тадбиқ этилди. Мамлакатда қурғоқчилик ва табиий офат юз берган пайтларда оддий фуқарога катта ғамхўрлик кўрсатарди. Диний эътиқодига келсак, унда, албатта, Акбар ва Жаҳонгирга нисбатан мусулмонликка мойиллик кўпроқ эди-ю, бироқ ҳиндлар ва насронийларнинг ҳам эътиқодини тақиқламасди. Отаси ва бобосининг холисона диний сиёсатига содиқ қолгани учун маҳаллий ҳиндлар унга ҳурмат билан қарардилар. Демак, Шоҳ Жаҳон ҳавас қилса арзийдиган олижаноб фазилатлар эгаси бўлган.

Бироқ, Шоҳ Жаҳон феъл-атворининг иккинчи томонига назар солгудай бўлсак, ундаги салбий хусусиятлар ҳам адолат тарозисида анчагина тош босади. Унинг ҳаёти саҳнасида ҳақиқатан ҳам жоҳиллик ва шафқатсизлик намоён қилинган кўринишлар анчагина бўлган. Отаси ҳаётлигидаёқ у билан тож-тахт талашиб, унга қарши исён кўтариши, барча ака-укалари ва тахтга даъвогар бўлиш эҳтимоли бўлган туғишганларини шафқатсизлик билан ўлдиртириш орқали тахтга чиқиши, албатта, ҳеч кимни қувонтирмаса керак. Урта асрлардаги ҳаёт тарзи эҳтимол шунини тақозо этган бўлса ажаб

эмас. Темурийлар салтанатининг аввал Марказий Осиё да, сўнгра Ҳиндистонда инқирозга юз туттишининг боисини ҳам балки ана шундай ижтимоий хавфли иллатдан қидириш лозимдир.

Шоҳ Жаҳон катта ўғли Доро Шукӯҳни ўз тахт вориси сифатида алоҳида меҳр билан сийларди. Бу эса бошқа ўғилларининг рашкини қўзғотар ва бир-бирига рақиблик туйғусини уйғотар эди. Ўзи ҳаётлик пайтида ўғиллари ўртасидаги рақобатга йўл қўймасликка урниб кўрди-ю, бироқ энди тизгин қўлдан чиқиб, улар ўзаро душманга айланиб, ҳар бири улкан салтанат ичиде алоҳида давлат барпо қилиш иштиёқи билан ёнарди. Бу эса салтанат қудратини сусайтириб, унинг мустақкам пойдевори дарз кетганидан далолат берарди.

Шоҳ Жаҳоннинг Аврангзеб бошчилигидаги қўшини билан Марказий Осиё ва Қандаҳорни эгаллаш учун қилган ҳарбий юришининг муваффақиятсизлик билан якуланиши салтанатдаги ҳарбий қудрат инқирозининг бошланишидан далолат эди. Бу ҳодисани инглиз тарихчиси В. А. Смит «Шоҳ Жаҳоннинг инсон сифатида ҳам, ҳукмдор сифатида ҳам омадсизликка юз туттиши», деб баҳолаганди.

Шоҳ Жаҳон даврида ердан олинадиган солиқларнинг кўпайтирилиши деҳқонлар аҳволини ҳам анча оғирлаштириб қўйган. Савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик яхши ривожланган бўлса ҳам, бундан давлат ва оддий фуқаро манфаати учун унумли фойдаланилмади. Шоҳ Жаҳон чексиз бойликлари ва давлат хазинасининг кўп қисмини шахсий ҳузур-ҳаловати ва эрмаги учун сарфларди. Унинг ҳашаматли тахти, Тож Маҳал мақбараси, шунга ўхшаш бир неча бинолар қурилиши ва безаги учун ҳисобсиз маблағ сарфланди.

Шоҳ Жаҳон даврида мусулмон дини кучли ҳимояда бўлиб, ҳиндларнинг Орчадаги ибодатхоналари бузиб ташланди, асир тушган ҳиндлар эса мусулмон динини қабул қилишга мажбур қилинарди. Макка ва Мадинадаги дин арбоблари учун қимматбаҳо совга-саломлар жўнатилиб турилгани ҳолда; Шоҳ Жаҳоннинг буйруғи билан Банорасдаги 76 та ибодатхона деярли бузиб ташланди. Шундай қилиб, Шоҳ Жаҳон шахсининг салбий томонлари унинг салтанат қудратини сусайтириб юбориши, давлат маблағини исроф қилиши ва диний рақобатни келтириб чиқаришида намоён бўлади.

Бироқ ҳинд тарихчиларининг кўпчилиги Шоҳ Жаҳон даврини темурий шоҳлар ҳукмронлигининг «олтин дав-

ри» деб ҳисоблашади. Бу ҳақда доктор С. Р. Шарма шундай деб ёзади: «Тез орада бостирилган дастлабки исёнларга, олиб борилган босқинчилик урушларида кўрилган талофотларга, унинг Аҳмаднагар, Голконда ва Бижопурни бўйсундириш билан якунланган Деккон ўлкасидаги урушларига қарамасдан Шоҳ Жаҳон даври шонли давр, тенгсиз гуллаб-яшнаш даври бўлган, ҳолисона айтганда, империянинг олтин даври бўлган». Унинг таъкидлашича, бу даврни баҳолашда салтанат ҳарбий қудратининг сусайишининггина эътиборга олмасдан, маданий соҳадаги кенг миқёсдаги равнақини ҳам кўз олдига келтира билишимиз лозим. Шоҳ Жаҳон даврининг фақат салбий томонларининггина кўра олган инглиз тарихчиси В. А. Смит ҳам аслида ўз фикрларини ғарблик сайёҳлар Петер Мунди ва Франсуа Бернерларнинг ёзганлари асосидагина исботламоқчи бўлади. «Мундининг ёзишича, — деб баён қилади доктор В. А. Смит, — Шоҳ Жаҳоннинг Буржонпурдаги омборларида турли озиқ-овқатлар тўлиб турган бўлса ҳам, очликдан қийналаётган кишиларга ҳеч қандай ёрдам кўрсатилмаган эди». Бундай фикрга нисбатан Ҳиндистонда қачон очарчилик бўлмаган ўзи? — деган савол билан жавоб бериш мумкин.

Уша давр тарихчиларидан Ҳафихоннинг ёзишича, салтанат ҳудудини кенгайтириш ва давлатни идора қилишни такомиллаштириш борасида Акбаршоҳ тенги йўқ шоҳ эди, бироқ давлатни идора қилишдаги тартиб ва қонунга риоя қилиш, унинг ҳар бир соҳасини, шу жумладан, молиявий ишларни ҳам кўздан қочирмай назорат қилишда темирӣ шаҳзодалар ичида Шоҳ Жаҳонга бас келадигани бўлмаган. Ғарблик сайёҳлардан бири Тавернер Шоҳ Жаҳон ҳақида шундай ёзади: «У ўз фуқаросининг подшоҳи сифатида эмас, балки оиланинг отаси сифатида давлатни идора иилади. У мамлакат осойишталиги ва ҳуқуқий тартиботни моҳирона таъминлар ва маъмурӣ ишларни шахсан ўзи назорат қилиб турарди».

Ғарблик сайёҳлардан яна бири Ф. Бернер шундай деб ёзади: «Ҳиндистонда ҳар бир қарич ер шоҳ мулки ҳисобланиб, деҳқонни талаган киши шоҳ мулкига тажовуз қилган ҳисобланар экан». Ғарблик тарихчилардан яна бири Мороленд: «Шоҳ Жаҳон даври деҳқончиликдаги энг осойишта давр бўлди», деб ёзади. Инглиз тарихчиларидан М. Эльфингстоун эса: «Ҳиндистон та-

рихида Шоҳ Жаҳон даври энг гуллаб-яшнаган давр бўлган эди», деб ёзади.

Хуллас, жуда кўп тарихчилар Шоҳ Жаҳон сиёсатини мақтаб ёзади. Қобилиятли, меҳнатсевар ва адолатли шоҳ бўлганини ҳеч ким инкор этмайди. Унинг даврида мамлакатда осойишталик ҳукм сурди, ҳуқуқий тартибот қаттиқ назорат остида бўлди, савдо ва ҳунармандчилик анча ривожланди, деҳқонлар ишончли ҳимоя остига олинди. Ўз амалини сунистеъмол қилувчилар ва порахўрлар шафқатсиз жазога тортилди, давлат ишлари эса энг юқори даражада олиб борилди.

Агар фуқаро қашшоқ бўлиб, мамлакатда тартиб ўрнатилмаганда унинг хазинасида беҳисоб бойлик тўпланмаган бўларди. Шоҳ Жаҳон бойликни тўплабгина қолмасдан, уни ўз ўрнида намоён ҳам қила оларди. У. икки юз эллик минг рупийлик совғани Муҳаммад Пайғамбар масжиди ихтиёрига, эллик минг рупийлик совғани Макканинг бош уламосига (халифасига), олтиш минг рупийлик совғани Маккада яшовчи оддий фуқарога ва эллик минг рупийлик совғани эса Мадина фуқаросига хайрия сифатида жўнатган эди. Унинг товусдек товланиб турадиган ҳашаматли тахти 7 йилда тайёрланган бўлиб, қиммати миллиард рупийга тенг эди. Жаҳонга машҳур бўлган Кўҳинур олмоси ҳам унинг ихтиёрида эди.

Шоҳ Жаҳоннинг амалдорлари ҳам жуда бой бўлиб, бадавлат ҳаёт кечирардилар. Шоҳ Жаҳон даврида бирон марта ҳам иқтисодий етишмовчиликка асосланган исён кўтарилган эмас. Деккон ва Гужарот вилоятларида очарчилик бўлганда давлат ҳисобидан фуқароларга имкони борича ёрдам берилди. Урушдан зарар кўрган деҳқон ва бошқа фуқароларга кўрилган зарар давлат хазинасидан товон сифатида тўланарди.

Шоҳ Жаҳон олиму уламоларга катта ғамхўрлик қиларди. Бу даврда форс, санскрит адабиёти ва бошқа халқлар адабиёти ривожланди. Жаганнат Пандий, Чинтамони Ачаря Сарасвати, Сундер Дас каби шоир ва ёзувчилар шоҳ ғамхўрлигида яшаб, ижод қилганлар. Ҳинд тарихчиси доктор Саксенанинг ёзишича, Шоҳ Жаҳон даври ҳинд тили ва адабиётининг энг юқори даражада ривожланган даврига қисман тўғри келади. Бу даврда форс тилида ҳам қатор асарлар яратилди. Абдул Ҳамид Лоҳурийнинг «Подшоҳнома» асари, Амин Қазвинийнинг «Шоҳ Жаҳоннома» асарлари шулар жумласидандир. Шоҳ Жаҳон ҳомийлиги остида санскрит

тилида ёзилган кўпгина асарлар форс тилига таржима қилинди. Мунший Банорасий Дае «Прабодх—Чандродая» асарини, Ибн Хор Қирон «Рамаяна» достонини форсчага ўғирдилар. Шоҳ Жаҳоннинг катта ўғли Дорю Шукуҳ ҳам араб, форс ва санскрит тилларини мукамал билар эди.

Адабиётдан ташқари, астрология, алгебра, тригонометрия, математика каби фанлар ҳам тараққий эттирилди. Айниқса, тасвирий ва мусиқа санъатининг ривожланишига Шоҳ Жаҳон ўзи ҳомийлик қилар эди. Тасвирий санъат бобида у отаси Жаҳонгиршоҳ одатларига амал қиларди. Шоҳ Жаҳон мусиқанинг яхши билимдон бўлибгина қолмай, ўзи ҳам ҳофизлик санъатидан хабардор эди. Уша даврнинг машҳур созандалари Сухсин, Сурсен ва Жоганнат кабилар Шоҳ Жаҳон ҳомийлигидан баҳраманд бўлардилар.

Шоҳ Жаҳон даврида меъморчилик санъати ўзининг энг юқори тараққиёт чўққисига чиқди. Бу борада ҳақиқатан ҳам теурийзодаларнинг «Олтин даври» бўлганига ҳеч қайси тарихчи эътироз билдира олмайди. Бу даврда қурилган иншоотларнинг кўплигигина эмас, балки биноларнинг энг юқори санъат маҳорати билан бунёд этилганлиги кишини лол қолдиради. Шоҳ Жаҳон қурдирган бинолар орасида Деҳлидаги Қизил қалъа ва Жоме Масжиди, Агра қалъасидаги Моти масжиди, Девони Аълам, Девони Хос, Аградаги Тож Маҳал, Лоҳур қалъасидаги Девони Аълам, Музаммон Бурж, Шиш Маҳал, Нов Лаҳа ва Хобгоҳлар алоҳида виқор билан кўзга ташланади ва ўша давр меъморчилик санъати намуналари сифатида ҳозиргача кишиларни ҳайратга солади. Кобул, Кашмир ва Ажмордаги боғлар ва масжидлар ҳам бетакрор яратилган ёдгорликлардир.

Тож Маҳал ўз гўзаллигини бутун дунёга кўз-кўз қилса, Моти масжиди ҳақиқий ёқутдек товланиб туради. Шоҳ Жаҳон ўз даврида иккита улкан ариқ ҳам қаздирган. Бири 98 мил¹ узунликдаги Рави канали Лоҳурга сув келтириш учун хизмат қилса, иккинчиси Наҳори Шоҳ ариғи бўлиб, Ферузшоҳ Тўғлоқ қаздирган ариқни анча кенгайтириб қурилган каналдир.

Хуллас, Шоҳ Жаҳон ҳукмронлиги даврини теурийзодалар салтанатининг ҳақиқатан ҳам империянинг кенгайтирилиши, мамлакат соёишталиги ва ҳуқуқий тартиби, унинг иқтисодий тараққиёти ва айниқса, ма-

¹ 1 мил 1609 метрга тенг — тарж.

даний ҳаётидаги ҳақиқий олтин даври бўлди десак янглишмаймиз. Бу фикримизнинг далили сифатида инглиз тарихчиларининг фикрини келтирамиз: У. Хантер: «Бобурийлар салтанати Шоҳ Жаҳон даврида қудрат ва раванак жиҳатидан энг юқори поғонага кўтарилди». Сэр Ричард Бернс: «Шоҳ Жаҳон 31 йил ҳукм сурди. Бу давр нчида мамлакатнинг салтанати шон-шуҳрат ва бойлигининг энг юқори чўққисига етди».

АВРАНГЗЕБ

(1658—1707 йиллар)

Шаҳзодалик пайтидаёқ Аврангзеб ўзининг қобилиятли саркарда ва давлат арбоби эканини кўрсатди. Ҳақиқатан ҳам у билан тахт талашган ака-укаларига нисбатан Аврангзеб анча омадли лашкарбоши бўлиб, давлатни идора қилишни амалий жиҳатдан яхши биларди. Бу хислатлари унга тахтни эгаллаш учун ака-укаларига қарши курашда яхши ёрдам берди.

Аврангзеб ҳарбий юришларини 1658 йилнинг 30 мартида бошлади ва уч ой мобайнида икки улкан дарёни кечиб ўтиб, иккита шиддатли жангда ғолиб чиқиб, пойтахтни эгаллади ва отаси император Шоҳ Жаҳонни қўлга олиб, яшин тезлигидаги ҳарбий юришга ғолибона яқун ясади. Албатта бундай урушда энг кучли ва моҳир сарбозгина ғолиб чиқиши турган гап. У ўзини шоҳ деб эълон қилиб тож кийганидан сўнг бобурийлар салтанатининг тизгини кучли ва уддабурон шоҳ қўлга ўтган эди. У узоқ муддат ҳукмронлик қилди ва бу давр нчида бор маҳоратини ишга солди.

Шубҳасиз, Аврангзеб буюк шоҳ эди. У ҳукмронлик қилган даврда салтанат қудрати энг юқори чўққига чиқди. Бироқ унинг салтанати ўз хотимасида майда бўлақларга бўлиниб кетди. Хуллас, Аврангзебнинг муваффақияти ҳам кўп бўлди-ю, бироқ муваффақиятсизлиги ҳам сезиларли даражада эди.

Мамлакат парчаланиб кетишининг биринчи сабаби шоҳнинг феъл-атвори бўлса, иккинчи сабаби унинг хурофотчи ва жаҳолатпарастлиги эди. Акбар динга нисбатан қанчалик холис назар билан қараган бўлса, Аврангзеб, унинг аксича, шунчалик диний эътиқодга хурж қўйганди.

Муҳийиддин Муҳаммад Аврангзеб 1618 йилнинг 3 ноябрида Ужжайн яқинидаги Дохла деган жойда дунёга келди. Шоҳ Жаҳон ўз отасига қарши исён кўта-

риб мағлубиятга учраганда, унинг ўғилларидан Доро билан Аврангзеб саройда Нур Жаҳон ихтиёрида гаров сифатида ушлаб турилгандилар. Улар Жаҳонгир вафотидан сўнггина озод қилиндилар.

Аврангзеб жанг қилиш ва қуролни ишлатиш санъатини маҳорат билан эгаллади. У араб, форс, туркий ва ҳинд тилларини ҳам яхши ўрганди ва Қуръон оятларини ҳам мукамал биларди. У шаҳзода сифатидаги биринчи ҳарбий юришидан муваффақият билан қайтди.

Отаси даврида Аврангзеб икки марта Деккон ўлкасига ва бир марта Гужарот вилоятига ҳоким этиб тайинланган эди. Марказий Осиё ва Қандаҳорга юриш қилганда у лашкарбоши бўлганди. Хуллас, шаҳзодалигидаёқ у ҳарбий саркарда ва давлат арбоби сифатида етарлича тажрибага эга бўлган. Ака-укаларини мағлуб қилиб, отасини асир олгач, 1658 йилнинг 31 июлида у ўзини шоҳ деб эълон қилди. Ушанда у ўзига «Абдул Музаффар Муҳиддин Муҳаммад Аврангзеб Баҳодир Оламгир Подшоҳи Ғозий» деган тахаллус олди.

АВРАНГЗЕБНИНГ ҲУКМДОРЛИК НАЗАРИЯСИ. БОШҚА ДИНЛАРГА НИСБАТАН МУРОСАСИЗЛИГИ ВА УНИНГ НАТИЖАЛАРИ

Отасига ёзган хатларининг бирида Аврангзеб шундай деган эди: «Сиз Ҳазрати олийларига яхши маълумки, қудрати улуғ Парвардигор ўз ишончини мамлакатини асраб-авайлай оладиган ва халқини ҳимоя қила оладиган бандасигагина раво кўради. Ҳукмдорлик дегани эса ўз манфаатини ва ҳузур-ҳаловатинигина кўзлаш эмас, балки халқни ўз ҳимояси остига олиш демакдир».

Сарой амалдорларидан бири Аврангзеб соғлигини авайлаш мақсадида бироз дам олиши лозимлигини маслаҳат берганида, у шундай жавоб қилган эди: «Ҳақ Таоло мени бу дунёда шаҳзода ва подшоҳ сифатида ўзим учун эмас, балки бошқа бандалари учун яшаш ва меҳнат қилиш учун яратган. Ушанда ҳам ўзимнинг ҳаловатимни эмас, балки бошқаларнинг ҳузурини ўйлаш менинг бурчимдир. Менинг бахтим халқимнинг бахтидан ажралмасдир». Яна бошқа бир сафар шундай деган: «Ҳукмдорга юклатилган масъулият борасида доно кишиларда фақат битта фикр бўлиши мумкин. У ҳам бўлса, қийинчилик ва хавф туғилган пайтда ўз ҳаётини гаровга тикиш, агар зарур бўлса, тақдири унинг қў-

лига топширилган халқ ҳимоясида қўлда қилич билан шаҳид бўлишдир». Кунлардан бир кун Аврангзеб шундай деган эди: «Ҳаётининг асосий мазмунини ўз халқни устидан беғаразлик билан ҳукм юргизиш деб билган шоҳгина ҳақиқатан улуғ шоҳ саналади». Аврангзеб ўз амалий фаолиятида ана шу ақидаларга риоя қилар эди.

У ўз мамлакатининг иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий аҳволи ҳақидагина бош қотириб қолмасдан, балки фуқаросининг диний ва ахлоқий эътиқоди ҳақида ҳам қайғуриб, бу соҳада кўп ўзгаришлар қилди. Деҳқонлар, ҳунармандлар, савдогарларнинг турмушини яхшилашга астойдил киришди ва бу борада қатор тадбирларни амалга оширди. Тахтга чиқиши биланоқ «аҳбоблар» деб аталмиш турли хил майда солиқ ва йиғим турларидан саксонга яқинини бекор қилди. Бу солиқларнинг асосий қисми оддий фуқаро-гарданига тушар эди. Шунинг учун салтанат бир неча юз минглаб рупий маблағдан маҳрум бўлса ҳам, оддий халқ-гарданидан ана шу оғир юк олиб ташланди. Солиқ йиғувчи айрим амалдорларнинг инсофсизлиги туфайли бу солиқларнинг айримлари йиғиб турилса ҳам, Аврангзебнинг бу тадбири чоралари ўз халқининг иқтисодий аҳволини яхшилашдек улуғ нияти бор эканидан далолат бериб турибди.

Аврангзеб одил шоҳ эди. Инглиз тарихчиси Овингтон бу ҳақда: «Бу буюк мўғул адолатнинг асосий манбан экан», — деб ёзган эди. Аврангзеб тинимсиз меҳнат қиларди. У эрта тонгда — соат 5 да уйқудан турар ва ярим кечагача давлат ишлари билан банд бўларди. У вафотига қадар ҳам фаол меҳнат жараёнидан чиқмади. «Охирги нафас қолгунча меҳнат ва ҳаракатдан қайтиш йўқ», дер эди у. Инглиз тарихчиси М. Эльфингстоун у ҳақда шундай ёзади: «Деккон ўлкасидаги урушлар билан банд бўлиб турган пайтларда ҳам, кексайиб қолган бўлишига қарамай, маъмурий идораларнинг ҳар бир ишини ўзи кузатиб назорат қилар, кичик лавозимларга ҳам ўзи одам тайинлар, четдан келган ҳар бир хатни кўздан кечирар, ҳар бир ҳарбий юришнинг, ҳар бир қалъани ҳимоя қилиш режаларини ўзи тузиб чиқарди». Хуллас, Аврангзебнинг подшоҳлик масъулияти ҳақидаги ақидалари ғоят улуғ эди ва унинг ўзида ана шу талабларга жавоб бериш хислатлари ҳам мужассам эди.

Аврангзеб ўта художўй, сунний эътиқоддаги киши эди. У ўзини мамлакатни одилона идора қилиш учун-

гина эмас, балки ислом динини, айниқса, сунний маз-ҳабини ҳимоя қилиш ва унинг таъсир доирасини янада кенгайтириш учун ҳам тахтга чиққан, деб биларди. Унинг подшоҳлик назарияси исломий назария асосига қурилган эди. Шунинг учун ҳам унинг асл мақсади «Дорул-ҳарб» бўлмиш Ҳиндистонни «Дорул-ислом»¹ мамлакатига ай-лантириш эди. Бутун ҳаёти давомида у шу ақидасида собит турди.

Ана шу мақсадига етиш учун у отасини ҳибсга олиш-дан, ака-укаларини қатл қилишдан, ўз ўғли Акбарни эса дарбадар қилишдан ҳам, ражпутлар, жатлар, сикх-лар ва маратхаларни қирғин қилишдан ҳам, Бижопур ва Голконда давлатларини вайрон қилишдан ҳам, уму-ман номусулмон фуқарони ислом динига ўтказиш учун ҳеч нарсадан қайтмади. Ўзидан аввал ўтган теурий-зода ҳукмдорларнинг энг асосий хатоси ҳам Ҳиндис-тонда ислом динини юқори мавқега кўтара олмаган-ликларида, деб ҳисоблар эди у. Мусулмон подшоҳнинг энг асосий бурчи шундан иборат деб билди ва умр бў-йи шу ният сари интилиб ўтди. Бу ниятга эришиш эса осонликча бўлмади. Пировард натижада мамлакатнинг номусулмон аҳолиси унинг итоаткор фуқаросига эмас, балки ғазабнок рақибига айланиб қолди.

Авраиғзеб зарб қилинадиган танга пулларга Қуръон-дан калималар ёзишни ва Наврўз байрамини нишон-лашни ҳам ман қилди. Раққосалар ва созандаларни саройдан қувиб чиқарди, гиёҳвандликни, қимор ўйнаш-ни, ичкиликбозликни тақиқлаб қўйди, бузуқ аёлларга эса эрга тегиш ёки мамлакат ҳудудидан чиқиб кетиш шартини қўйди, ҳиндларнинг диний байрамларини са-ройда нишонлашни ҳам ман этди. Шунингдек, мусул-монлар учун ҳам рия қилиниши лозим бўлган диний қоидалар ўрнатди ва бу қоидаларга рия қилинишини назорат қилувчи «муҳтасиб»лар тайинлаб, уларга кат-та ҳуқуқлар берди. Унга рия қилмаган шиалар ва су-фийлар ҳам қаттиқ жазоланар эди.

Авраиғзеб ҳиндларнинг динига нисбатан мурасасиз эди. Ҳиндларнинг эски ибодатхоналарини таъмирлаш-ни тақиқлаб, ҳинд мактаблари ва ибодатхоналарини бузиш ҳақида муҳтасиблар, маҳаллий ҳокимларга буй-руқ берди. Албатта, мамлакатлардаги барча диний мак-таб ва ибодатхоналарни бузиб уdda қилиб бўлмади-ю,

¹ Дорул-ҳарб — кофирлар мамлакати. Дорул-ислом — мусул-монлар мамлакати — тарж.

биноқ Шимолий Ҳиндистондаги кўпгина ибодатхоналар, шу жумладан, Банорасдаги Вишванат ибодатхонаси, Матурадаги Кешав Дев ибодатхонаси, Патандаги Сомнат ибодатхонаси ўша пайтларда бузилганди. Жуда кўп жойларда бузилган ибодатхоналар ўрнига масжидлар қурилди.

1679 йилнинг апрель ойидан бошлаб ҳиндларга нисбатан «жизъя» солиғи солина бошланди, ҳиндларнинг зиёратгоҳларига борганлардан ҳам солиқ ундириш тартиби қайтадан ўрнатилди. Мусулмон савдогарлари, солиқ тўлашдан озод қилиниб, ҳинд савдогарларидан эса молнинг 5 фоизи миқдоридан солиқ олинадиган бўлди. Солиқ йиғувчи идоралардаги мансабдор ҳиндлар аста-секин лавозимларидан бўшатила бошлади.

1688 йилдан бошлаб ражпутлардан ташқари барча ҳиндларнинг тахтиравон (маҳофа)да юришлари ёки чиройли отлари миниб сайр қилишлари ҳам чеклаб қўйилди. Бундай чеклашлар ва тақиқлашдан кутилган асосий мақсад ҳиндларни мусулмон динини қабул қилишга ундаш эди. Мусулмон динига ўтишга қизиқтириш учун уларга лавозимлар, турли хизматлар, пул, ер ва бошқа маблағлар бериларди. Бу ҳақда С. Лейн Поул шундай деб ёзади: «Маҳаллий аҳоли бобурийлар тарихида биринчи бор бундай ашаддий мусулмонни кўриб турардилар, унинг ўзи қанчалик ашаддий руҳоний бўлса, атрофдагилар ҳам ундан қолишмасди, гўёки у ўз тахтини дин учунгина ушлаб тургандай эди».

Аврангзеб қирқ ёшида тахтга чиққан. Бошқа динларга нисбатан олиб бораётган бу тажовузкорона сиёсати нима билан тугагини у яхши тушунарди. Лекин умрининг охиригача ана шу сиёсатдан воз кечмади. Ҳиндларнинг назарида ана шу диний қарашлари туфайли, подшоҳнинг бошқа соҳаларда қилаётган барча ўринли ишларнинг аҳамияти ювилиб кетаётгандай эди. Аврангзеб олиб бораётган тажовузкорона сиёсат Акбаршоҳнинг холисона дин сиёсатининг бутунлай акси эди. Бу эса теурийлар салтанатининг чок-чокидан сўкилиб кетишига олиб келди. Натижада жатлар, сатнамилар ва сикхлар¹ бундай сиёсатга қарши кетма-кет бир неча бор исёнлар кўтариб турдилар. Бироқ бу исёнларнинг ҳаммаси шафқатсизларча бостирилди.

Диний эътироздан ташқари, сиёсий, иқтисодий нозиликлар асосида ҳам бир неча бор қўзғолонлар кў-

¹ Аҳолининг диний эътиқодига кўра мазҳаблари — тарж.

тарилиб турди-ю, бироқ бу исёнлар катта миқёсда бўлмагани учун осонгина бостирилди. Фарблик савдогарлардан португаллар ва инглизлар ҳам исён кўтардилар-у, лекин Аврангзеб уларнинг ҳам попуғни пасайтириб қўйди.

САЛТАНАТНИНГ КЕНГАЙТИРИЛИШИ

Шимоли-шарқ. Ассам. Шоҳ Жаҳон ўғилларининг тахт учун олиб борган урушларидан илҳомланган Ассам ва Кўҳи Бихар вилоятлари ҳокимлари бобурийлар давлати чегараларини тез-тез бузиб кириб талончилик қилиб турардилар. 1657 йилда Кўҳи Беҳор ҳокими Прем Нароян Бенгалиянинг чегараларини бузиб кирди. 1658 йилда Ассам ҳокими бобурийларга қарашли Комарупа вилоятига ҳужум қилиб унинг пойтахти Гавхатини эгаллаб олди. Шунга қарамай, 1661 йилгача улар бу ҳолга бефарқ қараб турдилар. Узининг тахтдаги мавқеини мустаҳкамлаб олгач, Аврангзеб ўз яқин кишиларидан бўлган Мир Жумлани Бенгалияга ҳоким этиб тайинлади ва унга Ассамга юриш қилиш вазифасини юкледи.

1661 йилда Мир Жумла Кўҳи Беҳорни эгаллади, 1662 йилда эса рожанинг пойтахти Горгаонни босиб олди. Бироқ Мир Жумла қўшинлари ҳам озмунча талофот кўрмадилар, ёмғирли кунларда юқумли касалликдан минглаб аскарлар қирилиб кетди Мир Жумла Ассам ҳокимини сулҳга кўндирди. 1663 йилда Мир Жумла вафот этиб, унинг ўрнига Шойиствахон Бенгалия ҳокими этиб тайинланди. У Арокан рожасини мағлуб этиб Ассамни тўрт йилгача бобурийлар таъсирида тутиб турди. Бироқ 1667 йилда Гавхати қўлдан чиқиб кетди.

Жанубий Ҳиндистон. Аврангзеб исёнкор ўғли Акбарни таъқиб этиб 1682 йилда Деккон ўлкасига келиб қолган эди. Шундан кейин унинг Шимолга қайтиб кетишга вақти бўлмади. Ҳинд тарихчиси доктор Жоду Нат Саркорнинг ёзишича, Аврангзебнинг ҳукмронлик даври ҳар бири 25 йилдан иборат бўлган икки қисмга бўлинади. Биринчи қисми Шимолий Ҳиндистонда ўтган бўлса, иккинчи қисми Деккон ўлкасида ўтди.

Бижопурнинг олиниши. Бир неча бор натижасиз урушларидан сўнг Аврангзеб 1685 йилда ўғли шаҳзода Аъзам орқали Бижопур қалъасини қамал қилди. У ўн уч ойдан кейин ҳам қалъани ололмагач, бу ерга

Ўзи етиб келди. 1686 йилнинг 22 сентябрида ҳоким Ис-
кандаршоҳ қалъани топшириб, ўзи Аврангзеб ҳузурига
келди. Аврангзеб унга «хон» унвонини бериб, йилига
юз минг рупий нафақа тайинлади.

1685 йилда Аврангзеб шаҳзода Шоҳ Аъламни Гол-
кондани босиб олиш учун юборди. Голконда қўшини
Молхед яқинида улар билан юзма-юз келди. Уларнинг
саркардаси Мир Муҳаммад бобурийлар томонига қочиб
ўтгач, лашкар тум-тарақай тарқалиб кетди. Султон
Қутбшоҳ эса Ҳайдарободга қочиб бориб, Голконда
қалъасига яширинди. Аврангзеб аскарлари шиддат би-
лан Ҳайдарободни ўраб олишди. Қутбшоҳнинг музо-
караси қабул қилинмади. Унинг амалдорларидан бири
Абдулла Поний Аврангзебга сотилиб, қалъа эшигини
очиб берди ва 1687 йилнинг октябрь ойида Голконда
бобурийлар ихтиёрига ўтди.

Аврангзеб даврида ҳиндларнинг «маратха» деб атал-
ган мазҳабидагилар унга қарши бош кўтардилар. Улар
Махарастра вилоятида ўзларининг мустақил давлатини
тузган эдилар. Аврангзеб бунга чидаб туrolмай уни
вайрон қилди. Бироқ бу билан маратхалар тинчиган
деб бўлмасди. Умрининг охиригача Аврангзеб улар
билан олишиб ўтди. Маратха элатининг асосчиси Ши-
важи ҳисобланарди ва улар ўз курашлари билан бо-
бурийлар салтанатининг парчаланиб кетишига сезилар-
ли ҳисса қўшган эдилар.

1674 йилнинг 16 июнида Шиважи Деккон ўлкасидаги
Райгар қалъасида Маратха давлати тузилганини ва
унинг шоҳи Чаттрапати эканини эълон қилган эди. У
1680 йилнинг 14 июнида вафот этди. Унинг ишларини
ўғли Шамбхужи давом эттирди. 1689 йилда Аврангзеб
Шамбхужини ва унинг вазири Қави Қалеш ва бошқа
амалдорларини ўлдирди. Шу билан Жанубий Ҳиндистон
бутунлай эгалланди. Бироқ кейинги йилларда маратха-
лар яна бош кўтариб, Аврангзеб кексайиб қолган чоғ-
ларда улар ўзларини анча эркин тута бошладилар.

1706 йилда Аврангзеб Аҳмаднагарга келганда марат-
халар ҳар томонда изғиб юришар, Аврангзеб эса бу
пайтда кексайиб қолган эди. Шундан кейин, Аврангзеб
онласи инқирозга юз тута бошлади. 1702 йилда унинг
қизи машҳур шоира Зебунисо вафот этди. 1704 йилда
исёнкор ўғли Акбар Эронда қувғинда оламдан ўтди.
1705 йилда унинг сеvimли келини Жаҳонзеб дунёдан
кўз юмди, 1706 йилда тирик қолган яккаю ягона синг-
лиси Гавҳар Оро бандаликни бажо келтирди, худди

шу йнли қизи Меҳринисо ва унинг эри Иззат Бахш¹ дорулфанодан дорулбақога рихлат қилдилар. Бир ой ўтмай эса невараси (Акбарнинг ўғли) Бўланд Акбар вафот этди.

Узининг вафотидан биров илгарироқ Аврангзебнинг яна иккита невараси оламдан ўтди. Унинг салтанатида, айниқса, Шимолий Ҳиндистонда исёнлар кўтарила бошлади. Деккон ўлкасида эса маратхалар анча кучайиб, ҳатто қўшни Гужарот ва Молвагача тажовуз қилмоқда эди. Давлатни идора қилишнинг иложи бўлмай қолган ва мамлакатда иқтисодий емирилиш бошланганди. Шаҳзодалардан Аъзам, Муаззам ва Ком Бахшлар тахт учун жанг қилишга шайланиб тургандилар.

Ана шундай кунларда Аврангзеб 1707 йилнинг 3 март куни дунёдан кўз юмди. Унинг жасади Давлатободдан 4 милча наридаги Шайх Зайнул-Ҳақ қабри ёнига дафн этилди. Тарихчи Жодунат Саркорнинг таърифлашича, «Буюк бобурийларнинг энг буюғи»нинг ҳаёти ана шундай хотима топди.

АВРАНГЗЕБНИНГ ТАРИХДАГИ УРНИ

Аврангзеб яхши маълумотли, тинимсиз меҳнат қиладиган, ўз олдига аниқ мақсадни қўйган художўй киши эди. У моҳир сарбоз ва удабурон саркардагина бўлиб қолмай, форс, туркий ва ҳинд тилларини мукамал билар эди. У одати бўйича бир кеча-кундузда уч ёки тўрт соатгина ухлар, қолган вақтларини эса турли ишлар билан машғул бўлган ҳолда ўтказарди. Бирон-бир маъмурий иш ёхуд биронта ҳарбий ҳаракат унинг эътиборидан четда қолмасди. У жуда матонатли киши бўлиб, ҳаётининг энг оғир дамларида ҳам иродасини йўқотмас эди. Болалик чоғида бир куни филлар жангини томоша қилаётган пайтда бир фил унга қараб юриб қолганда, филдан қочиш ўрнига ёш Аврангзеб унга ҳужум қилиб, уни орқага қайтишга мажбур этганди.

Аврангзебнинг динга эътиқоди шунчалик юқори эдики, Марказий Осиёда бўлаётган жанг ўртасида у отдан тушиб пешин намозини ўқиб бўлгандан сўнг яна жангни давом эттирган эди. Унинг ўзига бўлган ишончи шунчалик эдики, ўғли шаҳзода Акбар исёни пайтида

¹ Аврангзебнинг укаси Мурод Бахшнинг ўғли — тарж.

катта қўшин билан отасига ҳужум қилганда, ўзининг ҳарбий қудрати анча кам бўлишига қарамай, Ажмор яқинидаги очиқ майдонга Аврангзеб ўзи жанг қилгани чиққан эди.

Аврангзебнинг шахсий ҳаёти ҳам рисоладагидек эди. У интизом қоидалари ва айниқса, Қурони карим талабларини доимо қунт билан бажарарди. Истеъмол қиладиган таомлари ҳам, киядиган кийимлари ҳам жуда содда бўлар, умрида бирон марта ҳам кайф қиладиган ичимлик ичмаган эди. Шариат қонунларига кўра унинг хотинлари бир вақтнинг ўзида тўрттадан ортган эмас, кўнгил очиш учун эса фақат битта Жайн Бай исмли қанизакни сақларди. Аёллар билан бўладиган маишатлардан ўзини анча юқори тутарди.

У бир сўзли, қарори қатъий киши эди, бир қарорга келдими, ундан қайтмасди. Қуролни ўз ўрнида ишла-тишда у тенги йўқ сарбоз бўлиб, рақибига қарши шид-дат билан жанг қиларди. Саркарда сифатида эса узоқ-ни кўра биладиган моҳир лашкарбоши эди. Марказий Осиё ва Қандарҳорга қилинган юришларда муваффа-қиятга эриша олмади-ю, лекин бундаги омадсизлик сабаби унинг артиллерия қўшини яхши ҳаракат қил-магани ва жанг майдонида ҳиндистонликлар чидай ол-майдиган даражада қаттиқ қиш бўлгани эди. Авранг-зебнинг ҳарбий маҳорати ака ва укаларига қарши тахт учун урушда анча чиниққан эди. Жанг давомида ҳар-бий найрангларни ҳам усталик билан ишлатар эди. Ака-укаларига қарши урушда, ўғли шаҳзода Акбарга қарши жангларда ҳамда Голконданн эгаллаш пайтида ҳам ана шундай найранглар унга жуда қўл келган эди.

Бироқ Аврангзебнинг ўғил, ота, ака ёки ука, дўст, ҳукмдор ёки давлат бошлиғи сифатидаги феъл-ат-вори ва хатти-ҳаракатлари рисолага тўғри келмасди. У ўз отасини ҳибса солди, ака-укаларини ўлимга маҳ-кум этди, ўғли Акбарни эса қувғинда, дарбадар ҳаёт кечирришга мажбур қилди, ўғилларидан яна бирини саккиз йил ҳибсда сақлади, яна бир ўғли ва бир қизи зиндонда оламдан кўз юмди, ўзининг эса биронта ҳам яқин дўсти йўқ эди. Бунинг устига, сиёсий ўйин-ларда ҳам доимо фирромлик туфайли ғолиб чиқар, сиё-сатда холислик ва беғаразлик унга бегона хислат эди. Ўз мақсадига эришиш учун энг қабиҳ ишлардан ҳам қайтмасди.

Табиатан у доим ҳадиксраб юрар, биронта одамга ишонч-эйтиқод қўймасди. Шунинг учун давлатни идора

қилишга ҳар бир майда-чуйда ишларга ҳам ўзи ара-
лашар, чунки унинг биронта содиқ кишиси йўқ эди,
ҳаммага шубҳа билан қараб, бировнинг бирор мавқега
эришиб қолишига ҳасад кўзи билан қарар ва қобилият-
ли кишиларни раҳбарлик ишларига қўйишдан қўрқар-
ди. Шунинг учун ҳам у ҳукмронлик қилган даврда қо-
билиятли раҳбарлар етишмасди, чунки бундай қобили-
ятли кишиларнинг ўсишига у йўл қўймасди. Шунинг
учун ҳам Аврангзебни рисоладаги ҳукмдор ва давлат
арбоби бўлган, деб айтиш қийин.

Аврангзеб феъл-атворининг диққатга сазовор қирра-
ларидан бири унинг сунний мазҳабига ўта эътиқодли
бўлганида эди. Шариат қоидаларига шаксиз риоя қи-
лар ва мусулмон динини кенг тарғиб қилишга интилар-
ди. Лекин бу ҳол уни яхши ҳукмдор бўлган, деган ху-
лосага олиб келмайди. Чунки фақат диний эътиқоди
туфайлигина яхши ҳукмдор деган мақтовга сазовор де-
сак, динга нисбатан холисроқ сиёсат юргизган ундан
аввалги темурийзодаларга қандай баҳо беришимиз
мумкин?

Аврангзеб ислом динини давлат дини деб қарашга,
номусулмон халқларни эса мажбуран исломни қабул
қилишга ундарди. Унинг сиёсатига кўра фақат ҳиндлар
ва сикхлар, ражпут ва маратхалар¹гина эмас, ҳатто
мусулмон динидаги шиалар ҳам қаттиқ тазйиқ остига
олинарди. Диний эътиқод асосида ўтказилган тазйиқ-
лар кучайгач, салтанат яхлитлигига, ҳиндлар билан
мусулмонлар ўртасига раҳна солинди, натижада бир
қанча исёнлар келиб чиқди. Бу ҳол эса мамлакатнинг
ҳам иқтисодий, ҳам ҳарбий қудратига путур етказди,
давлатни идора қилиш тизгинлари издан чиқди, фуқа-
ронинг мол-мулки, хавфсизлиги ва тинч ҳаёти таҳлика
остида қолди.

Аврангзеб ўз қўл остидагилар учун кўп яхши ният-
лар билан ҳаракат қилар эди-ю, бироқ унинг диний қа-
рашлари бу ниятларини амалга оширишга йўл бермас
эди. Салтанат ҳудудини кенгайтириш борасида маълум
муваффақиятларга эришган бўлса-да, бу ҳол ўткинчи
ҳодисадек бўлиб қолди. Деккон ўлкасида эришилган
ҳарбий муваффақиятларни узоқ вақт қўлда сақлаб тура
олмади. Бунинг устига Ҳиндистоннинг шимолий ва жа-
нубий қисмида ҳам тасарруфидаги ўлкалар фуқаролари
ундан шоҳ сифатида юз ўгира бошладилар ва вафоти-

¹ Ғайридин кофирлар — тарж.

дан кейиноқ ҳар бир ўлкада мустақил давлат тузиш учун курашлар бошланиб кетди.

Шунга қарамай, Аврангзеб Ҳиндистоннинг ўрта асрлар тарихидаги буюк шоҳларидан деб ҳисоблаб келинади. Унинг муваффақиятлари ҳам, омадсизликлари ҳам жуда кўп бўлди. Унинг даврида бобурийлар империясининг ҳудуди янада кенгайтирилди.

Аврангзеб тарихининг йирик тадқиқотчиси, ҳинд тарихчиси Жодунат Саркор шундай деб ёзади: «Аврангзеб тарихи Ҳиндистоннинг 50 йиллик тарихининг ўзгинасидир. Унинг ҳукмронлиги даврида бобурийлар империяси жуда улкан ҳудудга ёйилди. Ҳиндистоннинг илк тарихидан бошлаб то англизлар ҳокимияти ўрнатилгунга қадар бу империя ягона улкан салтанат бўлиб қолди». Яна қўшиб ҳам қўяди: «Салтанат ҳудудининг кенгайиши Аврангзеб ҳукмронлиги инқирозининг бошланиши бўлган эди».

Деккон ўлкасида Бижопур, Голконда, шарқий Карнат ва Махораштра ҳудудининг салтанатга қўшиб олиниши билан шундай улкан империя ҳосил бўлдики, бу империяни ягона марказдан туриб бир кишининг бошқаришига имкон бўлмай қолди. Давлат тизгинини маҳкам тутиб туриш қуроли бўлган қўшин ҳам бўлиниб кета бошлади, бунинг устига салтанат аста-секин иқтисодий инқирозга юз тутди. Бу эса XVIII асрга келиб Ҳиндистонда «буюк анархия»нинг бошланишига сабаб бўлди. Аврангзебнинг муваффақиятсизликлари у кексайиб қолган пайтларида бошланганди.

Муваффақиятсизликларининг асосий сабаблари унинг улкан давлатни идора қилишни ўз қўлида ушлаб туришга интилиши, ҳеч кимга ишонмай, ҳаммага шубҳа кўзи билан қараши, қолаверса, диний сиёсати ва айнақса, ражпутларга ва Деккон ўлкасидаги ҳиндларга бўлган муросасизлиги эди. Бу омиллар унинг кўплаб рақибларини майдонга чиқарди. Унинг бу муваффақиятсизликлари бутун империянинг инқирозга юз тутишига, кейинчалик эса парчаланиб кетишига олиб келганди. Ўрта асрлар давлатчилигида салтанатни ягона марказдан туриб идора этиш барча ҳукмдор учун ҳам табиий ҳол бўлган эди-ю, бироқ Аврангзебнинг феъл-атворидаги салбий хислатлар уни бундай идора усулидан унумли фойдаланишига имкон бермади. Унинг табиатидаги ҳаммага шубҳа ва ишончсизлик назари билан қараши туфайли у биронта кишига ҳам эътиқод қўя олмасди.

Шунинг учун ўғилларига ҳам, саройдаги нуфузли

амалдорларга ҳам давлат маъмуриятидаги бошқариш масъулиятини ишонмасди. Узи эса ҳамма масъулиятли ишларни уйддалашга улгура олмас эди. Шунинг учун ўғилларида ҳам, сарой аъёнларида ҳам унга нисбатан садоқат ҳисси сезилмасди. Қўл остидаги фуқаролар ҳам унга содиқлик аломатларини билдирмасдилар. С. Лейн Поулнинг таъкидлашича, унинг аждодларига хос бўлган фикр доирасининг кенг қамровлилиги очиқ чеҳралик ва саховатпешалик Аврангзебда етишмасди. Натижада унинг жон-жаҳди билан югуриб-елишларига, қаттиқ-қўллигига, масъулиятлилигига, адолатпарварлиги ва ўз кишилари гамида тинимсиз урнишларига нисбатан атрофдагилар унга совуққонлик ва лоқайдлик билан жавоб берардилар.

Аврангзеб жаҳолатпараст хурофотчи эди. У ҳиндларнигина эмас, балки шиа мазҳабидаги мусулмонларни ҳам қаттиқ тазйиқ остига олганди. Шунинг учун ҳам уларнинг қобилият ва маҳоратидан фойдалана билмади.

Акбар, Жаҳонгир ва Шоҳ Жаҳонлар шиаларнинг қобилиятли кишиларини қадрлар, уларнинг олиму уламолари, саркардаю давлат арбоблари хизматидан унумли фойдаланганлар, уларнинг садоқати ва ҳурмати-га сазовор бўлгандилар. Узининг жоҳиллиги ва тор фикр доираси туфайли Аврангзеб халқ назарида бундай ҳурматга сазовор бўла олмади.

Қўл остидаги ҳиндларни у қаттиқ таъқиб остига олди. Мусулмон бўлмагани учун уларга «жизъя» солиғи солар, зиёратгоҳга келганлардан ҳам солиқ ундираар ва ҳатто ҳинд савдогарларидан ҳам қўшимча солиқ соларди. Уларни давлат идораларидан четлаттирар, адолат юзасидан ҳам улар камситилар, ибодатхоналари ва саждагоҳ ҳайкаллари бузиб ташланарди. Бу ҳол эса кўплаб ҳиндларнинг исёнларини келтириб чиқарар эди. Жатлар, сатнарийлар, сикхлар ва маратхалар исёнларининг боиси ҳам айнан шафқатсиз дин сиёсатининг натижаси эди. Жаҳонгир, Акбар ва Шоҳ Жаҳонларнинг динга нисбатан холисона олиб борган сиёсатига қараганда Аврангзеб тескари сиёсат олиб борган эди. Бу эса давлат ва салтанат яхлитлигига путур етказди.

Инглиз тарихчиси П. Кеннедининг ёзишича, Акбар, Жаҳонгир, Шоҳ Жаҳонлар қўл остидаги ҳиндларнинг меҳрини қанчалик қозонган бўлсалар, Аврангзеб булар-

¹ Уз дин сиёсатлари билан — тарж.

нинг ҳаммасини супуриб ташлади. Аврангзебнинг феъл-атворини таърифлаб С. Лейн Поул шундай деб ёзади: «Аврангзеб жуда зўр хислатларга, жуда кўп олижаноб фазилатларга эга эди-ю, бироқ унда сардорлар учун зарур бўлган бир хислат етишмасди, у кишиларнинг меҳр-муҳаббатини қозона олмасди. Бунақа одам салтанатни бошқариши мумкин-у, бироқ инсонларнинг қалбини бошқара олмайди».

Кейинги йилларда Аврангзебнинг фаолиятини баҳолашда тарихчи мутахассислар икки қарама-қарши фикр-ни билдирмоқдалар. Биринчи гуруҳ Аврангзеб Ҳиндистоннинг сиёсий бутунлигини таъминлаш учун босқинчилик сиёсатини олиб бориб, Деккон ўлкасида Бижопур ва Голконда вилоятларини босиб олишга интилган дейдилар. Аврангзебнинг сиёсатига келсак, унинг шиалар, ражпутлар ва ҳиндларга нисбатан муросасизлиги диний рақобат эмас, балки мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий манфаатларини кўзлаб қилинган иш эди, — деб ҳисоблайдилар. Хуллас, Аврангзеб олиб борган давлат сиёсати Ҳиндистоннинг бир бутунлигини таъминлаш ва бу улкан империяни ягона марказдан бошқариб, бошқарув тизгинини эса ягона қўлда ушлаб туришдан иборат эди. Бу гуруҳдаги тарихчилар ўз фикрларини мустаҳкамлаш учун бир қанча мисоллар ҳам келтирадидилар. Яъни Аврангзеб эски масжидлар ўрнига қурилган ибодатхоналарни буздирган; буздирганда ҳам унинг эвазига ҳиндлар учун жоғир ажратиб берган эди. Ҳиндларга солинган турли хил солиқлар эса мамлакатнинг иқтисодий эҳтиёжи учун йиғилган деб ҳисоблайдилар. Бироқ бундай фикрлар Аврангзеб замондошлари ёзиб қолдирган манбаларда учрамайди. Уларнинг кўпчилигида Аврангзебнинг бошқа дин ва мазҳабларга муросасиз экани таъкидланади.

Бундан ташқари, аслида Акбаршоҳ ҳам Ҳиндистоннинг сиёсий, иқтисодий ва маъмурий бир бутунлигини таъминлаш учун курашган эди. Лекин бу мақсадга эришиш учун ҳинд ибодатхоналарини бузиш ёки уларга жизъя солиғи, зиёрат солиғи каби турли солиқларни солишни амалда қўлламаган.

Аксинча, ўз ниятига етиш учун у ҳиндларнинг диний ва маданий бир бутунлигига эришишга интилган эди. Демак, Акбар сиёсатини номаъқул дейиш билан Аврангзеб сиёсатини маъқуллашимиз керак бўлади ёки бунинг аксича, Акбар сиёсати маъқул бўлса, Аврангзеб сиёсати

номаъкул бўлиб чиқади. Ваҳоланки, Акбарни тарихда «буюк шоҳ» деб аташади. Унинг даврида Ҳиндистон сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан гуллаб-яшнаганди. Аврангзеб даврида эса бобурийлар салтанати ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий жиҳатдан таназулга юз тутиб, унинг ворислари даврига келиб тўлиқ инқирозга юз тутади ва кейинроқ бутунлай парчаланиб кетади. Бундай ҳол рўй беришини эса Аврангзеб ҳаётлигидаёқ сезган эди.

Шундай экан, холисона хулоса ясайдиган бўлсак, Аврангзеб жуда қобилиятли, меҳнаткаш, ўта билимдон, масъулиятли, жасур суворий, моҳир саркарда ва мустақкам иродали киши бўлган. Бироқ диний эътиқодининг устунлиги, жаҳолатпарастлиги туфайли унинг бу олижаноб фазилатлари кўзга кўринмай қолади. Чунки ўша эътиқод туфайли қилинган ишлар унинг ўзини ҳам, сулоласини ҳам, салтанатини ҳам ҳалокат ёқасига олиб келиб қўйган эди. Аврангзеб афтидан ўз фикри ва эътиқоди тўғри эканига ишониб, бошқаларнинг фикр ва мулоҳазалари билан ҳисоблашишни истамайдиган қайсар табиатли кишилар тоифасига киради. Бу тоифадаги кишилар бошқаларнинг фикрларини хато деб ҳисоблайдилар ва улар билан ҳисоблашишни истамайди. Шунинг учун ҳам ўз фикрини бошқаларга мажбуран сингдиришга уринади. Улар жаҳолатпарастликка берилиб кетган бўлади ва уларни тўғри йўлга солиш жуда қийин. Бундай кишилардан яхши диний уламолар чиқиши мумкин-у лекин яхши давлат арбоби чиқмайди. Аврангзеб ўз даврининг хусусиятларини ҳисобга ола билмади, омадли давлат бошқарувчиси бўла олмади ва ўз хатти-ҳаракатларининг натижаларига яқиний хулоса чиқаролмади. Буларнинг ҳаммасига сабаб Аврангзебнинг жаҳолатпарастлиги эди. Инглиз тарихчиси С. Лейн Поулнинг таърифича: «Агар ғайрат-шижоати ва ақл-фаросатини ўзига ва салтанати учун самарасиз бўлган ишларга сарфламаганда, у ҳақиқатан ҳам қудрати ва маҳорати билан осонгина тахт безаги»¹ бўла оларди. Чиндан ҳам, у «Оламгир»² бўлишга ва сунний мусулмонлар орасида «Зинда Пир»³ бўлиш учун беҳуда уринган эди. Унинг шуҳрати ўзи учун эди, холос. Унинг беҳуда уринишлари салтанат учун очикдан-очик талафот эди».

¹ Аврангзеб — тахт безаги демакдир — тарж.

² Дунё эгаси — тарж.

³ Барҳаёт авлиё — тарж.

БОБУРИЙЛАР МАЪМУРИЯТИ. МАДАНИЯТ ВА ТАРАҚҚИЕТ

МАЪМУРИЯТ. МАРКАЗИЙ МАЪМУРИЯТ

Бобурийлар Ҳиндистоннинг ғоят катта қисмида 180 йилдан кўпроқ муддат давомида жуда кучли маъмурий бошқарувни амалга оширдилар. Бу маъмурий тартиб улардан кейин ҳам узоқ йилларгача ўз кучини сақлаб турди. Маъмуриятда араблар ва эронликларнинг кучли таъсири сезилиб турарди. Шу билан бирга туркийлар ва афғонларнинг идора усулидан ҳам фарқ қилар эди. Албатта, давлатни бошқариш тизими ҳарбий қудрат орқали мустаҳкам ушлаб турилар, шу восита орқали қўл остидагиларнинг турмуш фаровонлиги ва тараққиёти масалалари ҳам назорат қилинарди. Бобурий шоҳлар Ҳиндистондаги давлат тизимига анча ўзгаришлар киритдилар. Бобурийлар сулоласининг асосчиси Бобур «подшоҳ» унвонини олгач, унинг ворислари ҳам бу удумни давом эттирдилар.

Подшоҳликнинг маъноси шуки, улар халифани ўзларининг пири деб билмас эдилар. Хуллас, бобурийлар ўзларидан бошқа ҳеч кимни улугвор деб тан олмасдилар. Акбар подшоҳнинг обрў-эътиборини ва қудратини янада мустаҳкамлади. У ҳатто диний масалалар устида туғиладиган баҳс ва мунозараларни ҳам ҳал этиш ҳуқуқига эга бўлган қози деб эълон қилинган эди. Лекин бобурийларнинг давлат сиёсати диний асосга қурилган, деб бўлмайди. Аврангзебдан бошқа барча шоҳлар давлат ишларини ислом қоидалари асосига қурмаган. Уларнинг давлат сиёсатида миршаблар кучига таяниш учун зарурат ҳам йўқ эди.

Шоҳлар ўзларига иккита асосий масъулиятни олардилар: «Жаҳонбони» — яъни давлат сиёсатини қўлда маҳкам тутиш, «Жаҳонгирий» — салтанатни кенгайтириш демакдир. Бундан ташқари улар қўл остидаги фуқаронинг турмуш фаровонлигини яхшилаш чораларини тинмай қидириб топар ва амалга ошираддилар. Бобурийлар давлат сиёсатининг яна бир хусусияти шундан иборат эдики, улар давлатни бошқаришда динларга нисбатан беғараз, холис сиёсат олиб борар эдилар. Бобур ва Ҳумоюн жаҳолатпараст шоҳ эмасди. Акбар эса барча динларга барабар ҳурмат назари билан қарарди. Жаҳонгир билан Шоҳ Жаҳон ҳам асосан Акбар сиёсатига

содиқ қолдилар. Фақат Аврангзебгина Акбар сиёсатининг аксини қилди. Мана шу жабҳалари билан бобурий шоҳларнинг сиёсати улардан аввалги Деҳли султонлари сиёсатидан тубдан фарқ қиларди.

Акбар бобурийлар маъмурий идорасининг тизимини янада такомиллаштириб берди. Аврангзебнинг ҳукмронлиги давригача яна шу тизим айрим ўзгаришлар билан сақланиб келди. Аврангзеб ва унинг ношуд ворислари бу тизимни ушлаб тура олмадилар. XVIII асрга келиб бу тизим бутунлай парчаланиб, охири давлат идорасида бошбошдоқлик ҳукмрон бўлди.

ПОДШОҲ (император)

Шоҳ давлат бошлиғи ҳисобланарди. Қонун чиқарувчи ҳам, бош ижрочи ҳам, ҳарбий саркарда ҳам, охириги ҳукмни чиқарувчи қози ҳам шоҳнинг ўзи эди. Мусулмончилик қоидалари борасидаги мунозараларни ҳал қилиш ҳуқуқини ҳам ўз қўлига олиш Акбаршоҳнинг нуфузини янада орттириб юборган эди. Хуллас, шоҳ салтанатдаги барча ҳокимиятни қўлга олганди.

Албатта вазирлар ўз фикрларини билдириб маслаҳат берар эдилар-у, бироқ охириги ҳукмни шоҳнинг ўзи чиқарарди. Акбар давридан бошлаб шоҳ Аллоҳнинг ердаги вакили (соясси) деб тан олина бошлаган эди. Бу назария муаллифи Абул Фазл бўлиб, унинг таснифларида подшоҳлик Аллоҳнинг улуғ марҳамати деб талқин қилинар ва мамлакатда унинг барчадан юқори туриши таъкидланарди. Акбар давридан бошлаб «Жароҳаи Даршон» ва «Гула Дон» каби маросимлар одат тусига киритилган. Шундай қилиб, барча ҳуқуқ ва ҳокимият ўз қўлига ўтгач, подшоҳ мамлакатда ягона ҳокимлик қиларди. Бироқ подшоҳлар ўзларининг энг асосий бурчи деб раият фаровонлигини назарда тутар ва жоҳиллик ҳамда ўзбошимчаликка йўл қўймас эди. «Шоҳларнинг улуғворлиги уларнинг адолатлилиги ва давлатни одилона бошқарувидадир», деб таърифлар эди Акбар. Ҳаттоки жаҳолатпараст диндор Аврангзеб ҳам фуқаро устидан одилона иш юритишни ўзининг муқаддас бурчи деб биларди. Бу улуғ мартабага эришиш учун ҳар бир шоҳ жон-жаҳди билан ҳаракат қиларди. Ҳаттоки, шоҳлар ичида энг эринчоғи деб тан олинган Жаҳонгир ҳам кунига 7—8 соат давомида давлат ишлари билан

шуғулланар ва ҳар бир масалада адолат устивор бўли-
шини таъминларди. Биз жаҳолатпараст деб билан Ав-
рангзеб эса бир кеча-кундузда 3—4 соатгина дам олар
эди, холос, қолган пайтларда эса тинимсиз давлат иш-
лари билан машғул бўлар эди.

Четдан қараганда подшоҳларнинг ҳуқуқлари чексиз-
дай кўринса ҳам, уларнинг ҳам чегараси бор эди. Под-
шоҳлар ўз вазирлари ва обрў-эътиборли амир ва амал-
дорларининг фикр-мулоҳазаларини эътибор билан тинг-
лар, уларнинг маслаҳатларини эътиборсиз қолдирмас-
ди. Ҳинд тарихчиси доктор Тара Чанднинг таърифлаши-
ча, бобурийларнинг давлат идораси «аслзодалар идора
усули»да олиб бориларди. Юқори мансабли сарой аъён-
лари орасида ражпутлар кўпчиликни ташкил қилар ва
уларнинг мансаблари одатда ўз ворисларига мерос
қолдириларди. Бобурийларга қадар бу ўлкада ҳукмрон
бўлган Деҳли султонлари ўз салтанатини амир ва амал-
дорларининг ҳокимиятини бузиб ташлаб, унинг ўрнига
ўз ҳукмронлигини ўрнатса, бобурийлар шоҳи эса ўз ҳо-
кимиятини амир ва амалдорларнинг қудрати ва садоқат-
ти асосида ўрнатар эдилар. Албатта, бундай нуфузли
аъёнлар саройда катта эътибор қозонарди ва маъмури-
ят ишларида ўз фикрини ўтказар эдилар. Энг қудрат-
ли бобурий шоҳларидан бўлмиш Аврангзеб ҳам ҳинд-
ларга солинадиган жизъя солиғини нуфузли ҳинд рожаларидан
бўлган Жасвант Сингх вафотидан кейингина таъсис этган эди.

ВАЗИРЛАР

Подшоҳга бир неча вазирлар ёрдам бериб турар
эдилар. Улар якка тартибда ҳам, кўплашиб ҳам подшоҳ-
га маслаҳат бериб турар эдилар.

Уларнинг ҳар бири алоҳида жабҳага бош-қош бў-
лар ва ўша соҳанинг ишларини назорат қилиб борар
эдилар. Уларнинг ҳар бирига бир неча ёрдамчи амал-
дорлар белгиланган бўлиб, улар ҳам ўз соҳалари бўйи-
ча иш олиб борар ва вазирга шу ҳақда ахборот бериб
турар эди.

Акбаршоҳ даврида тўртта вазир бўлар эди. Улар:
«Вакил», «Девон (ёки вазир)», «Мир бахши» ва «Садру-
с-судур» эдилар. Кейинроқ «Хони замон», «Қозикалон»
ва «Мухтасиб» лавозимлари ҳам вазирлик мавқеига
кўтарилган эди. «Вакил» ва «Девон» мансаблари бир-

лаштирилиб, бу мансаб эгаси «Вакили мутлақ» деб атала бошлаган эди. Булардан ташқари «Мири отиш», «Доруғай дарак шавқи» ва «Мири замон» лавозимидаги амалдорлар ҳам вазирлик даражасида бўлмаса-да, қуёироқ мавқеда турар эдилар.

1. Бош вазир (Вакили мутлақ, вазир, девон). Акбаршоҳ бу лавозимни Байрамхонга раво кўрган эди. Бу лавозим эгаси ўз мавқеига кўра давлатнинг энг яқин ҳимоячиси бўлиб, барча вазирлардан юқори турар ва зарур ҳолларда уларни ишдан бўшатиш ва ўрнига бошқасини тайинлаш ҳуқуқига эга эди. Лекин Байрамхондан кейинги вазирларга бундай ҳуқуқ берилмаган эди. Бош вазирга аввал «девон» лик мансаби берилар ва унинг ишига қараб унга «вазир» деган унвон берилар эди.

Девонбошининг асосий вазифаси давлат хазинасига келиб тушаётган даромад ва сарфланаётган харажатларни назорат қилиш эди. Бундан ташқари, подшоҳ пойтахтда йўқ пайтларда давлат маъмуриятини бошқариб, зарур ҳолларда ҳарбий саркардалик ҳам қилар эди. Хуллас, бош вазир ёхуд «вакил» салтанатда подшоҳдан кейинги шахс ҳисобланар эди.

Бош вазир барча жабҳалар ишини назорат қилар, вилоятлардан хабарлар тўплар, подшоҳ фармонларини вилоятлар ҳокимларига етказар ва давлат идорасига келган хат-хабарлардан воқиф бўлиб турар эди. Унга бевосита тобе бўлган амалдорлар бешта эди. Улардан «девони холиса» подшоҳга қарашли ерларни назорат қилар, «девони тан» сарой амалдорларининг маошлари ва уларнинг ер-мулкини назорат қилар эди. «Муставфи» — бош тафтишлик вазифасини бажарар, «воқеанавис» эса хат-хабарлар ва ёзишмалар учун масъул шахс ва ҳижоат, «мушриф» сарой доруғаси вазифасини бажарар эди.

2. Мир Бахши. Бу лавозим эгаси ҳарбий ишларга нозирлик қиларди. Унга бирон қўшин бўлагига саркардалик қилишни топшириш мумкин бўлиб, бироқ унинг тўғридан-тўғри вазифаси бу эмас эди. У қўшинга янги навкарлар қабул қилиш, отлар ва филларга тамға босиш, ҳарбий эҳтиёжлар учун заҳиралар тайёрлаш, ҳамда навкарларнинг ҳарбий машқларини кузатиш билан шуғулланарди. Шунингдек, сарой хавфсизлигини таъминлаш масъулияти ҳам унга юклатилганди.

3. Садрус-судур (Бош сардор). Бош сардор асосан подшоҳга диний масалаларда маслаҳатчи эди. У шу-

нингдек, хайрия ишлари, диний таълимотнинг ўрғанилиши, олиму уламоларга ер-мулк ажратиб берилиши ҳамда мусулмонларнинг ислом қоидаларига риоя қилишларини назорат этарди. Баъзи ҳолларда бу мансаб билан бош қози мансабини бир киши олиб боради. Лекин Акбаршоҳ даврида бу мансабларга алоҳида кишилар тайинланган.

4. Бош қози (Қозикалон). Подшоҳ мамлакатдаги энг охириги ҳукм чиқарувчи ҳисобланса ҳам, салтанатнинг адлия ишларида унга қозикалон ёрдамчилик қилган. Муфтий ислом қоидаларининг талқини билан шуғулланса, бош қози эса ҳукм чиқарган. Вилоят ва туманлардаги қозиларни ҳам бош қози тайинларди.

5. Муҳтасиб. Подшоҳ қўл остидаги фуқароларнинг маънавий қиёфаси ва ахлоқий тарбияси ҳамда мусулмонлик қоидаларининг сўзсиз бажо келтиришини назорат қилиш учун бош муҳтасиб тайинланган. Фуқаро ўртасидаги ичкиликбозлик, фоҳишабозлик каби иллатларни ҳам муҳтасиб назорат қилар, бозорлардаги нархнаво, тарози ўлчовлари кабилар учун ҳам у мутасадди эди. Аврангзеб даврида муҳтасибларга ҳиндларнинг мактаблари ва ибодатхоналарини бузиш ишлари ҳам юклатилганди.

6. Хони замон. Бу лавозим эгаси вазирлик даражасида бўлмаса ҳам, шунга яқин мавқеда турар ва асосан подшоҳнинг шахсий эҳтиёжлари, унинг оиласи ҳамда умуман сарой эҳтиёжларини қондириш ишлари билан машғул бўлар эди. Унинг асосий масъул ишларидан бири подшоҳга қарашли бўлган корхоналар ва улар ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотишни ташкил қилиш эди, чунки бу корхоналар шоҳга катта даромад келтирар эди.

7. Мири отиш ёхуд доруғаи тўпхона. Бу мансаб эгаси подшоҳ артиллерияси ва унинг фаолияти учун масъул эди. Бу жуда масъулиятли мансаб бўлиб, бу лавозимга одатда туркий ёки эронийлардан тайинланар эди.

8. Доруғаи дарак шавқи. Бу лавозим эгаси давлатнинг хуфя ишлари (айғоқчилик) сардори ҳисобланар эди. У турли воқеанавис ва хуфиянавислардан маълумотлар тўплар ва шоҳга етказиб турар эди. Салтанатдаги ҳар бир воқеадан подшоҳ хабардор бўлиб туриши зарур эди.

ВИЛОЯТ ВА МАҲАЛЛИЙ МАЪМУРИЯТ

Мамлакат бир неча вилоятларга бўлинган эди. Вилоятлар сони Акбаршоҳ даврида 15 та бўлган бўлса, Аврангзеб даврига келиб 20 тага етди. Вилоят маъмурияти бошлиғи «Низом», «Сипоҳсолор» ёхуд «Шўъбадор» деб юритилар эди. Ҳар бир вилоятнинг ўз бош шаҳари бўлар эди. Вилоят маъмурий идоралари ҳам худди марказий маъмурий идоралар тизимига мос равишда қурилган эди. Ҳар бир вилоятдан ҳам марказдагидек, «Шўъбадор», «Девон», «Бахши», «Садр», «Қози», «Қутвол» ва «Воқеанавис» иш олиб борар эди. Айрим вилоятларда «Мир бахши» ва «Доругаи дарак шавқи» лавозимлари ҳам ажратилган эди. Акбаршоҳ даврида «Девон» мансаби эгасига катта ҳуқуқлар берилган эди ва уларнинг иш фаолияти марказдаги вазир назоратида турар эди. Акбар «Девон» билан «Шўъбадор» нинг ҳуқуқларини тенглаштириб қўйган эди, бу эса ҳар иккаласини ҳам исён кўтаришдан тутиб турар эди. Бироқ кейинги бобурий шоҳлар ҳар иккала вазифани битта шахс қўлига бериб қўйганди. Баҳодиршоҳ¹ даврида бу икки лавозим Муршидқулихон қўлида бўлгани учун у осонгина ўзини Бенгалия ҳукмдори деб эълон қилганди.

1. Шўъбадор. Бу мансаб вилоят ҳокими деган ҳуқуқни берарди. Давлат тизимида унинг лавозими юқори мансаб ҳисобланиб, ўша вилоятлардан унга катта мулк ажратилган. У ўз қўл остида катта қўшин сақлаш ҳуқуқига эга бўлган. У вилоят ҳудудида тинчликни таъминлаши, қўл остидаги фуқароларнинг турмуш шароитини яхшилаши, давлатга қарши исёнларни бостириши, жиноятчиларни жазолаши, йўллар, кўприклар ва бошқа ижтимоий қурилиш ишларини олиб бориши ва вилоят ҳудудидаги ер эгаларидан солиқлар ундириши лозим эди. Вилоятдаги барча амалдорлар унинг таклифига биноан тайинланар, юқори мансабларга кўтарилар ёки лавозимидан четлаштириларди. Унинг ҳуқуқлари фақат молния ишларидагина чекланиб, бу ишни марказий девонбеги олиб борарди.

2. Девонбеги. Девонбеги вилоятнинг молиявий ишлари хўжайини эди. Бу лавозим эгаси марказий девонбеги таклифига биноан подшоҳ томонидан тайинланган. Мавқен юзасидан у вилоятда фақат шўъбадордангина

¹ Аврангзебдан кейинги инқирозлар даврида ҳукмронлик қилган шоҳлардан — тарж.

кейин турарди. Бироқ у шўъбадорга бўйсунмас, балки марказдаги вазир олдидагина ҳисоб берарди, лекин шўъбадор билан бамаслаҳат иш олиб борган. Унинг қўл остида навкарлари бўлмагани учун шўъбадорга тобе бўлган. У деҳқончилик ишларига, вилоят даромади ва сарф-харажатларини ҳисоб-китоб қилар ва вилоятнинг молиявий аҳволни ҳақида марказга ахборот бериб турар ва фуқаролик масалаларини ҳам ҳал қилар эди.

3. **Бахши.** Бахшининг асосан вазифаси вилоят қўшинининг ҳарбий ишларини ташкил қилиш эди. У янги навкарларни қўшинга қабул қилар, ҳарбий интизом, ҳарбий машғулотлар ва ҳарбий эҳтиёжлар ҳақида бош қотирар эди. Айрим ҳолларда воқеанавислик масъулияти ҳам унга юклатиларди.

4. **Воқеанавис.** Бу лавозим эгаси вилоятдаги хуфя ишлар бўлимига бошчилик қилган. У бўлиб ўтаётган барча воқеа-ҳодисалар ва мансабдорларнинг иш фаолияти ҳақида марказга хабар бериб турган. Туманлардаги ўзига бўйсунадиган ходимларни тайинларди.

5. **Қутвол.** Ҳар бир вилоят пойтахтида «қутвол» деб аталган мансаб жорий этилиб, бу мансаб эгаси шаҳардаги осойишталик, тозалик, ижтимоий хизматлар, карвонсаройлар ва сайёҳлар хизматини назорат қиларди. У ҳарбий мансабдор ҳисобланиб, унга қарашли сарбозлар ажратиб берилган.

6. **Садр (сардор) ва қози.** Вилоятларда бу икки лавозим бир кишига берилар эди. У марказдаги қозикалонга ва бош сардор (садрус-судур)га бўйсунарди. Садр сифатида у мусулмонларнинг ислом қондаларига итоат қилишларини, умуман, мамлакатда ислом ҳукмронлигини таъминлаш ва қози сифатида баҳсли масалалар устидан ҳукм чиқарарди. Туманлардаги қозилар ишини назорат қилар ва олиму уламоларни мукофотга тавсия этарди.

САРКОР

(туман)

Маъмурий ишларни ташкил этишни осонлаштириш учун ҳар бир вилоят «саркор» деб аталадиган қасабаларга ажратилган. Туманлардаги мансабдорлар қуйидагилар эди:

1. **Фавждор.** Фавждор — ўша туманнинг миршаб-бошиси. У ўша ҳудудда райят осойишталиги, фуқаро

хавфсизлиги ва қонунларга амалда риоя қилинишини таъминлаган. У шўъбадорга бўйсунса ҳам, бу мансаб эгасини шоҳ тайинлаган. У, шунингдек, амали гузар (молия ишлари бошлиғи) га солиқларни ундириш ишларида ёрдам ҳам берар ва ўша тумандаги энг юқори мавқедаги мансабдорлардан ҳисобланарди.

2. **Амали гузар.** Бу мансаб эгаси ўша туманнинг молия ишлари мутасаддиси бўлиб, вилоят девонига бўйсунган. У солиқ ва жарималарни ундирар ва айбдорларни жазога тортарди. У хазина ҳимоячиси ҳам ҳисобланар эди.

3. **Битикчи.** Битикчи амали гузар қўл остида ишлар эди. Қонунғўй (қишлоқдаги деҳқончилик ишлари назоратчиси) ёрдамида деҳқонларга тегишли бўлган ерларнинг ҳисоб-китобини олиб борар ва ҳар бир деҳқон ерининг миқдори ва сифати (унумдорлиги)ни кўздан кечирарди. Ер эгаларининг солиқни тўлагани ҳақида ҳужжат тайёрлаб берарди.

4. **Хазинадор.** Хазинадор ўша туман хазинасига масъул бўлиб, амали гузар назорати остида иш олиб борган.

ПАРГАНА

(қасаба)

Ҳар бир туман бир неча парганага бўлинар эди. Қуйидагилар парганадаги муҳим мансабдорлар ҳисобланган.

1. **Шиқдор.** У ҳарбий маҳалдаги мансабдор бўлиб, паргана маъмуриятининг бошлиғи ҳисобланади. У ўз ҳудудида осойишталик ва тартиб ўрнатган ва солиқлар йиғишга ёрдам берган.

2. **Омил¹.** Омил паргананинг молия ишлари бошлиғи. Унинг асосий вазифаси солиқ ундириш бўлиб, ер эгалари билан бевосита алоқада иш олиб борарди.

3. **Фўтадор.** Фўтадор паргананинг хазинаси учун масъул шахс эди.

4. **Қонунғўй.** Қонунғўй деҳқончилик ишларига тегишли ҳужжатларни расмийлаштириш билан шуғулланган.

¹ Баъзи манбаларда «Амин» деб берилган — тарж.

ШАҲАР

Шаҳар маъмуриятининг барча ишларини қутвол бажарар эди. Унинг ихтиёрига сарбозлар берилиб, шаҳарнинг барча маъмурий ва назорат ишлари унинг зиммасида бўларди. Қўл остидаги ходимларни ўзи тайинлаган.

ҚИШЛОҚ

Бобурийлар қишлоқ маъмуриятини бошқаришни ўз назоратига олмас ва бу ишларни маҳаллий «панчайт» (оқсоқол) ихтиёрига берар эдилар.

Оқсоқол қишлоқдаги осойишталик, тозалик ва маърифий ишларни кузатиб борган. Баҳсли масалаларни ҳам оқсоқол ҳал этарди. Марказий маъмурият қишлоқлар ишига аралашмас эди-ю, бироқ зарурат туғилганда оқсоқолларнинг ўз бурчини тўғри бажаришларини назорат қилиб турарди.

ҲАРБИЙ МАЪМУРИЯТ

Бобурий подшоҳлар жуда катта ва қудратли лашкар сақлардилар. Жангда артиллерияни ишлатишни Бобур бошлаб берган бўлса ҳам, доимий ҳарбий қўшин тизимнинг, такомиллаштирилиши Акбарга тааллуқлидир. Бобурий сарбозлар асосан уч тоифага бўлинган.

МАНСАБДОРЛАР ВА УЛАРНИНГ НАВҚАРЛАРИ

Ҳар бир ҳарбий саркардага алоҳида мавқе (унво) берилган. Ҳаттоки босиб олинган мамлакат (вассал)нинг ҳарбий бошлиқларига ҳам унво бериларди. Ҳар бир саркарда ўз қўшинига эга бўлиб, унинг сафларини янгилаш, ҳарбий машқлар ўтказиш, мустаҳкам интизом ўрнатиш, сарбозлар учун қурол-аслаҳа, кийим-бош ва озиқ-овқат тайёрлаш ишлари ҳам унинг назоратида бўлган.

Мансабдорлар кўпинча ўз тоифасидаги навкарларни тайёрлаш билан шуғулланганлар. Ҳар бир саркардага подшоҳ томонидан маош тўланар ёки унга жоғир ажратиб бериларди.

1. Аҳади навкарлари. Аҳади навкарлари — подшоҳга қарашли навкарлар. Уларга девон ёки бахши раҳ-

барлик қилган. Улар подшоҳ номидан ҳарбий хизматга олинар, ҳарбий машқлар билан шуғуллантирилар ва мустақкам интизомда ушлаб туриларди. Аҳади навкарларга яхши маош тўланган. Агар оддий отлиқ сарбозга 12—15 рупий берилса, аҳади навкарларидаги отлиқ сарбозга 500 рупий маош тўланган. Бу сарбозларнинг сони аниқ чекланмасди. Акбаршоҳ даврида аҳади навкарлари сони 12 мингга етказилган. Улар фақат подшоҳ буйруғинигина тан олардилар.

2. Доҳили навкарлари. Бу тоифадаги навкарлар подшоҳ номи билан ҳарбий хизматга олинса ҳам, хизмат давомида ҳарбий саркардалар ихтиёрига берилар, эди. Бобурийларнинг ҳаракатдаги қўшини жуда катта бўларди. Акбаршоҳнинг ҳаракатдаги қўшини 25 минг атрофида эди, деб тахмин қилинади. Жаҳонгир ва Шоҳ Жаҳон даврида эса бу рақам 300 мингга етган. Подшоҳнинг аҳади навкарлари, ҳарбий саркардаларнинг доҳили навкарлари, вилоят волийларининг қўшини ва вассал (қарам давлат)ларнинг қўшини (лашкар) қуйиндагича қисмларга бўлинган.

I. Суворийлар. Бобурийлар қўшинининг энг яхши қисмини суворийлар ташкил этар эди. Суворийлар қуйиндаги қисмлардан ташкил топган:

1. Боронгир. Боронгир суворийлари, от, қурол ва кийим-кечакни ҳукуматдан оларди.

2. Силадор. Силадор навкарлари эса ўзларининг оти ва қуроли билан келганлардан иборат бўларди.

Суворийлар отларининг сифатига қараб тоифаларга ажратилган. Бобурийлар қўшнинида кўпроқ туркий ва този отлари ардоқланар эди. Шу билан бир қаторда арабий, форсий, музанна, ябу ва жангла тоифасидаги отлар ҳам ишлатилган.

Суворийлар ўзларидаги отлар миқдорига кўра ҳам тоифаланарди. Иккита отга эга бўлган навкарлар «ду аспа»¹ битта оти борлар эса «як аспа»² деб юритиларди. Айрим ҳолларда икки навкар битта отдан фойдаланган бўлиб, улар «ним аспа»³ дейилган.

II. Пиёда аскарлар. Акбаршоҳ даврида пиёда аскарлардан самарали фойдаланилар эди. Пиёда аскарлар икки тоифага ажратилган:

¹ Икки отлиқ. — тарж

² Бир отлиқ. — тарж

³ Ярим отлиқ. — тарж

а) Бандуқчилар¹ ва б) шамширбозлар. Бундан ташқари, аскарлар камон, ўқ-ёй ва найзалардан ҳам усталик билан фойдаланар эдилар. Жангларда аскарлардан ташқари хизматкор қуллар ва сув ташувчи (мешкобчи) лар ҳам хизматга солинган.

III. Жангчи филлар. Акбаршоҳ даврида мингга яқин жангчи филлар сақланар ва мамлакат бўйича жангчи филлар сони 50 минггага етарди. Филлар жанг қилиш учунгина эмас, балки юк ташиш учун ҳам беминнат хизматда фойдаланилган.

IV. Артиллерия. Бобуршоҳ Ҳиндистонга жуда кучли артиллерияси билан кириб келган. Акбаршоҳ эса қўшиннинг бу турини янада такомиллаштирди. Унинг даврида улкан замбараклар тайёрланди ва ишга солинди. Акбар даврида шу билан бир қаторда фил ёки туя ўркачига ўрнатиб олиб юрса бўладиган кичик тўплар ҳам ихтиро қилинганди. Бу тўпларни бошқариш осон бўлгани учун жангда яхши самара берарди. Доктор Р. П. Трипатининг ёзишича, Акбаршоҳ артиллерияси Осиёда турклар артиллериясидан кейин турарди. Ҳарбий денгиз қўшини бобурийлар даврида яхши ривожланмаганди.

МАНСАБДОРЛАР ТИЗМИ

Бобурийлар қўшинининг энг диққатга сазовор хусусиятларидан бири унинг ҳарбий мансабдорлар тизими эди. Ҳарбий мансаблар орасидаги мавқе даражаси 10 га бўлиниши мумкин эди. Мавқе даражасига қараб маош ва ҳуқуқлар белгиланган. Акбаршоҳ даврида энг кичик мавқе даражасидаги ҳарбий мансабдор 10 та навкарга бошчилик қилиш ҳуқуқига эга (ўнбоши) бўлган, энг юқори мансабдаги саркарда эса 12 минг кишилик қўшинга саркардалик қилиши мумкин эди. 5 мингдан 7 минг нафаргача аскарни бўлган қўшинга раҳбарлик қилиш ҳуқуқи фақат подшоҳ қонини бўлган шаҳзодаларгагина бериларди. Тарихчи олим Абул Фазлнинг кўрсатишича, ҳарбий саркардалар 33 хил тоифага бўлинарди, лекин бошқа манбаларда кўрсатилишича, ҳарбийларнинг тоифаланиши 66 тага етарди.

Жаҳонгиршоҳ ва Шоҳ Жаҳон даврида ҳарбий сар-

¹ Милтиқчилар — тарж.

кардаларнинг 8000 аскаргача бўлган қўшинга раҳбарлик қилиш ҳуқуқи бор эди. Шаҳзодаларга эса 4000 аскаргача бўлган қўшинга лашкарбошилиқ ҳуқуқи бериларди. 500 тагача бўлган қўшинга бошчилик қилувчи саркардалар «мансабдор», 500 тадан 2500 тагача аскарлари бор қўшинлар бошлиқлари «амир», 2500 тадан кўл аскарли қўшинлар бошлиқлари «амири аъзам» деб аталарди. Ундан юқорилари «хони жаҳон»¹ деб юритиларди. Ҳарбий унвонларнинг энг юқориси «хони хонон»² деб аталган. «Подшоҳнома»да айтилишича, Шоҳ Жаҳоннинг буйруғига биноан ўз ер-мулки ҳудудида истиқомат қилаётган саркардалар ўзига белгиланган лашкар миқдорининг учдан бир қисмига тенг бўлган миқдорда навкар ушлаб туришга ҳақли бўлган. Ўз ер-мулкидан ташқарида, бироқ Ҳиндистон ҳудудида турадиган саркардаларга ўз лашкарининг тўртдан бир қисмига тенг миқдорда навкар сақлаб туришга рухсат берилган. Ҳиндистон ҳудудидан ташқарида жойлашган саркардаларга эса ўз лашкарининг бешдан бир қисмига тенг миқдорда қўшин ушлаб туришга рухсат берилган. Шуниси диққатга сазоворки, ҳарбий мансабдорга давлат идораларида махсус лавозим берилмасди. Акбаршоҳ даврида саркарда Абул Фазл вазир бўлиб ишлагани ҳолда, саркарда рожа Ман Сингх бундай лавозимга қўйилмаган.

Ҳарбий мансабдорларнинг вазифаларини ва уларнинг мансабини ошириш ишини подшоҳ белгиланган. Уларга давлат хазинасидан маош белгиланар, борди-ю уларга жоғир белгилангудай бўлса, уларнинг мулкидан солиқ ундириш ҳуқуқи марказий идора ходимларигагина бериларди. Тўпланган солиқ мулк эгаси бўлган ҳарбий мансабдорларга берилиб, унинг маошидан ўшанча миқдордаги маблағ чегириб қолинган. Уларга 12 ой мобайнида узлуксиз маош тўланарди. Ҳар бир ҳарбий мансабдор ўз навкарларига давлат ҳисобидан маош берарди.

Акбаршоҳ ўзининг ҳарбий мансабдорлар тизимига «зот» ва «суворий» даражасини ҳам киритди. Ҳар бир ҳарбий саркардага «зот» ва «суворий» мавқеси ҳам берилар эди. «Зот» нишони саркарда ихтиёридаги пиёда қўшин сонини билдирса, «суворий» нишони шу қўшин сафидаги отлич аскарлар сонини билдирар эди.

¹ Дупё (жаҳон) хони — тарж.

² Хонлар хони — тарж.

Бундай даражага сазовор бўлган ҳарбий мансабдорлар ичида ҳам турли мавқега эга бўлиш мумкин эди. Масалан, ҳарбий мансабдорнинг 5 минг пиеда аскар ва 5 минг суворийси бўлса, у 5 минг кишилик қўшини бўлганлар орасида юқори мавқеда, агар унинг суворийлари умумий қўшин сонининг ярмидан кам бўлса у иккинчи даражали мавқеда турар эди.

Акбаршоҳ даврида ҳарбий отлар ва филларга тамға босиб белгилаб қўйиш жорий қилинганди. Бу иш билан алоҳида «Доғ маҳали» деб аталган бўлим ходимлари шуғулланарди. Ҳар бир от ва филга ўз ҳарбий бошлиғининг ва подшоҳининг тамғаси босилган. Ҳар бир ҳарбий мансабдорнинг қўшини ҳар йили ёки уч йилда бир марта подшоҳнинг шахсий кўригидан ўтказиларди.

Бобурийлар армиясининг яна бир хусусияти шунда эдики, ҳарбий юришлардан дам олиш учун тўхталган жойларда чодирлар тикилган. Уларнинг чодирлари ҳажман жуда катта бўлиб, улкан саройни эслатарди. Қўшин тўхтаган жойда тикилган чодирлар мажмуаси эса улкан бир шаҳарни эслатар ва 5 милдан 20 милгача радиусдаги ҳудудга ёйиларди. Бу шаҳарчада 100—200 минг киши истиқомат қилиши мумкин эди. Шуниси диққатга сазоворки, чодир ва ўтовдан иборат бўлган бундай улкан шаҳарни барпо қилиш учун тўрт соатгина вақт бериларди.

Акбаршоҳ даврида ҳарбий ишларни такомиллаштиришга катта аҳамият берилгани учун бу қўшни қудратли, интизомли ва енгилмас лашкарга айланганди. Айниқса, армияни бошқаришда ҳарбий мансабдорлик тизими жуда қўл келарди.

Ҳинд тарихчиси доктор Р. П. Трипатининг ёзишича, «ғолиб ва самарадор» деб аталган Акбар қўшини Бобур армиясидан ҳам яхшироқ тузилган бўлиб, Европада машҳур бўлган турк султони Сулаймон лашкарига бас кела оларди.

МОЛИЯ ИШЛАРИ

СОЛИҚ ВА ИНГИМ МАЪМУРИЯТИ

Бобурий шоҳлар хазинасининг бойиш манбалари асосан урушлардан олинган ўлжаларнинг бешдан бир қисми, савдо солиғи, салтанатда зарб қилинган пуллар, мусодара қилинган эгасиз моллар, туз солиғи, давлат

ихтиёрига келадиган йиллик ўлпон тўловлари, совғалар ҳамда ер солиқларидан иборат эди. Маҳаллий ҳокимият соладиган солиқлар «аҳбоб» деб аталиб, йиғилган маблағ асосан, маҳаллий эҳтиёжларга сарфланарди. Бобур ва Ҳумоюн даврида ҳиндларга «жизъя» солиғи солинар, мусулмонлардан эса «закот» олинар эди. Акбар бу диний мақомдаги солиқларни бекор қилди. Аврангзеб эса уларни қайта тиклади.

ЕР СОЛИҒИ

Ер учун олинадиган солиқ давлат хазинасини тўлғашишда асосий манба ҳисобланган. Бобур барча ерларни ўз амалдорларига «жоғир» сифатида бўлиб берган. Ҳумоюн бунга ўзгариш киритмади. Акбаршоҳ эса ер солиғи тизимини анча такомиллаштирди. 1580 йилдан бошлаб ер ўлчов бирлиги қилиб «Газн Искандарий», кейинроқ «Газн Илоҳий» қабул қилинди. Ерлар ҳар йили экиладиган, икки йилда бир экиладиган, 3—4 йилда бир экиладиган, беш йилдан ортиқ муддатда бир экиладиган тонфаларга ажратилар ва шунга кўра солиқ ҳажми белгиланар эди. Бу ҳажм учун ўтган 10 йилликда олинган ҳосилнинг ўртачаси меъёр қилиб белгиланган. Давлатга кўпинча олинган ҳосилнинг учдан бир қисми солиқ сифатида топширилар ёки ўша миқдордаги пул давлат хазинасига тўланарди.

ПУЛ МУОМАЛАСИ

Бобур ва Ҳумоюн ўзларининг номи ва сурати билан танга пул зарб қилдилар-у, бироқ пул муомаласи тизимига бошқа ўзгартириш киритмадилар. Акбар даврига келиб, тилла, кумуш ва мисдан танга пуллар зарб қилинди ва ҳар бирининг қиммати алоҳида кўрсатилиб, оғирлиги ва таркибидаги металл миқдори қатъий белгилаб қўйилди. Тангалар асосан думалоқ шаклда зарб қилинар эди. Акбар тангаларга ўз суратини туширмади, балки тангаларга подшоҳнинг исми, пул бирлиги, зарб қилинган йил ва Қуръондан оятлар ўйиб ёзилди. Акбар даврида зарб қилинган пуллар жуда чиройли бўлган эди. Энг юқори қимматга эга бўлган пул бирлиги «шаҳаншоҳи» деб юритиларди. Бу пул кўпроқ юқори доираларда қўлланилган. Пастроқ табақалар ишлатиши учун «илоҳи» пул бирлиги чиқарилган бўлиб, битта танга пул ўн рупийга тенг эди. Жами 26 хил

танга пул зарб қилинган. Кумуш тангалар рупий деб аталган. Мис тангалар «дом» (пайса) деб аталар ва рупийнинг қирқдан бир қисмига, энг кичик мис танга эса «житал» деб аталиб, пайсанинг йигирма бешдан бир қисмига тенг эди. Акбаршоҳнинг пул бирлиги тизими жуда мукамал эди. Бу пуллар Британиянинг пул бирликларини такомиллаштиришга ҳам асос бўлганди.

Жаҳонгир баъзи тангаларга ўз суратини, айрим тангаларга эса номини ёки хотини Нур Жаҳон номини ўйиб ёздирганди. Айрим тангаларда унинг қўлида май косаси тутиб турган сурати туширилганди. Пул тизими анча вақтгача шундайлигича ўзгаришсиз қолди. Аврангзеб даврида рупийнинг қадрини анча кўтарилди.

ҚОНУН ВА АДЛИЯ ИШЛАРИ

Бобурий шоҳларнинг асосий бурчин адолатли иш олиб бориш эди. Подшоҳ асосий қонун чиқарувчи шахс ҳисобланиб, судлов ҳокимияти ҳам унинг қўлида бўлган. Ҳар жума кунини пешин намозидан сўнг очиқ судда иш кўриларди. Энг оғир ва қўйин судлов идораларида ҳал қилиб бўлмайдиган ишлар қозилар орқали шоҳ эътиборига ҳавола қилинарди.

Подшоҳдан кейинги мавқеда қозикалон турарди. Ҳар бир вилоят, туман, паргана ва шаҳарларда қозилар тайинланар эди. Қозилар асосан мулкларни ажрим қилиш ва диний ишлар муҳокамаси билан шуғулланганлар. Кўпинча уларга «муфти» ҳамкорлик ва маслаҳатгўйлик қиларди. Бундан ташқари, шўъбадор, фавждор, шиқдор, қутвол ва бошқалар жиноий ишларни кўрар, девон, амали гузар, омил ва бошқалар эса фуқаролар орасидаги можароларни ҳал қиларди. Қишлоқдаги можаролар эса қишлоқ оқсоқоли томонидан ҳал қилинган.

Акбардан бошқа бобурий шоҳлар ҳуқуқий масалаларни ҳал қилганда ислом қондаларига таяниб иш кўрарди. Акбар эса ҳиндлар масаласини кўрилганда, уларнинг урф-одатларини ҳам ҳисобга оларди. Аврангзеб даврида ислом қонунарига асосланган қонунлар тўплами «Фатвои Оламгири» яратилган. Бобурийларнинг жазо чоралари шафқатсиз эди. Жиноий ишлар «қонга-қон», «жонга-жон» мезони асосида кўриларди. Айбдорларга нисбатан ўлим жазосини, тана аъзоларини кесиб, қалтаклаш, мол-мулкни мусодара қилиш, жарима солиш ва бошқа жазо чоралари тайинланарди.

БОБУРИЙЛАР ДАВРИДАГИ ТАРАҚҚИЁТ ВА МАДАНИЯТ

МАОРИФ

Бобурийлар ҳукмронлиги даврида режали ва бир хил тизимдаги таълим ўчоқлари тузилган бўлиб, ёшларни ўқитиш ишлари, асосан, якка тартибда ёки мадрасаларда олиб бориларди. Мударрислар ва мадрасаларга шаҳар садрининг тавсиясига кўра давлат томонидан моддий ёрдам ва мукофотлар бериларди. Мусулмон болалари мактаб ва мадрасаларда, ҳинд болалари эса «патшала» (мактаб) ва «видяпите» (коллеж)ларда ўқир эдилар. Шоҳлар ўзлари яхши саводли бўлганликлари учун маориф ва маданиятни ривожлантиришга катта эътибор берар эдилар. Уларнинг ҳаммаси олиму уламолар, фозилу киромларни авайлаб, уларга кўп ғамхўрлик кўрсатардилар. Шунинг учун ҳам салтанатда олимларга муҳтожлик сезилмаган ва илмий асарлар ҳам ўша даврда кўплаб яратилган. Қолаверса, илмий, адабий асарлар бир неча тилларда яратиларди. Шунга қарамай оддий халқнинг саводлилиги масаласига ечилмай қолаверди.

Бобурий шоҳларнинг биринчиси бўлмиш Бобурнинг ўзи йирик олим эди. У Деҳлида мадраса қурдириб, бу илм даргоҳида география, математика ва астрономия ҳамда диний фанлар ўқитилишини таъминлади. Унинг ўғли Ҳумоюн ҳам Деҳлида мадраса тиклади. Бу пайтларда диний илмлар, ислом назарияси ўқитилишига кўпроқ эътибор бериларди.

Акбаршоҳ даврига келиб фақат диний фанларгина эмас, балки дунёвий фанлар ҳам ўқитилиши зарурлиги сезилиб қолди. Шунинг учун ҳам у мусулмон ва ҳинд мактаб-мадрасаларида барча дунёвий фанларни, жумладан, математика, география, тарих, сиёсатшунослик, астрономия каби фанларни ўқитишни йўлга қўйди. Маориф тизимини такомиллаштиришга ҳам кўп эътибор берилди. Акбаршод шундай талаб қўяр эди: «Талаба ҳамма нарсани ўзи тушуниб олишни ўрганиши, муаллим эса уни бир озгина ёрдам бериб туришига эришиш лозим». Акбаршоҳнинг бу ниятларига қай тарзда эриша олганига у ҳукмрон бўлган даврда кўплаб мактаб ва мадрасалар очилгани, жамиятга кўплаб олиму уламолар, фозилу фузалолар етиштириб берилгани, халқ-

нинг турмуш фаровонлиги ва маданияти бошқа даврларга қараганда анча юқори даражага кўтарилганидан ҳам ишонч ҳосил қилса бўлади.

Бу даврда ҳиндларга ҳам форс тилини ўргатиш йўлга қўйилди, мусулмонлар эса қадимги ҳинд тили (санскрит)ни ўргандилар. Натижада кўплаб санскритда ёзилган тарихий асарлар форс тилига таржима қилинди. Жаҳонгир даврида ҳам ҳинд ва мусулмон мактаб, таълим-тарбия ўчоқлари гуркираб ривожланди. Аврангзеб даврида эса кўпроқ мусулмон мактаби ва мадрасаларига эътибор кучайтирилганди. Деҳли, Агра, Фотехпур Секри, Лакнов, Гувалёр, Кашмир, Аллоҳобод, Лоҳур, Жонпур, Силкот ва бошқа шаҳарлар мусулмонларнинг асосий илм марказларига айлантилганди. Мактаб ва мадрасаларда ўқитиш ишлари форс тилида олиб борилар эди. Улар орасида айрим фанларни ўқитиш борасида жуда катта тажрибага эга бўлиб, машҳур бўлиб кетганлари ҳам оз эмасди. Масалан, Лакновдаги Фаражги Маҳал мадрасаси қонуншунослик илмини ўқитишда машҳур эди. Деҳлидаги Шоҳ Валиуллоҳ мадрасаси мантиқ илмини, Силкотдаги мадраса эса сарфу наҳв (грамматика) илмини ўқитиш бўйича тенги йўқ саналарди.

Мадрасанинг шуҳрати унда дарс берадиган мудarris ва муаллимларнинг обрўси билан ўлчанар эди. У пайтларда имтиҳон олиш одат тусига кирмаган бўлиб, ўқишга қабул қилиш ва ўқитиш талабанинг устозига боғлиқ бўлган. Талабанинг билими қайси мактаб ёки мадрасада ўқигани ва қайси муаллим ўқитгани билан белгиланган. Мадрасани битирувчиларга ўқиган фани соҳасига қараб уч хил даража бериларди. Мантиқ ва фалсафа илмини ўрганганларга «фозил» унвони, диний илм ўрганганларга «олим» унвони ва адабиёт фанини ўрганганларга эса «қобил» унвони берилар эди.

Ҳинд мактабларида санскрит тили ва адабиётини ўрганишга алоҳида эътибор қаратиларди. Бундан ташқари, теология¹ география, тиббиёт ва грамматика фанларни ўқитиларди. Банорас, Матура, Аллоҳобод, Нодия (Бенгалия), Митила (Беҳор), Айодхйа, Сринагар каби шаҳарлар ҳиндларни ўқитиш бўйича асосий марказлар ҳисобланарди. Банорас мактаблари дин назарияси,

¹ Дин назарияси — тарж.

санскрит адабиётини ўқитишда катта обрўга эга бўлиб, уни сайёҳлар Грециянинг Афинадаги олий мактабларига тенглаштиришарди. Мактаблар ҳатто қишлоқларда ҳам очилиб, болалар унга беш ёшдан қабул қилинган ва беш йил давомида бепул ўқитилган. Ҳинд мактабларида ўғил болалар ва қизлар алоҳида мактабларда эмас, балки бирга ўқитиларди. Ҳиндлар қизларининг саводли бўлишига кўпроқ эътибор беришар эди. Бироқ олий маълумотни қизлар фақат уйда (имконияти бор оилаларда) олар эдилар.

АДАБИЁТ

Бобурийлар ҳукмронлиги даврида Ҳиндистонда адабиёт гуллаб-яшнади ва жуда равнақ топди. Кўплаб бадний, тарихий, илмий асарлар яратилди ҳамда бошқа (форс, санскрит, араб) тиллардан таржималар қилинди. Форс тилидан ташқари ҳинд ва урду тилларида ҳам кўплаб асарлар яратилди.

ФОРС ТИЛИ

Акбаршоҳ даврига келиб форс тили давлат тили мақомига эга бўлди ва бу ҳол ўша тилда кўплаб асарлар яратилишига сабаб бўлди. Барча бобурий подшоҳлар яхши саводли ва бир неча илмлар соҳиб бўлгандилар.

Бобуршоҳ ўзи қомусий олим эди. У ўз ҳаёти тафсилотларини «Тузуки Бобурий» деган асарида турк тилида баён қилиб берган. Бу асар шунчалик маҳорат билан ёзилганки, вақти-вақти билан уни уч марта форс тилига таржима қилинган.

Бобур буюк шоир ҳам эди. Туркий ва форсийда бетакрор ғазаллар битарди. Туркийда ёзилган «Девон» ғазаллар тўплами жуда машҳур эди. Ҳумоюн туркий ва форс адабиётининг чуқур билимдони бўлган. Бунинг устига у фалсафа, математика, астрономия ва астрология илминини ҳам мукаммал эгаллаганди. Бу фан соҳибларига у катта ғамхўрлик кўрсатарди.

Акбаршоҳ ўзи назарий билимлар соҳиб бўлмаса ҳам, ўз ҳукмронлиги даврида мамлакатда илм-фаннинг яхши ривожланишига, фаннинг чуқур ўрганилишига катта эътибор билан қараб, унинг ривожланишига етарлича шарт-шароит яратиб берди. Унинг ғамхўрлиги

остида форс тилида кўплаб асарлар яратилди, ноёб асарлар форс тилига таржима қилинди. Маориф ишларига бош-қош бўлиш учун алоҳида бўлим очилди ва унга олимлар мутасадди этиб тайинланди. Салтанатда кўплаб олимлар етиштирилди.

Жаҳонгир ҳам чуқур билимли киши эди. Ҳаётининг катта бир даврини, яъни ўн етти йиллик подшоҳлик даврини ақс эттирган «Тузуки Жаҳонгири» асарини ўз қўли билан битганди. Қолган қисмини эса унинг топшириғига биноан ўз назорати остида сарой тарихчиси Мутамидхон ёзиб тугаллаган. Бу даврда таржима асарлари борасида кўп иш қилинмаган бўлса ҳам, бироқ бир неча ноёб асарлар шу даврда ёзилган эди.

Шоҳ Жаҳон ҳам олиму уламоларга кўп гамхўрлик қилган. Унинг ўғли Доро Шукуҳ ҳам яхши билимли, саводхон йиғит бўлган. Унинг саъй-ҳаракати билан анчагина ноёб асарлар санскрит тилидан форс тилига ўгирилганди. Аврангзеб ўзи ҳам ўта билимдон киши бўлиб, дин назарияси ва тарихини жуда яхши биларди. Бироқ шеър ва ғазал битишни ёки тарихий китоблар ёзишни ёқтирмасди.

Темурий шоҳлар даврида яратилган асарлар, асосан, шоҳларнинг ҳаёт тафсилотлари ёки тарихий асарлар эди. Улар орасида Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома», Абул Фазлнинг «Акбарнома» ва «Ойини Акбарий», Низомиддин Аҳмаднинг «Табақоти Акбарий», Жавҳар Офтобачининг «Тазкиротул-воқеот», Аббос Сарвонийнинг «Тухфан Акбаршоҳий», дин уламолари жамоаси томонидан ёзилган ва ислом тарихининг минг йиллик даврини қамраб олган «Тарихи Алфи», Абдулқодир Бадаунийнинг «Мунтаҳабут-таворих», Аҳмад Ёдгорнинг «Тарихи салотини Афғона», Боязид Султоннинг «Тарихи Ҳумоюн», Файзи Сарҳиндийнинг «Акбарнома» каби асарлари Акбаршоҳ даврида яратилган бўлиб, Ўрта асрлардаги Осиё тарихини ўрганишда муҳим тарихий манба бўлиб хизмат қилади.

Жаҳонгиршоҳ даврида унинг ўзи бошлаган ва Мутамидхон якунлаган «Тузуки Жаҳонгири» асаридан ташқари Мутамидхон яна «Иқболномаи Жаҳонгири» асарини ҳам яратди. Шу билан бир қаторда Хўжа Камгорнинг «Маассири Жаҳонгири» асари, Неъматуллоҳининг «Маказзами Афғони» асари, Муҳаммад Қосим Фариштаннинг «Тарихи Фаришта» асари, Мулло Наҳвандийнинг «Маассири Роҳини» каби асарлари Жаҳонгиршоҳ даврида яратилган.

Шоҳ Жаҳон даврида яратилган асарлар орасида Абдулҳамид Лоҳурӣ ва Амин Қазвинийларнинг «Подшоҳнома» номли асарлари, Иноятхоннинг «Шоҳ Жаҳоннома» ва Муҳаммад Солиҳнинг «Амали Солиҳ» каби асарлари алоҳида ўрин тутадн.

Аврагзеб тарихга оид асарлар ёзилишини унчалик ёқтирмасди.¹ Шундай бўлса-да, унинг даврида ҳам анчагина яхши асарлар яратилган. Улар орасида Мирзо Муҳаммад Қосимнинг «Мунтахабул-лубоб» ва «Оламгирнома», Муҳаммад Соқийнинг «Нусхаи Дилкушо», ҳинд тарихчилари Ишвар Даснинг «Фотиҳоти Оламгири», Сужан Райнинг «Хулосатул-таворих» каби асарлари машҳур бўлган.

Бобурӣ шоҳлар даврида таржима асарларига ҳам кўп эътибор берилган эди. Ҳинд халқининг ноёб асарларидан ҳисобланган кўпгина асарлар санскрит тилидан форс тилига таржима қилинди.

«Маҳабхорат» достони Ноқибхон Бадаунӣ ва Абул Фазл ва Файзийлар томонидан ўғирилди, халқ оғзаки ижоди намуналаридан бўлмиш «Рамаяна» ҳам Бадаунӣ томонидан форсчага ўғирилди. «Атарваведа»нинг Бадаунӣ бошлаган таржимасини Ҳозиқ Иброҳим Сарҳиндий якулади. «Лиливати» асарини Файзий таржима қилди. Машҳур «Калила ва Димна»ни ҳам биринчи бор Абул Фазл форс тилига ўғирган эди. Бу асарларнинг барчаси Акбаршоҳнинг буйруғига биноан таржима қилинганди.

Шоҳ Жаҳоннинг ўғли Доро Шукуҳ ҳам бир неча асарларни санскритдан форсчага таржима қилдириб, ўзи ҳам «Манжул Баҳрайн» номли асарни ёзган. Бу асар дин назариясига бағишланган бўлиб, унда муаллиф ислом дини ва ҳиндуизм охир-оқибатда битта худога олиб боришини исботлашга уринади.

Бобурӣ шоҳлар даврида араб, турк ва юнон тилларида яратилган асарлар ҳам форс тилига ўғирилди. Қуръоннинг кўпгина талқинлари ҳам, Инжил ҳам ўша даврда форс тилига ўғирилганди.

Аврагзеб ҳам ислом қонун ва қондаларига бағишланган «Фатвои Оламгири» деган китоб яратган.

Бу даврда шеърӣ асарлар ҳам кўплаб яратилган. Маълумки, Ҳумоюн ғазаллар машқ қилиб турарди.

¹ Эҳтимол, у ўзининг тахт учун курашлари давомида отаси ва ака-укаларига nisбатан қилган қабиҳликларининг тарихда қолишини истамагандир — тарж.

Абул Фазл Акбаршоҳ саройида хизмат қилган 59 шоир номини тилга олади. Улар орасида Файзий, Ғаззолий, Урфий каби атоқли шоирлар бўлган. Жаҳонгир ва Нур Жаҳон ҳам шеърингга жуда қизиқиб қарардилар. Шоҳ Жаҳоннинг қизи Жаҳоноро ва Аврангзебнинг қизи Зебунисо эса машҳур шоиралар эди.

Форс тилида яратилган асарлар ичида подшоҳларнинг ва амалдорларнинг ёзишмалари ҳам ўша давр адабиётида муҳим ўрн эгаллайди. Аврангзеб, Абул Фазл, Мунир, Ража Жай Сингх, Афзалхон, Саъдуллохон ва бошқаларнинг ёзишмалари ҳам муҳим аҳамиятга молик асарлар қаторидан жой олади.

САНЪАТ, МЕЪМОРЧИЛИК

Темурий подшоҳлар санъат асарларини жуда юқори баҳолар ва қадрлар эдилар. Айниқса, бинокорлик ишлари уларнинг диққат марказида турарди. Шунинг учун ҳам улар ҳукмрон бўлган даврда барча санъатлар ичида меъморчилик санъати ўз ривожининг чўққисига чиққан эди.

Бобурий подшоҳлар меъморчилиги Марказий Осиё мусулмон меъморчилиги ва ҳинд меъморчилиги намуналарининг бирикувидан иборат эди. Санъатнинг бу тури Ҳиндистонда асосланиши ва кенг равнақ топишида Акбаршоҳнинг хизматлари беқиёс бўлганди. Акбаршоҳда санъатга нисбатан миллий муносабат туйғуси юқори бўлганидан, санъатнинг барча турларида унинг миллий туйғуси ҳисси сезилиб турарди. Санъаткор усталарни мусулмон ҳинд халқлари орасидан қидириб топар ва уларнинг кўплаб санъат асарлари яратишга кенг йўл очиб берган эди. Натижада бобурийлар меъморчилиги деган меъморчилик санъатининг янги тури юзага келди.

Ҳинд усталарининг кўпчиликини ташкил этиши ҳамда архитектура ёдгорликларини мамлакат иқлим шароитини ҳисобга олган ҳолда қуриш зарурияти ҳам бобурийлар меъморчилигининг алоҳида санъат намунаси сифатида юзага келишига ёрдам берди. Хуллас, Акбаршоҳ асослаган ва ривожлантирган меъморчилик санъати намунаси мусулмон ва ҳинд халқлари санъати намуналарининг ажойиб синтези сифатида юзага келган эди. Жаҳонгир ва Шоҳ Жаҳонлар даврида меъморчилик услубида бироз ўзгаришлар ўрин олган бўлса ҳам, асосий йўналишлар сақланиб қолди. Бобурий подшоҳлар

қўл остида яратилган меъморчилик ишларида бинолар устига гумбазлар тиклаш, баланд миноралар, бино ичида эса меҳроблар қуриш, турли шаклдаги устунлар ўрнатиш, очиқ айвонлар қуриш каби ишлар кенг ўрин олди. Меъморчиликнинг дастлабки даврида қизил тошларни ишлатиш одат тусига кирган. Бундай тошлардан фойдаланилган бинолар жуда муҳташам ва бақувват қурилар эди. Лекин кейинги даврларга келиб қизил тош ўрнига оқ мрамар ишлатиш расм бўлди. Бу мрамардан қад кўтарган биноларни 'ранг-баранг тошлар билан безаш, айниқса, нозик нақшлар ўйиш, улар устидан тилло ва кумуш суви юритиб ишлов бериш урф бўлган эди.

Бобуршоҳ тарихий обидалар қуришга ғоят ишқибоз бўлган. Ҳиндистонда ишчи кучларининг арзонлиги унга айниқса маъқул тушган. Шунинг учун у Агра, Боёна, Дўлпур ва бошқа шаҳарларда барпо этилган биноларни қуришда жуда кўп қўл меҳнатидан фойдаланган. Бобур Гувалёрда Рожа Викрамажит ташаббуси билан барпо этилган биноларни юқори баҳолаган эди. Бироқ Бобур меъморчилик ишининг чуқур билимдони бўлганидан бу биноларнинг нозик жойлари ва камчиликларини ҳам ўз вақтида кўрсатиб берган. Шунга қарамай, Бобур улкан бинолар қурдирмаган эди. Бунинг учун унда вақт ҳам жуда зиқ эди. Шунинг учун у асосан кичикроқ бинолар, фавворалар, ҳаммом ва қудуқлар барпо этишга кўпроқ эътибор берарди. Бироқ бу иш-шоотларнинг кўплари Шершоҳ Сурлар ҳукмронлиги даврида бузиб ташланган, вақтлар ўтиши билан нураб кетиши натижасида Бобур қурдирган бинолар унчалик кўп сақланиб қолмаган.

У қурдирган масжидлардан учтаси сақланган ва бизгача етиб келган. Улардан бири Панипат жангоҳи яқинида, иккинчиси Самбҳол вилоятида ва учинчиси эса Айодхйа деган шаҳарда сақланиб қолган. Бу бинолар меъморчиликнинг унчалик гўзал намунаси бўлмаса-да, тарихий обида сифатида жуда катта тарихий қимматга эгадир. Ҳиндистонда кечган беш йиллик шоҳлик давомида салтанатдаги иқтисодий ва сиёсий масалалардан бўшаб, маданий ёдгорликлар учун ортиқча бўш вақт топиш ҳам осон эмас эди.

Ҳумоюн даврида ҳам унчалик кўп бинолар қурилган эмас. Чунки Ҳумоюннинг давлат тепасида турган вақти ҳам нисбатан жуда қисқа бўлиб, бу даврда ҳам мамлакатнинг ички душманлари билан бўлган уруш-

лар натижасида қурилиш ишлари кўпинча эътибордан четда қолган эди. Шунга қарамай, унинг даврида ҳам бир неча бинолар барпо этилган. Улардан Агра ва Фотехобод шаҳарларида қурилган масжидлар, у қадар жозибадор бўлмаса ҳам, сақланиб қолган. «Динпаноҳ» мажмуасида қурилган саройини эса Шер Шоҳ буйруғига биноан бузиб юборилган эди.

Беҳор вилоятининг Сасарам шаҳрида Шер Шоҳ томонидан қурилган мақбара ҳинд усталари эришган санъат намунаси сифатида қад кўтариб туради.

Акбаршоҳ даврида бунёд этилган биноларнинг энг дастлабкиси Деҳлида қурилган Ҳумоюншоҳ мақбараси эди. Бу бино Ҳумоюншоҳнинг беваси Ҳожи Бегим томонидан қурдирилган бўлиб, унинг устаси эронлик меъмор Мирак Мирзо Ғиёс эди. Шунинг учун бу мақбарада эроний услубнинг таъсири сезилиб туради ва уни Самарқанддаги Темур ва Биби Хоним мақбаралари билан қиёслаш мумкин. Қолган бинолар Акбаршоҳнинг бевосита раҳнамолигида қурилган бўлиб, уларда унинг қўли ва диди борлигини сезиш мумкин.

Акбарнинг буйруғига биноан Агра, Аллоҳобод ва Лоҳур қалъалари ва бу қалъалар ичкарисидаги бинолар қад кўтарди. Лекин Акбаршоҳ қурдирган биноларнинг энг муҳташамлари ўзи барпо этган Фотехпур Секрида қад кўтарган. Аллоҳободдаги кўпгина бинолар кейинги вақтларда вайрон қилинган. Лекин Агра, Лоҳур ва Фотехпур Секри қалъалари ичидан жуда кўп бинолар ҳозиргача сақланиб қолган. Бу биноларни тиклашда қизил тошдан асосий қурилиш материали сифатида фойдаланилган, қурилиш услуби эса мусулмон ва ҳинд меъморчилиги намуналари асосида яратилган.

Агра қалъаси 15 йил давомида қуриб битказилган. Худди шу даврда Лоҳур қалъаси ҳам қад кўтарган, ammo Аллоҳобод қалъаси кейинроқ қурилган. Бу қалъаларнинг ташқи қўрғон девори ғиштлири шу даражада мустаҳкам битилганки, ғиштлар бириктирилган чоклардан ингичка соч толасини ўтказишнинг ҳам иложи йўқ. Агра қалъасининг тўрт дарвозаси бўлиб, уларнинг иккитаси кейинроқ беркитиб қўйилган. Қолган икки дарвозанинг бири Деҳли дарвозаси, иккинчиси эса Амар Сингх дарвозаси деб юритиларди. Қалъа қўрғонини бир ярим милдан ортиқроқ бўлиб, бу қўрғон ичида беш юздан ортиқроқ муҳташам бинолар қад кўтарган. Уларнинг барчаси Акбаршоҳнинг кўзи олдида, унинг кўрсатмаси асосида қурилган. Бу биноларнинг кўплари

Шоҳ Жаҳон даврида қайта қурилган ёхуд таъмирланган. Улар орасида энг кўзга ташланадиганлари Жаҳонгири Маҳал ва Акбари Маҳал кошоналаридир. Агра қалъасининг умумий кўриниши Гувалёр қалъасига ўхшаб кетади. Бу қалъани Рожа Ман Сингх қурдирган эди. Лоҳур қалъасининг ички тузилиши Агра қалъасига ўхшаб кетади-ю, бироқ Лоҳур қалъасининг бинолари муҳташамлиги, сервиқорлиги билан ақлни дол қолдиради.

Акбаршоҳ қурдирган биноларнинг энг гўзаллари Аградан 26 миля масофадаги Фотеҳпур Секрида қад кўтариб турибди. Девони Аълам, Девони хос, Панж Маҳал, Турк Султони саройи, Хос Маҳал, Жодха Бай Маҳал, Мариям Маҳал, Бирбал Маҳал, Хирон Маҳал, Жоме Масжиди, Хати Поул, Балаид Дарвоза ва Шайх Салим Чештий мақбаралари каби иншоотлар Акбаршоҳ Фотеҳпур Секрида қурдирган биноларнинг бир қисми, холос.

Мазкур шаҳарда бундай бинолардан юзлаб қурдирилган, уларнинг ҳаммаси ўз гўзаллигини ўзгача кўзкўзи қилади. Битта шаҳарнинг ўзида бунчалик кўп муҳташам биноларнинг қурилиши ҳамма ерда ҳам учрайвермайдиган манзарадир.

Панж Маҳал беш қаватдан иборат бўлган пирамидасимон улкан бино бўлиб, унинг ҳар бир қавати устунлар устига ўрнатилган очиқ майдон — суҳбатгоҳ-сайилгоҳдан иборат. Бу муҳташам бинонинг биринчи қавати 84 та устун устига ўрнатилган, ҳар бир қаватда устунлар сони қават ҳажмига уйғун равишда моҳирлик билан камайтирилиб борилганки, охириги қават тўрттагина устун устига қўндириб қўйилган. Шуниси диққатга сазоворки, бу устунларнинг биронтаси иккинчисига ўхшамайди ва уларнинг ҳар бирига гуллар, япроқлар ва турли қўнғироқлар шакллари ўйиб, нақшинкор қилиб ишланган. Турк Султони Саройи ҳам шу қадар гўзал жиҳозланганки, инглиз тарихчиси Перси Браун бу бинони «Меъморилик дурдонаси» деб баҳолаган эди. Жодха Бай Маҳал мақбараси сарой кишиларининг, подшоҳ авлодларининг хотираси ниҳоятда авайлаб сақланишига яна бир далилдир.

Мариям Маҳал мақбараси эроний усул билан безатилган бўлиб, унинг деворларига одамларнинг ҳамда маймун, фил, йўлбарс каби турли ҳайвонларнинг шаклишамойили ўйиб ишланган. Жоме Масжиди эса Фотеҳпур Секридагина эмас, балки бутун Ҳиндистондаги қурил-

ган масжидлар ичида тенги йўқ муҳташам бинодир. Баланд Дарвоза эса ўзига хос улкан бино бўлиб, алоҳида дид билан тикланган. Унинг баландлиги 134 фут (41 м), кенглиги эса 130 фут (40 м).

Шайх Салим Чештий мақбараси Навоб Қутбиддин томонидан қурилган. У ўз даврининг энг муҳташам биноларидан бўлган эди. Даҳма устига ёғочдан бунёд этилган айвонни қора дарахтдан ишланган устунлар гумбази билан тутиб туради. Хуллас, Фотеҳпур Секри қалъасидаги бинолар ўзларининг муҳташамлиги, улғворлиги ва бетакрор безаклари билан бобурий подшоҳлар қурдирган меъморчилик обидалари орасида тенги йўқ бинолар ҳисобланади.

Инглиз тарихчиси В. А. Смитнинг таъкидлашича, «Фотеҳпур Секрига ўхшаган шаҳар ҳеч қачон қурилган эмас, бундан кейин ҳам қурилмаса керак. Бу тошга битилган дostonдир».

Жаҳонгиршоҳ меъморчиликдан кўра рассомчилик санъатига ишқибоз бўлган. Шунинг учун у боғ яратиш санъатини яхши эгаллаган эди. Жаҳонгир қурдирган бино фақатгина отаси Акбаршоҳнинг Агра яқинидаги (5 миллик масофада) — Сикандрадаги мақбараси бўлиб, бу ҳам Акбаршоҳнинг ўзи танлаган лойиҳа асосида қурилган. Унга Жаҳонгир баъзи ўзгартиришларни киритиб битказган эди. Бу бино ва унинг атрофида барпо этилган боғ қўрғони айланаси бир милядан ортиқроқ жойни эгаллайди. Бу мақбара боғнинг ўртасига жойлашган бўлиб, беш қаватдан иборатдир. Юқоридаги қаватларга кўтарилган сайин ҳажман торайиб боради. Унинг тўрт қавати қизил тошдан қурилган. Энг юқоридаги бешинчи қавати текис оқ мрамор билан қопланган. Бино тепасига гумбаз қилинмаган. Юқори қаватда панжара билан ўралган айвон бор. Бино жуда улкан, лекин жуда содда услубда қурилган.

Инглиз тарихчиси Е. В. Хавелнинг фикрича «Акбаршоҳнинг мақбараси Ҳиндистон шоҳларига хос бўлган улғвор мақбаралардан биридир». Бу мақбара муслмонча услубнинг ҳиндча услуб билангина эмас, балки насроний ҳамда буддапарастлар меъморчилигининг ҳам синтези асосида қурилган ёдгорликдир. Диққатга сазовор ёдгорликлардан яна бири Жаҳонгирнинг Лоҳурда ўзи учун қурдирган мақбарасидир. Лекин у унчалик чиройли эмас. Шундай бўлса-да бу каби обидаларнинг барчаси бобурийлар меъморчилик санъатининг ноёб намуналари сифатида ўз қадди-қоматини жаҳон-

га кўз-кўз қилиб турибди. Агра қалъасида қурилган биноларнинг сержилоси Моти Масжидидир. Бу бино бир текис оқ мрамрдан қурилган бўлиб, марварид шодасидек жилोलаниб туради. Деҳлидаги Қизил Қалъа ичига қурилган бинолар шунчалик гўзалки, уларни таърифлашганда «агар дунёда жаннат бор бўлса, ўша жаннат мана шу» деб баҳолашади.

Шоҳ Жаҳон қурдирган биноларнинг энг гўзали Аградаги Тож Маҳал мақбарасидир. Бу обидани дунёдаги етти мўъжизанинг бири деб билишади. Бу мўъжизакор обида Шоҳ Жаҳоннинг суюкли маликаси Мумтоз Маҳал қабри устида қад кўтарган. Таомилга кўра Тож Маҳалнинг атрофи гўзал ва шинам боғ билан ўралган, орқа тарафдан эса Жамна дарёси оқиб ўтади. Мақбаранинг асосий биноси боғ сатҳидан 22 фут (6,7 метр), саҳни эса 313 фут (14 кв. метр) майдонни эгаллайди. Марказий гўмбазнинг баландлиги эса 187 фут (60 метр-га яқин)ни ташкил қилади. Мақбара пойдеворининг тўрт бурчагида улкан миноралар қад кўтарган. Минораларнинг баландлиги боғ сатҳидан 162 фут (50 м.дан ортиқроқ)га етади. Бинонинг олд томонидаги оқ мрамр деворга қора мрамр тахтачага жимжимадор қилиб Қуръон оятлари ёзилган. Бинонинг ички қисми ҳам ўзининг сержилолиги ва нозик дид билан безатилганлиги билан кишини лол қолдиради. Хуллас, Тож Маҳал маҳобати ва нафосати билан «...бобурийлар меъморчилигининггина эмас, балки бутун жаҳон меъморчилигининг бетакрор намунаси».

Бу улкан обиданинг бунёд этилишида жуда кўп усталар ва ҳунармандлар иштирок этган. Уларнинг бош меъмор Устод Исо бўлиб, атроф боғни Ранмал исмли ҳинд боғбони режалаштирган. Хулоса қилиб айтганда, бобурийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида меъморчилик санъати жуда яхши ривожланган, кўплаб масжид, мақбара ва бошқа бинолар бунёд этилган. Бу биноларни қуриш услубида ҳинд меъморчилигининг таъсири сезилиб туради ва улар Туркия, Эрон, Марказий Осиёдаги обидалардан фарқ қилади.

ТАСВИРИЙ САНЪАТ

Темурий подшоҳларнинг Ҳиндистонга кириб келиши билан уларга қадар йўқолиб бораётган тасвирий санъат яна қайта тикланди. Ҳиндистон тасвирий санъати ривожланишида бобурийлар сулоласи давридаги санъат

алоҳида саҳифаларни ташкил қилади. Бу санъат Эрон ва Ҳинд санъати услубининг ҳамда Марказий Осиёдаги санъат услубининг бирикуви сифатида юзага келди. Эронда тасвирий санъат Хитой ва Мўғулистондан ўтган бўлиб, кейинроқ бу ерда жуда яхши ривожланди. Бу санъатнинг ошиғи бўлган Бобур ва Ҳумоюн уни Ҳиндистонга олиб келдилар. Эрондан келган рассомларга Акбаршоҳ ҳам кўп ғамхўрликлар кўрсатиб, уларни ўз ҳимоясига олди. Ҳинд рассомлари уларга ҳамроҳ қилиб берилди, натижада рассомлик санъатининг янги омухта тури юзага чиқди ва бу санъат бобурийлар тасвирий санъати мактабини ташкил этди. Бу мактаб мустақил тарзда ривожланиб, бобурийлар салтанати тарихида чуқур из қолдирган.

Асосан Акбаршоҳ даврида миялий рассомчилик мактаби юзага келди, унинг кейинги ривожига Жаҳонгиршоҳ муносиб ҳисса қўшди. Жаҳонгир ўзи ҳам моҳир рассом бўлиб, бу санъатининг яхши билимдонни бўлган. Унга бошқа рассомларнинг суратларини кўрсатишса, у ҳеч иккиланмай кимнинг иши эканини беҳато айтиб берар эди. Шоҳ Жаҳон кўпроқ меъморчилик билан шуғулланса ҳам, рассомларга ғамхўрлик қилиб, уларга ҳомийлик кўрсатарди. Бироқ Аврангзеб Қуръон талабига кўра рассомчиликни тақиқлаб қўйганди.

Бобур ва Ҳумоюн бу тақиқни қабул қилмаган эдилар. Ҳумоюн Эронга келиб бошпана топган пайтда эронлик машҳур рассом Камолиддин Беҳзоднинг шогирдлари Абул Самад ва Мир Саид Али билан танишиб, уларни ўз ҳузурига таклиф этган эди. Улар Ҳумоюнга ҳамроҳ бўлиб Қобулга, сўнгра Ҳиндистонга келдилар. Ҳумоюн ва Акбар Абдул Самаддан рассомлик бўйича сабоқ ҳам олганлар. Акбар тахтга чиққач, рассомларни ўз паноҳига олди. Абдул Самад бошчилигида алоҳида рассомлик бўлими ташкил қилиниб, рассомларга китобларгагина эмас, балки Фотеҳпур Секри бинолари деворларига ҳам расм солиш ишлари тоширилган.

Кейинроқ Хитой ва Эрондан машҳур рассомларни таклиф қилиб, уларнинг қобилиятини тўла ишга солиш учун имконият яратиб берилди, уларга кўплаб қобилиятли ёшлар шогирд қилиб берилди. Натижада юзлаб машҳур санъат усталари етишиб чиқиб, бобурийларнинг рассомчилик мактаби юзага келди. Уша рассомлардан 17 таси подшоҳ таҳсинига сазовор бўлган эди. Улар орасида Абдул Самад, Фарруҳбек, Жамшид Дасвант, Басван, Санвал Дас, Тарачанд, Жаганнат, Лаъл, Муконд,

Хориванш кабилар саройнинг машхур рассомлари бўлиб етишдилар.

Жаҳонгиршоҳ рассомлик санъатининг ҳомийсигина бўлиб қолмай, нозиктаъб билимдон ҳам эди. Унинг даврида бобурийлар тасвирий санъати ўз равнақининг чўққисига чиқди. Уша пайтда Жаҳонгиршоҳ ўз боғида расмлар галереясини ташкил қиларди. Бошқа саройларда ҳам тез-тез машхур рассомлар асарларининг кўрғазмаси бўлиб турарди. Жаҳонгир даврида рассомлик санъатининг юқори кўламда ривожланишининг бонси шуки, у ўзи рассомликка қизиқиб қолмай, рассомларнинг ҳакамлик ҳам қилиб турар эди. Жаҳонгир рассомлар меҳнатини ҳам яхши тақдирлаган эди. Уша даврнинг машхур рассоми Абул Ҳасанга «Нодируз-замон», Мансур исмли рассомга эса «Нодирул-аср» унвонларини берганди. Саройнинг уста рассомлари орасида Ога Розик, Муҳаммад Нодир, Муҳаммад Мурод, Бишон Дас, Манохар, Маджав, Тулсий, Говердхон каби ўз ишининг усталарини учратиш мумкин эди.

Шоҳ Жаҳоннинг рассомчиликка унчалик ихлоси бўлмаса ҳам, уни безак ишлари кўп қизиқтирарди. Унинг саройида ҳам Фаррухулло, Мир Қосим, Ануп Читтра каби рассомлар бор эди.

Авраиғзеб мусулмонлик қондаларига риоя қилиб рассомчилик ишларига барҳам берди.

Хуллас, бобурий шаҳзодалар тасвирий санъатнинг ривожига катта ҳисса қўшдилар. Бу мактабда тайёрланган уста рассомлар подшоҳларнинг ва сарой аъёнларининг суратларини чизишар, ов манзараларни, қушлар ва ҳайвонларнинг расмларни, боғ манзаралари, гул ва япроқлар тасвирини қогозга туширар эдилар. Маликаларнинг расмлари ҳам чизилар эди-ю, бироқ уларнинг қадди-қомати тўғри берилса ҳам, чеҳралари ҳарир парда орқали тасвирлангани учун уларнинг юз ифодаси аниқ эмасди. Рассомлардан бирон-бир сурат нусхасини кўчириш эмас, балки ўзлари кўрган нарсаларни тасвирлаб бериш талаб қилинарди, шунинг учун уларнинг ишлари ҳақиқатга яқин турарди.

Рассомлар ўз асарлари билан подшоҳлар ҳаётини акс эттиришга уриниб, «Ҳамзанома», «Бобурнома», «Темурнома», «Рамазоннома», «Шоҳнома», «Лилавати», «Акбарнома» ҳамда «Лайли ва Мажнун» каби асарларга суратлар чизган эдилар. Подшоҳ ва сарой аъёнлари сервиқор либосларда, гиламлар тўшалган ҳашаматли қасрларда, уларга канизаклар май тутиб турган ҳолат-

ларда, олим ҳамда уламолар эса тафаккур ва ижод билан машғул ҳолатларда тасвирланарди. Бундай асарлар таҳсин ва олқишларга сазовор бўларди. Худди шу даврлардан бошлаб китобларга расм чизиш ҳам одат тусига кира бошлаган.

МУСИҚА ВА РАҚС САНЪАТИ

Бобурий подшоҳлар даврида мусиқа санъати ҳам яхши ривожланди. Бобур ва Ҳумоюн мусиқани жуда севардилар. Акбар ҳам созандаларга ғамхўрлик кўрсатар ва энг яхши санъаткорларни саройга таклиф этарди. Таксен исмли созанда улар орасида энг уста санъаткор эди. У Рожа Ман Сингх ташкил этган Гувалёрдаги мусиқа мактабида таҳсил олганди. У жуда кўп мусиқа усулларини яратган. Сарой созандаларидан яна бири Бобо Ран Дас эди.

Байжу Бавра Таксеннинг замондоши бўлиб, ўз даврининг машҳур созандаси ва хонандаси бўлган, бироқ у саройдан йироқда эди. Акбаршоҳ даврида вокал ва чолғу асбоблари мусиқа санъати яхши ривож топди. Жаҳонгир ҳам созандаларни ўз ҳимоясига олганди. Улар орасида Жаҳонгирдод, Парвоздод, Хуррамдод, Ҳамзан ва Чаттрахонлар машҳур эди.

Шоҳ Жаҳон ўзи ҳам яхшигина созанда бўлиб, бошқа санъаткорларга ҳам оталик қиларди. Унинг саройидаги санъаткорлар орасида Жаганнат, Ромдас, Сухсен, Сурсен, Лаълхон ва Дуражхон каби ўз даврининг машҳур созанда ва хонандалари бор эди. Рақс санъати ҳам Аврангзебдан бошқа барча подшоҳлар ҳимоясида яхши ривож топди.

БОШҚА САНЪАТ ТУРЛАРИ

Акбаршоҳ, Жаҳонгир ва Шоҳ Жаҳон даврида ҳайкалтарошлик санъати ва айниқса, фил суягидан нафис буюмлар ишлаш санъати яхши ривожланди. Кулолчилик ва заргарлик санъати ҳам ўз камолотига етди. Ҳамма подшоҳлар ҳам боғ яратиш санъатига жуда катта эътибор билан қарар эдилар. Жуда кўп жойларда гўзал ва манзарали боғлар яратиб, сувлар чиқарилди. Мақбаралар атрофи ҳаминша боғ билан ўралиб турарди.

Бобур Аграда «Нурафшон» деган боғ яратган эди, ҳозир бу боғ «Оромбоғ» деб аталади. Қашмирдаги машҳур Шалимар боғини Жаҳонгир яратган, Лоҳурдаги Шалимар боғини эса Шоҳ Жаҳон бунёд этган.

Хуллас, темурий подшоҳлар Ҳиндистоннинг снёсий ва маданий ҳаёт тарихида ўчмас из қолдирганлар.

МУНДАРИЖА

Шоҳ ва шоир салтанати	3
Бобур (1526—1530 йиллар). Бобурийлар сулоласи	6
Бобурнинг дастлабки фаолияти	7
Шимолий Ҳиндистоннинг бўйсундирилиши. Иброҳим Лўдийга қарши юриш. Панипат ёнидаги жанг сабаблари	9
Панипат ёнидаги биринчи жанг (1526 йил 21 апрель)	11
Жанг якуллари	12
Бобур муваффақиятининг сабаблари	13
Панипат жапгидап кейинги воқеалар	13
Қанва ёнидаги жанг (1527 йил 17 март)	15
Чандирийнинг забт этилиши	18
Гоградаги жанг (1529 йил 6 май)	19
Бобур ҳаётининг сўнгги кунлари ва вафоти	20
Бобурнинг фазилатлари ҳақида хулосалар	21
Бобур — Ҳиндистондаги бобурийлар салтанатининг асосчиси. Унинг тарихдаги ўрни	29
Бобурнинг хотиралари. Ҳиндистон таърифи	31
Ҳумоюн (1530—1556 йиллар)	32
Ҳумоюннинг дастлабки қийинчиликлари	33
Бобурдан қолган мерос	34
Ҳумоюннинг укалари	34
Ҳумоюннинг қариндошлари	34
Яхлит армиянинг йўқлиги	35
Ҳумоюннинг феъл-атвори	35
Ҳумоюннинг мамлакатни бўлиб бериши	35
Афгонлар	36
Ҳумоюннинг қийинчиликлари бартараф қилиш учун уришилари. Афгонлар билан бўлган жанглар. Қалинжарга қилинган юриш (1531 йил)	37
Даурия (Додра)даги жанг. Қунор қалъасининг қамал қилиниши (1532 йил)	37
Баҳодиршоҳ билан бўлган жанглар (1535—1536 йиллар)	38
Шерхон билан бўлган жанглар (1537—1540 йиллар)	40
Қауза жанги (1539 йил июнь)	42
Билграм ёки Қануждаги жанг (1540 йил 17 май)	42
Ҳумоюн қувғинда (1540—1555 йиллар)	43
Ҳиндистонда бобурийлар салтанатининг тикланиши. Ҳумоюннинг вафоти (1555—1556 йиллар)	44
Ҳумоюн ҳақида хулосалар	45
Бобурийлар империясининг кенгайиши	47
Акбаршоҳ (1556—1605 йиллар)	47

Акбарнинг тахтга чиқиши. Дастлабки қийинчиликлар . . .	48
Байрамхон оталиғидаги давр (1556—1560 йиллар) . . .	50
Ҳему билан бўлган жанглар ва Паншатдаги яқинчи жанг (1556 йил 5 ноябрь)	50
Бой берилган ерларнинг қайтариб олиниши	51
Байрамхоннинг истеъфога чиқиши	52
«Аёллар салтанати» (1560—1564 йиллар)	54
Империянинг кенгайиши	55
Акбар ҳуқуқронлиги давридаги исёнлар	65
Акбарнинг вафоти	68
Акбаршоҳнинг тарихдаги ўрни. Хулосалар	68
Жаҳонгир (1605—1627 йиллар)	75
Хусрав исёни (1606 йил)	76
Империянинг кенгайтирилиши	78
Нур Жаҳон. Унинг ўша давр тарихи ва сиёсатига кўрсатган таъсири. Дастлабки ҳаёти	82
Жаҳонгир ва Нур Жаҳон ўртасидаги муносабатни изоҳлашдаги қарама-қарши фикрлар	83
Нур Жаҳоннинг феъл-атвори	85
Нур Жаҳоннинг ўз даври тарихи ва сиёсатига кўрсатган таъсири	86
Шоҳ Жаҳон ва Маҳобатхон исёнлари.	
Шоҳ Жаҳон исёни (1623—1626 йиллар)	89
Маҳобатхоннинг давлат тўнтариши (1626 йил)	92
Жаҳонгирнинг вафоти	94
Жаҳонгир ва унинг тарихдаги ўрни	95
Шоҳ Жаҳон (1627—1658 йиллар)	99
Шоҳ Жаҳон давридаги исёнлар. Банделхондаги исён (1628—1645 йиллар)	101
Хони Жаҳон Лўдий исёни (1628—1631 йиллар)	103
Империянинг кенгайиши. Жанубий Ҳиндистон	104
Тахт учун жанглар (1657—1659 йиллар)	109
Шоҳ Жаҳоннинг охириги кунлари ва вафоти	115
Мумтоз Маҳал	115
Шоҳ Жаҳон ва унинг тарихда тутган ўрни. Хулосалар	116
Авраңгзеб (1658—1707 йиллар)	122
Авраңгзебнинг ҳукмдорлик назарияси. Бошқа динларга нисбатан муросасизлиги ва унинг натижалари	123
Салтанатнинг кенгайтирилиши	127
Авраңгзебнинг тарихдаги ўрни	129
Бобурийлар маъмурияти. Маданият ва тараққиёт. Маъмурият. Марказий маъмурият.	136
Подшоҳ (император)	137
Вазирлар	138
Вилоят ва маҳаллий маъмурият	141
Саркор (туман)	142
Паргана (қасаба)	143
Шаҳар	144
Қишлоқ: : :	144

Ҳарбий маъмурият	144
Мансабдорлар ва уларнинг навкарлари	144
Мансабдорлар тизими	146
Молия ишлари	148
Солқ ва йнғим маъмурияти	148
Ер солиғи	149
Пул муомаласи	149
Ҷонун ва адлия ишлари	150
Бобурийлар даврида тараққиёт ва маданият	151
Маориф	151
Адабиёт : : :	153
Форс тили	153
Санъат. Меъморчилик	156
Тасвирий санъат	161
Мусиқа ва рақс санъати	164
Бошқа санъат турлари	164

Адабий-бадиий нашр

Л. П. ШАРМА

БОБУРИЙЛАР САЛТАНАТИ

Тошкент «Маънавият» 1998

Муҳаррир Ш. Тўлаганова
Безаклар муҳаррири С. Соин
Техн. муҳаррир Н. Никитина
Мусаҳҳиҳ Н. Мамадиев

Теришга берилди 10.12.97. Босишга рухсат этилди 26.02.98 Бичими 84×108^{1/2}.
Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. т. **8,82**.
Шартли кр.-отт. 9,24. Нашр т. 8,57. 5000 нусха. Буюртма № 220.
Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти, Тошкент, Шодлик кўчаси, 6. Шартнома 17—97.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-
журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов
кўчаси, 1-уй, 1998.